

Міністерство соціальної політики України
ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики»



ЗАХИСТ ПРАВ ДІТЕЙ В УМОВАХ ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

*Щорічна державна доповідь
про становище дітей в Україні
(за підсумками 2019 року)*

Затверджено Вченою радою ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики» (протокол № 01/21 від 28.01.2021)

Авторський колектив:

Тілікіна Н.В., канд. екон. наук, керівник авторського колективу;
Аксьонова С.Ю., канд. екон. наук, старш. наук. співроб.; Андріученко Т.В.;
Вакуленко О.В., канд. пед. наук, доц.; Клименко Ю.А.; Когатько Ю.Л.,
канд. геогр. наук, старш. наук. співроб.; Курило І.О., д-р екон. наук;
Полякова С.В., канд. екон. наук, старш. наук. співроб.; Пеша І.В., канд. пед. наук, доц.;
Сіра О.В.; Слюсар Л.І., канд. екон. наук, старш. наук. співроб.;
Соляник М.Г., канд. пед. наук; Солодухіна Л.С.;
Черніченко В.В., канд. екон. наук; Черенько Л.М., канд. екон. наук, старш. наук. співроб.;
Ярошенко О.В.

Рецензенти:

Вайнола Р.Х., док. пед. наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки
Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова
Петрочко Ж.В., док. пед. наук, професор, професор кафедри соціальної педагогіки і соціальної
роботи Інституту людини Київського університету імені Боріча Грінченка

Наукові редакторки:

Пеша І. В., канд. пед. наук

Редакторка:

Вакуленко О.В.

Захист прав дітей в умовах децентралізації влади в Україні. Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні за підсумками 2019 року / ДУ «Державний інститут сімейної та молодіжної політики». – Київ, 2020. – 160 с.

У монографії представлено обґрунтовані механізми децентралізації соціального захисту дітей в Україні для створення ефективної системи забезпечення прав та інтересів кожної дитини. Досліджено національне законодавче врегулювання цього питання, здійснено аналіз кращих національних і міжнародних практик та взаємодії стосовно захисту прав дітей в умовах децентралізації влади. Розглянуто основні тенденції щодо змін у сфері захисту прав дітей в період реформування місцевого самоврядування в Україні. Розроблено пропозиції щодо оптимальних механізмів забезпечення захисту прав та інтересів кожної дитини в умовах децентралізації влади в Україні.

Для дослідників у сфері соціального захисту населення і захисту прав дитини, соціологів, експертів із соціально-економічної проблематики й забезпечення прав та інтересів кожної дитини, аспірантів, студентів, які цікавляться проблемами соціальної політики.

© Міністерство соціальної політики України, 2020
© Державний інститут сімейної та молодіжної політики, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП

Розділ 1. Становище дітей в Україні: соціально-демографічний вимір

- 1.1. Демографічні та соціально-демографічні характеристики дітей
- 1.2. Охорона здоров'я та формування здорового способу життя дітей
- 1.3. Рівень життя і благополуччя дітей
- 1.4. Освіта, виховання та розвиток дітей
- 1.5. Захист прав дітей різних категорій

Розділ 2. Права дітей в умовах децентралізації: сучасні виклики

- 2.1. Основні тенденції політики у сфері захисту прав дітей в період реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні
- 2.2. Послуги для дітей та сімей з дітьми, альтернативні інституційним: стан та перспективи
- 2.3. Реформування системи інституційного догляду та виховання дітей як складова децентралізації соціальної політики у сфері захисту прав дітей
- 2.4. Захист житлових прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа в умовах децентралізації
- 2.5. Роль інститутів громадянського суспільства у реалізації політики у сфері захисту прав дітей

Розділ 3. Шляхи до успішної децентралізації політики у сфері захисту прав дітей

- 3.1. Міжнародний досвід реалізації політики у сфері захисту прав дітей в контексті децентралізації влади
- 3.2. Розробка оптимальних механізмів системи забезпечення прав та інтересів кожної дитини в умовах децентралізації
- 3.3. Впровадження оновленої моделі системи захисту прав дітей в умовах децентралізації влади в Україні

Висновки та рекомендації

ДОДАТКИ

ВСТУП

Одним з головних пріоритетів державної політики як на національному, так і на регіональному рівні, є захист прав дитини, забезпечення її безпеки та добробуту. Найкращим середовищем гармонійного і безпечного розвитку та виховання дитини є сім'я. У випадку, якщо батьки або життєві обставини родини становлять загрозу для життя та розвитку дитини, представляти та захищати її інтереси мають державні органи.

У 2020 р. соціальними послугами було охоплено понад 7 тис. сімей, у яких був ризик відібрання майже 15 тис. дітей. Із 1200 дітей, вилучених із сімей, повернуто в біологічні сім'ї лише 188. Найбільш гостро постає питання забезпечення прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання у сімейному оточенні. Щороку близько 10 тис. дітей отримують статус дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, на обліку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, перебуває 70 тис. дітей. Попри зменшення кількості таких дітей, їхня частка серед загальної чисельності дитячого населення не змінюється упродовж останніх років.

Однією з причин такого явища є те, що на місцевому рівні не створено ефективної системи підтримки сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах. Після ухвалення Конституції України і базових нормативно-правових актів з питань адміністративно-територіального устрою країни розвиток місцевого самоврядування фактично здійснювався лише на рівні територіальних громад міст обласного значення, оскільки переважна більшість територіальних громад через їхню надмірну подрібненість та надзвичайно слабку матеріально-фінансову базу виявилися неспроможними виконувати повною мірою повноваження органів місцевого самоврядування. У зв'язку із цим спостерігається низька спроможність територіальних громад, особливо сільських і селищних рад, відповідати за збереження життя і здоров'я підростаючого покоління, своєчасно виявляти дітей у стані кризи, вживати дієвих заходів щодо соціального захисту дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та дітей у складних життєвих обставинах.

У листопаді 2017 р. об'єднаним територіальним громадам (ОТГ) було надано повноваження щодо забезпечення та дотримання прав дитини. Для реалізації цих завдань ОТГ мають не лише набути повноважень органу опіки та піклування, а й оволодіти процедурами і правилами застосування положень законодавства щодо розв'язання спорів між батьками дитини, обмеження або позбавлення батьківських прав, представлення інтересів дітей у разі відсутності законних представників, протидії насильству тощо.

У процесі реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади усі рішення щодо дитини мають ухвалюватися з урахуванням її потреб, інтересів, дотримуючись принципу найвищих інтересів дитини. Децентралізація дає можливість удосконалити існуючі та впровадити нові механізми у сфері захисту прав дітей.

Міністерство соціальної політики України на короткострокову перспективу визначило чотири пріоритети, які безпосередньо стосуються системи охорони дитинства, і будуть впроваджуватися насамперед в об'єднаних територіальних громадах. Це – забезпечення прав дітей; сприяння продуктивній зайнятості; залучення громадян до ринку праці; децентралізація системи соціальних послуг та їх розвиток на рівні територіальних громад; запровадження ефективного адресного надання державної соціальної допомоги.

Крім того, має проводитися робота щодо підвищення зацікавленості кожної об'єднаної територіальної громади у забезпеченні повноважень щодо соціальної підтримки сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, та захисту прав кожної дитини, виявленої на її території в кризовому стані, незалежно від походження. Важливим аспектом забезпечення прав дитини є потреба в узгодженості дій і чіткому визначенні та розмежуванні функцій і повноважень існуючих органів державної влади та органів місцевого самоврядування, забезпеченні кваліфікованими кадрами відповідних служб і установ соціального захисту дітей, які б надавали професійну невідкладну допомогу дітям, сім'ям з дітьми, здійснювали раннє й оперативне втручання у ситуацію, яка загрожує здоров'ю та життю дитини та подальший супровід через систему децентралізованих послуг щодо подолання складних життєвих обставин.

З метою пошуку шляхів вдосконалення державної політики у сфері соціального захисту дітей в умовах децентралізації влади, вибудови єдиного підходу до формування державної системи захисту прав дітей з урахуванням теоретичної інформації і національних та міжнародних практик підготовлено Щорічну державну доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2019 року) на тему: «Захист прав дітей в умовах децентралізації влади в Україні» (далі – Доповідь).

Метою Доповіді є пошук обґрунтованих механізмів децентралізації соціального захисту дітей в Україні для створення ефективної системи забезпечення прав та інтересів кожної дитини в Україні, дослідження національного законодавчого врегулювання цього питання, аналіз кращих національних і міжнародних практик та взаємодії стосовно захисту прав дітей в умовах децентралізації влади.

Основними завданнями Доповіді є:

- проаналізувати основні соціально-демографічні характеристики дітей та показники їх здоров'я, рівень освіти, соціально-економічне становище сімей з дітьми;
- здійснити аналіз державної політики у сфері захисту прав дітей, діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, інститутів громадянського суспільства у сфері захисту прав дітей;
- проаналізувати національні нормативно-правові акти, що регулюють питання захисту прав дітей в умовах децентралізації влади;
- дослідити сучасний стан і проблеми соціального захисту дітей за напрямками, що напряму залежать від процесу децентралізації (реформування інституційного догляду та виховання дітей, розвиток альтернативного догляду за

дітьми, захист житлових прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа);

- вивчити міжнародний досвід реалізації політики у сфері захисту прав дітей в контексті децентралізації влади;

- простежити основні тенденції щодо змін у сфері захисту прав дітей в період реформування місцевого самоврядування в Україні;

- розробити пропозиції щодо оптимальних механізмів забезпечення захисту прав та інтересів кожної дитини в умовах децентралізації влади в Україні.

Доповідь підготовлена на основі аналізу інформаційних матеріалів (у тому числі аналітичних і статистичних даних), наданих центральними та місцевими органами виконавчої влади, науковими установами, інститутами громадянського суспільства. Зокрема, під час підготовки доповіді використані матеріали Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства закордонних справ України, Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства культури та інформаційної політики України, Державної служби статистики України, Державної міграційної служби України, Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Національної академії наук України, Національної академії медичних наук України, Національної академії педагогічних наук України, Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Державної установи «Державний інститут сімейної та молодіжної політики».

Доповідь підготовлено авторським колективом у складі: Тілікіна Н.В., канд. екон. наук, керівник авторського колективу (вступ, параграфи 2.1, 2.3, висновки і рекомендації); Аксьонова С.Ю., канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (параграф 1.1); Андріюченко Т.В. (параграф 1.2); Вакуленко О.В., канд. пед. наук, доц. (параграф 2.2); Клименко Ю.А. (параграф 1.3); Когатько Ю.Л., канд. геогр. наук, старш. наук. співр. (параграф 1.3); Курило І.О., д-р екон. наук (параграф 1.1); Полякова С.В., канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (параграф 1.3); Пеша І.В., канд. пед. наук, доц. (вступ, параграфи 3.1, 3.3, висновки та рекомендації); Сіра О.В. (параграфи 1.5, 2.5); Соляник М.Г., канд. пед. наук (параграф 2.4, 3.2); Слюсар Л.І., канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (параграф 1.1); Солодихіна Л.С. (параграфи 2.1–2.5, 3.1, 3.2); Черніченко В.В., канд. екон. наук (параграф 1.1); Черенько Л.М., канд. екон. наук, старш. наук. співроб. (параграф 1.3); Ярошенко О.В. (параграф 1.4).

Розділ 1. Становище дітей в Україні: соціально-демографічний вимір

1.1. Демографічні та соціально-демографічні характеристики дітей

Діти – це майбутнє нашої країни, тому питання щодо їх чисельності, здоров'я, освіти є в центрі уваги держави і суспільства. Специфіка перебігу соціально-економічних і демографічних процесів в Україні на початку ХХІ сторіччя призвела до зменшення чисельності дітей та підлітків віком 0–17 років, хоча його темпи поступово уповільнювались. Цей процес спостерігався до 2017 р., хоча і був перерваний внаслідок анексії Криму (чисельність дітей скоротилась за 2014 р. одразу на 395 тис.). Однак, якщо у 2015–2016 рр. чисельність дітей стабілізувалась і навіть зросла, то упродовж 2017–2019 рр. вона скорочувалась (табл. 1.1.1, рис. 1.1.1).

Таблиця 1.1.1

Зміна чисельності дітей віком 0–17 років, Україна, 2000–2019 рр.

Роки	Чисельність дітей віком 0–17 років станом на 1 січня поточного року, тис. осіб	Зменшення/збільшення чисельності дітей, осіб	Роки	Чисельність дітей віком 0–17 років станом на 1 січня поточного року, тис. осіб	Зменшення/збільшення чисельності дітей, осіб
2000	11116,0	-375300	2010	8081,1	-77845
2001	10740,7	-433707	2011	8003,3	-31643
2002	10307,0	-428346	2012	7971,6	18753
2003	9878,6	-375315	2013	7990,4	19475
2004	9503,3	-374137	2014	8009,9	-395162
2005	9129,2	-327209	2015*	7614,7	-698
2006	8802,0	-265903	2016*	7614,0	1600
2007	8536,1	-210379	2017*	7615,6	-6309
2008	8325,7	-139410	2018*	7609,3	-29594
2009	8186,3	-105151	2019*	7579,7	-45773

Примітка: 2015–2020 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Станом на 01.01.2019 чисельність дітей віком до 18 років в Україні становила 7 579 703 осіб, що складало 18,1% від загальної чисельності населення країни (за даними Державної служби статистики України, без урахування тимчасово окупованої території, у тому числі АР Крим і м. Севастополя), у тому числі 3 903 148 хлопчиків (або 51,5% дитячого населення) та 3 676 555 дівчат (або 48,5% дитячого населення). З них 5 030 949 (66,4%) дітей проживало у містах, 2 548 754 (33,6%) – у сільській місцевості.

Питома вага дітей у загальній чисельності населення майже не змінювалась у 2016–2019 рр. і залишалась у межах 18,0–18,1% (рис. 1.1.2), хоча й спостерігалось певне зростання частки дітей упродовж 2012–2019 рр. – з 17,5% до 18,1%.

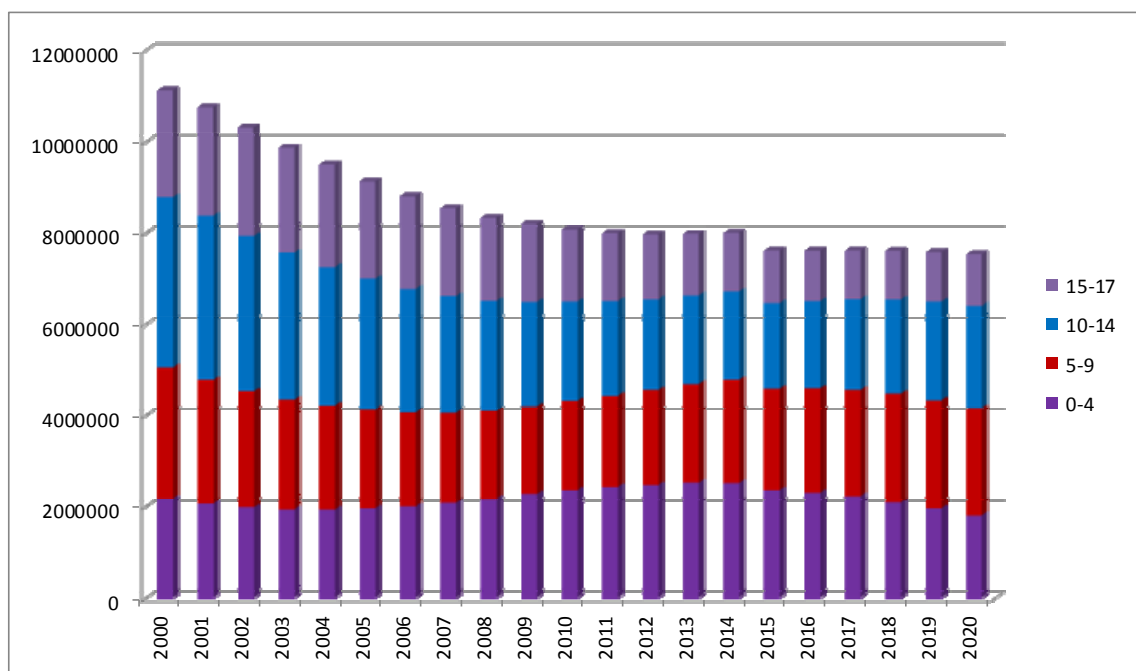


Рис. 1.1.1. Чисельність дітей віком 0–17 років за основними віковими групами, Україна, станом на 1 січня 2000–2020 рр., осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Примітка: 2015–2020 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

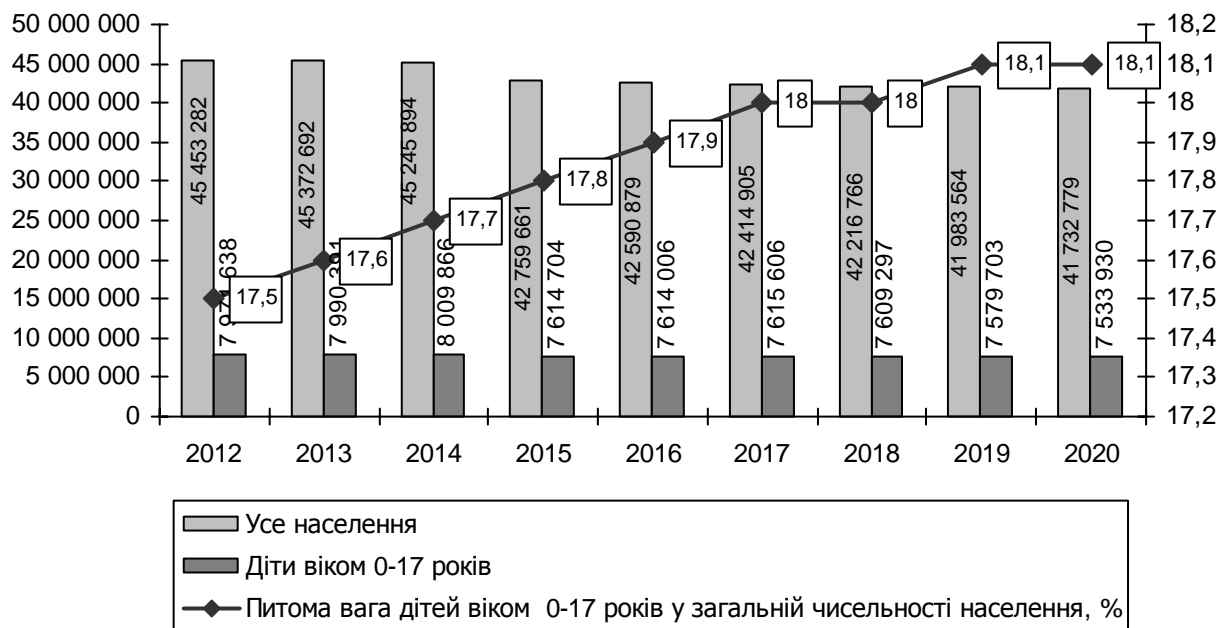


Рис. 1.1.2. Загальна чисельність населення та чисельність дітей віком до 18 років, Україна, станом на 1 січня 2015–2020 рр., осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Примітка: 2015–2020 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Упродовж 2019 р. чисельність дітей в Україні зменшилась на 45773 осіб за рахунок зменшення чисельності дітей 0–6 років, хоча чисельність старших дітей (за винятком 9-річних і 14-річних) дещо зросла (рис. 1.1.3).

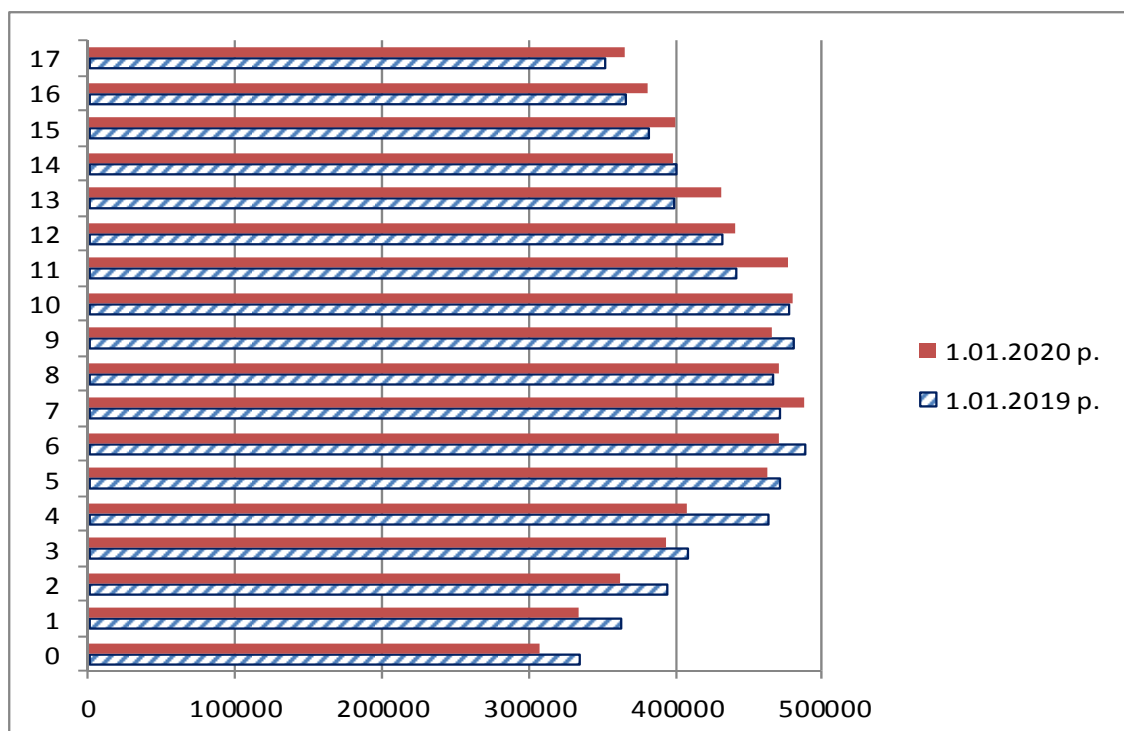


Рис. 1.1.3. Чисельність дітей і підлітків за однорічними віковими групами, Україна, станом на початок 2019 та 2020 рр., осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

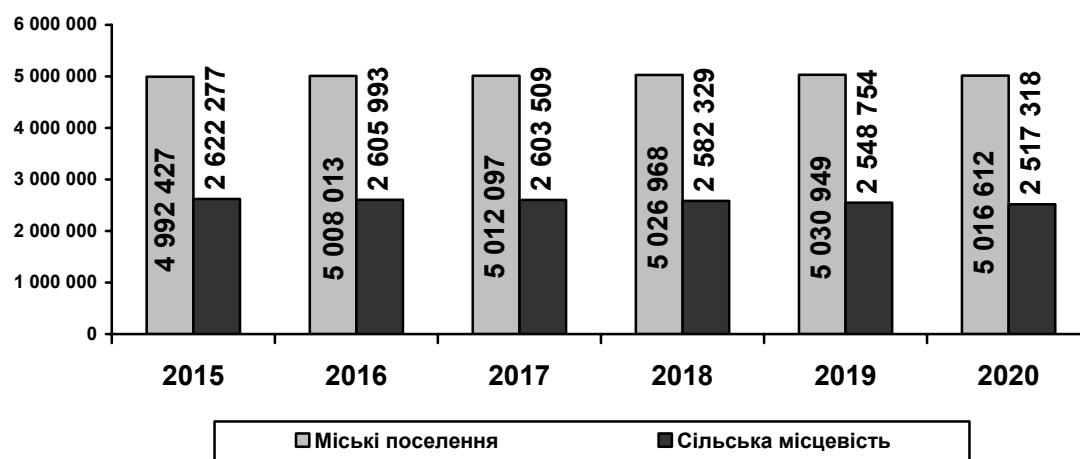


Рис. 1.1.4. Чисельність дітей 0–17 років у міських поселеннях і сільській місцевості, Україна, станом на 1 січня 2015–2020 рр., осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Більшість дітей в Україні (66,4%) проживає у містах. Чисельність дітей у сільській місцевості скорочувалась всі роки Незалежності, що обумовлено старою віковою структурою сільського населення, меншою, порівняно з містами, чисельністю населення активного дітородного віку. Щодо дітей у містах України, то упродовж 2015–2018 рр. їхня чисельність зростала, однак у 2019 р. скоротилась

на 14337 осіб (з 5030,9 тис. станом на 01.01.2019 до 5016,6 станом на 01.01.2020) (рис. 1.1.4).

Народжуваність. Чисельність населення та його вікова структура, у тому числі чисельність дітей, є результатом дії комплексу демографічних процесів (народжуваності, смертності, міграції) та їхнім узагальненим відображенням. Однак при формуванні контингенту дітей найбільш суттєвим є вплив народжуваності.

Найважливішою тенденцією щодо народжуваності в Україні в останні роки є суттєве її зменшення. У 2019 р. народилося 308,8 тис. дітей, що на 27,1 тис. осіб (або на 8,1%) менше, ніж у попередньому 2018 р. Це також значно менше за кількість живонароджених на початку поточного тисячоліття (навіть без врахування живонароджених в АР Крим і м. Севастополь) (рис. 1.1.5). За період 2012–2019 рр. в Україні (тобто після досягнення у 2012 р. найвищого рівня живонароджуваності в країні у новому тисячолітті) кількість народжених знизилася у 1,6 раза (або на 37,2%) (без врахування АР Крим і м. Севастополь). Загальний коефіцієнт народжуваності в Україні у 2019 р. становив 8,1‰¹, при чому у міських поселеннях – 7,9‰, а у сільській місцевості – 8,5‰ (дані Державної служби статистики України, відносні показники розраховано без урахування відповідних даних по Донецькій та Луганській областях).

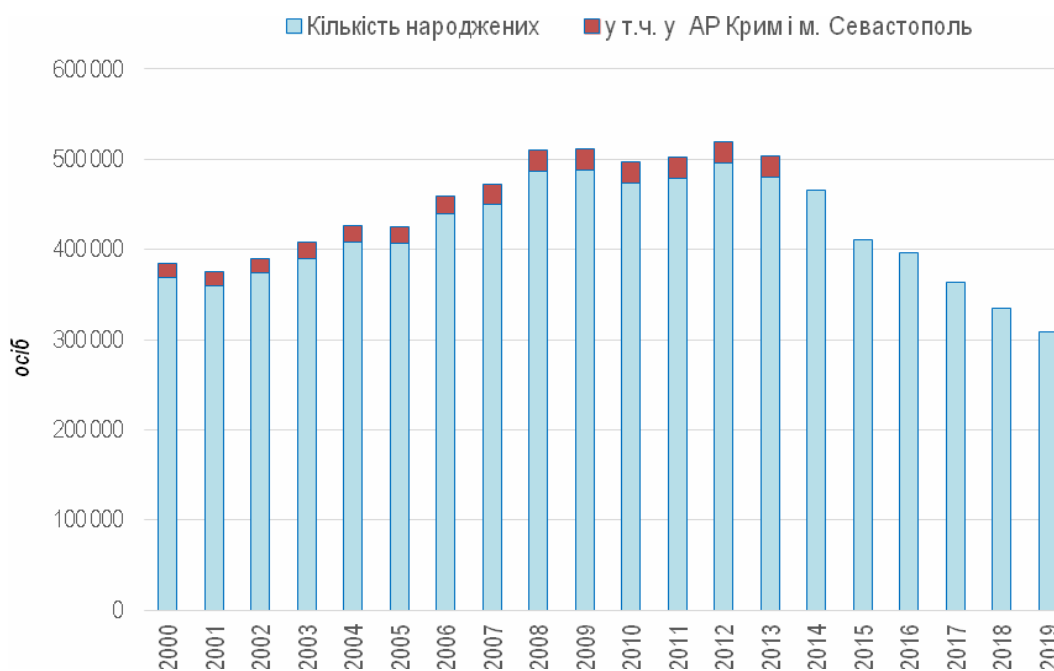


Рис. 1.1.5. Кількість живонароджених, Україна, 2000–2019 рр., осіб

Джерело: побудовано за даними Державної служби статистики України.

Примітка: 2014–2019 рр. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Серед народжених у 2019 р. було 159,8 тис. хлопчиків і 149,0 тис. дівчаток. На 100 живонароджених дівчаток припадало 107 хлопчиків. У 2019 р. було

¹ Тут і далі дані вказані в проміле, тобто одна тисячна частина якої-небудь величини, інакше – десята частина відсотка (процента).

zareestrowano 4170 bagotoplidnih pologiw, u tomu chisli 4135 dwijnnyami i 35 trijnnyami.

U misьkix poselenнях narodilosja 202,6 tis. ditej (abo 65,6% usiei sukupnosti živonarodzenix), a u silьskij mišcewosti 106,2 tis. ditej (widpowidno 34,4% usix živonarodzenix).

Za danimi Deržawnoji sluzhbi statistiki Ukraїni, u 2019 r. sumarnij pokaznik narodžuwanoŝi stanoviv 1,23 ditiwini u rozrahunku na 1 žiwku (bez urahuwanja timčasowo okupowanoji teritoriji AP Krim, m. Sewastopolja, ta danix po Doneckij ta Luganckij oblastjach), todi jak u 2018 r. цей pokaznik doŝyğaw 1,30 ditiwini u rozrahunku na 1 žiwku, a u 2012 r. – 1,53 ditiwini. Intenzivniŝt narodžuwanoŝi u žiwok silьskoji mišcewosti perewišuje widpowidnij pokaznik u misьkix poselenнях: widpowidno 1,34 i 1,16 ditiwini na 1 žiwku (ris. 1.1.6). Jak u miŝtah, tak i w selach Ukraїni intenzivniŝt narodžuwanoŝi є značno nižčoju za tu, ŝo neobħidna dla prostogo widtworennja naselennja.

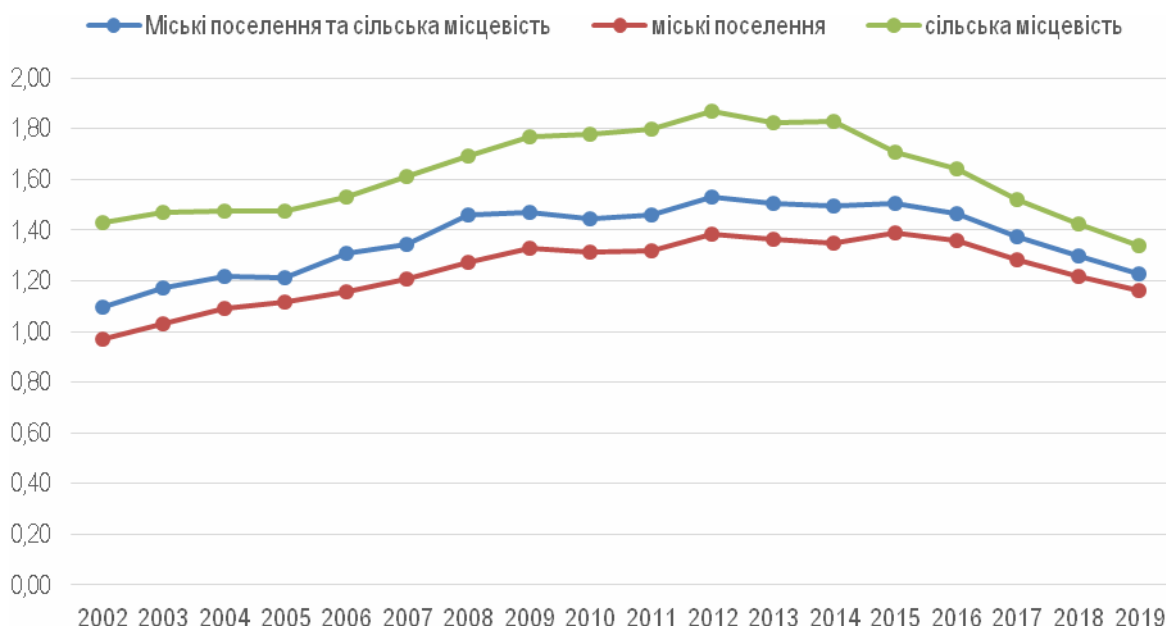


Рис. 1.1.6. Сумарний показник народжуваності, Україна, 2002–2019 рр., дітей на одну жінку

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Примітка: 2014–2019 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

В Україні продовжується трансформація народжуваності у бік старіння материнства. Ще у першому п'ятиріччі нового тисячоліття частка дітей, народжених у жінок середнього і старшого репродуктивного віку (тобто у віці 35 років і старше) була близько 5,5%. У 2012 р. цей показник перетнув межу 10%, а у 2019 р. становив 15,7%. Внесок жінок у віці 35 років і старше у сумарний показник народжуваності у 2019 р. доŝyğaw 13,0% i був у 1,3 raza wiŝij, niž u 2012 r., ta wdwiči wiŝij, niž u 2005 r. A ot внесок у сумарну народжуваність жінок у віці до 25 років суттєво знижувався. Якщо ще у 2005 р. кожне друге

народження було у 15–24-річних жінок, у 2012 р. – 35,5% народжень припадало на молодих жінок цієї вікової групи, то у 2018 р. цей показник становив 27,1%.

У 2019 р. продовжилося зменшення інтенсивності народжуваності у наймолодшій дітородній групі жінок (до 20 років). За даними Державної служби статистики України, коефіцієнт народжуваності в цій групі у 2019 р. становив 16,9‰, тоді як ще у 2018 р. він досягав 19,7‰, а у 2015 р. – 27,3‰. Упродовж 2016–2019 рр. найактивнішими щодо дітонародження були 25–29-річні жінки, проте у сільській місцевості, як і в попередні роки, лідерами залишалися 20–24-річні жінки. Міські жінки старше 30 років народжують частіше, ніж їхні однолітки у сільській місцевості (табл. 1.1.2).

Таблиця 1.1.2

**Вікові коефіцієнти народжуваності,
Україна, 2015–2019 рр., на 1000 жінок відповідного віку**

	15–49	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–44	45–49
Міські поселення та сільська місцевість								
2015	44,2	27,3	92,3	91,8	58,8	27,3	5,6	0,4
2016	42,7	25,3	87,8	90,1	58,7	27,3	5,8	0,5
2017	39,6	22,4	79,5	84,8	56,3	26,7	5,9	0,7
2018	36,9	19,7	73,3	80,3	54,3	26,4	6,1	0,7
2019	34,3	16,9	68,1	76,5	52,4	25,3	5,9	0,8
Міські поселення								
2015	41,6	18,1	77,6	91,7	58,4	28,1	6,0	0,5
2016	40,3	17,2	72,8	90,8	58,8	28,3	6,1	0,6
2017	37,5	15,4	65,4	85,4	56,9	27,8	6,3	0,9
2018	35,1	13,4	59,5	80,8	55,7	27,4	6,7	0,9
2019	32,5	11,1	55,9	76,5	54,5	26,0	6,4	1,0
Сільська місцевість								
2015	49,7	42,5	117,8	92,1	59,9	25,3	5,0	0,2
2016	47,5	38,5	113,3	88,9	58,4	24,8	5,1	0,3
2017	43,8	33,8	103,6	83,9	54,7	24,2	5,0	0,2
2018	40,7	30,2	96,9	79,5	50,7	23,7	4,9	0,3
2019	37,9	27,1	88,5	76,6	47,6	23,5	4,8	0,3

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Примітка: 2015–2019 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

У 2019 р. частка первістків у структурі новонароджених за черговістю народження становила 45,4%, частка дітей другої черговості народження була на рівні 36,3%, третьої черговості – 10,7%, четвертої і наступних – 6,2%, дітей, порядок народження яких невідомий – 1,4%. Частка первістків у міських поселеннях, як правило, суттєво перевищує аналогічну частку у сільській місцевості: показники становили відповідно 47,3% і 41,6%. Останніми роками у містах відбувалося підвищення питомої ваги дітей другої черговості народження, тоді як у селах цей показник майже не змінювався, натомість зростали частки дітей четвертої, п'ятої і наступних черговостей народження.

У 2019 р., порівняно з 2018 р., майже не змінилася частка народжених у матерів, які не перебувають в офіційному шлюбі: 20,5% усієї сукупності

народжених. У міських поселеннях цей показник був дещо нижчим, ніж у сільській місцевості (відповідно 19,5% і 22,5%).

Тривале зменшення народжуваності та надзвичайно низький її рівень створюють суттєву небезпеку для подальшого розвитку України.

Дитяча смертність. Найважливішим аспектом забезпечення цивілізаційного поступу країни є життєзбереження і, зокрема, захист права на життя вже народжених дітей. Найчутливішими до різноманітних ризиків втрати здоров'я й навіть смерті з-поміж дітей є наймолодші малюки, саме смертність немовлят є загально визнаним індикатором соціального благополуччя. В Україні тенденція скорочення зниження смертності немовлят набула неухильного характеру з 2008 р.² Поступове скорочення тривало до 2014 р. включно, після чого в динаміці показника фіксувалися певні різноспрямовані коливання та при цьому загальне його зниження у наступні роки вже йшло повільними темпами³. Зрештою рівень смертності немовлят у 2019 р. становив 7 померлих на 1000 народжених живими і, порівняно з 2018 р., залишився незмінним (рис. 1.1.7).

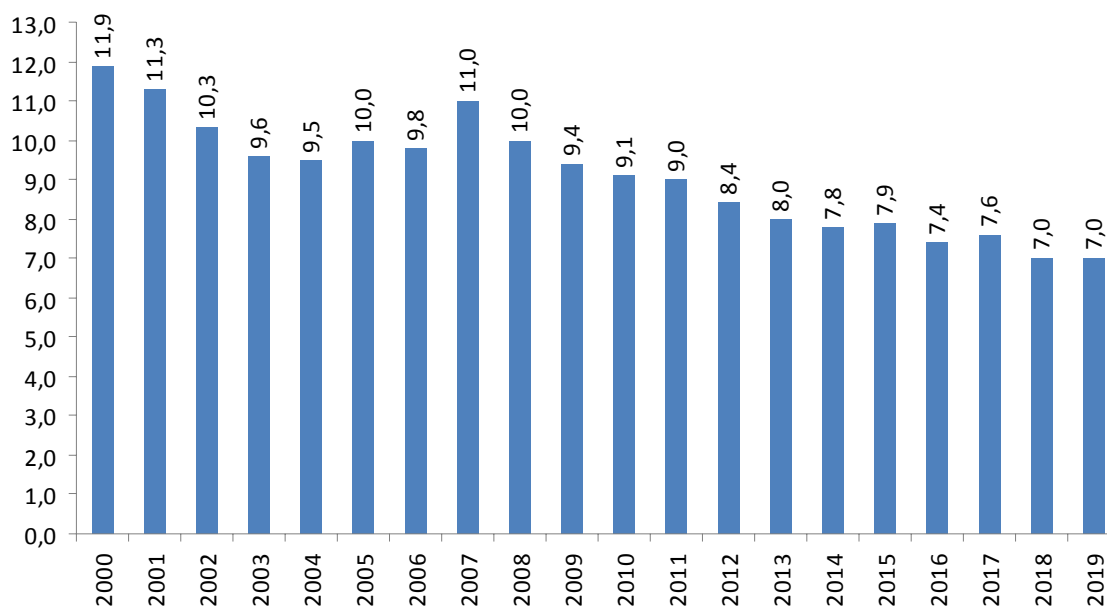


Рис. 1.1.7. Смертність немовлят, Україна, 2000–2019 рр., на 1000 народжених живими

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Примітка: 2014–2019 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Дотепер смертність немовлят в Україні в рази перевищує її рівень не лише в найбільш розвинутих країнах, але й сусідніх країнах-членах ЄС із центральної та

² У 2007 р. Україна запровадила міжнародну систему обліку і статистики в частині визначення критеріїв перинатального періоду, живонародженості та мертвонародженості і порядку реєстрації живонароджених й мертвонароджених, що зумовило короткотривале підвищення показників дитячої смертності.

³ Причому слід, очевидно, враховувати, що ці дані за останні 6 років без даних частини Донецької та Луганської областей є неповними, адже саме Донеччина свого часу була одним із «лідерів» у рейтингу регіонів з найвищим рівнем смертності дітей до 1 року.

східної Європи (ледве не втричі перевищує рівень у Чехії, майже вдвічі – показники Польщі та більш ніж вдвічі – Угорщини).

Основною причиною смерті немовлят в Україні є стани, що виникають у перинатальний період, на другому місці традиційно знаходяться вроджені аномалії та спадкова патологія, наступні позиції посідають відповідно зовнішні причини смерті та хвороби органів дихання. Становище зі життєзабезпеченням немовлят в країні не може бути визнано благополучним, доки доволі значною є смертність, переважно зумовлена екзогенними причинами (зовнішні причини, хвороби органів дихання). У цьому контексті особливе занепокоєння викликає смертність від зовнішніх причин, тобто від причин, які можуть бути усунені за умови якісного догляду та піклування в сім'ї, що, втім, стосується не лише немовлят, а й усіх дітей віком до 5 років.

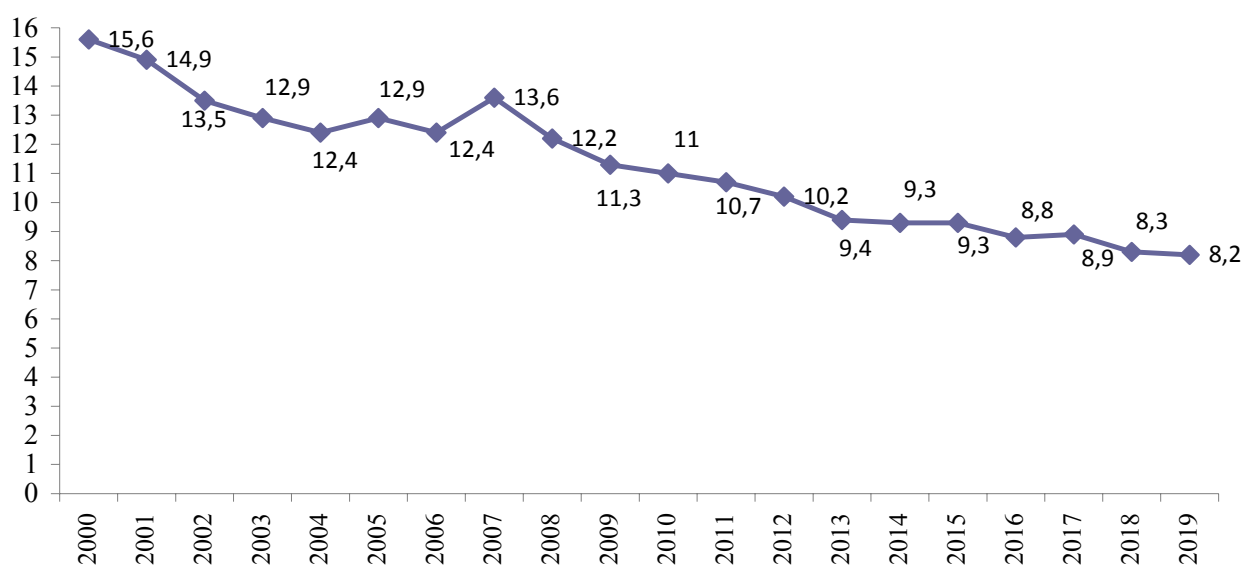


Рис. 1.1.8. Смертність дітей віком до 5 років, Україна, 2000–2019 рр., ‰

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Примітка: 2014–2019 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Загальна динаміка дитячої смертності в Україні відображена на рис. 1.1.8. і фіксує деякі позитивні зміни й у 2019 р. Однак більш детальний аналіз показує, що торкнулись вони лише міського населення (зниження показника дитячої смертності з 7,8 до 7,4‰), натомість у селах ймовірність померти для дитини від народження до 5 років навіть дещо підвищилась (з 9,5 до 9,8‰). Порівняльний аналіз структури причин смерті дітей віком до 5 років (в тому числі й за типом поселення) засвідчує наявність істотних резервів зниження втрат життів дітей від екзогенних причин (насамперед, нещасних випадків, отруєнь та травм).

У межах вікового інтервалу між 5 та 15 роками ситуація з рівнем дитячої смертності є більш благополучною, ніж в інших вікових групах дітей (рис. 1.1.9).

Провідну роль в структурі смертності у даному віковому інтервалі відіграють неприродні смерті від зовнішніх причин, при цьому хлопчики гинуть

від них у рази частіше, ніж дівчатка, особливо – у підлітковому віці. Вагому роль серед інших причин смерті дітей віком від 5 до 15 років в Україні відіграють хвороби нервової системи, а також вроджені вади розвитку. Умови дожиття дітей від 5 років до повноліття в містах України залишаються кращими, аніж у сільській місцевості.

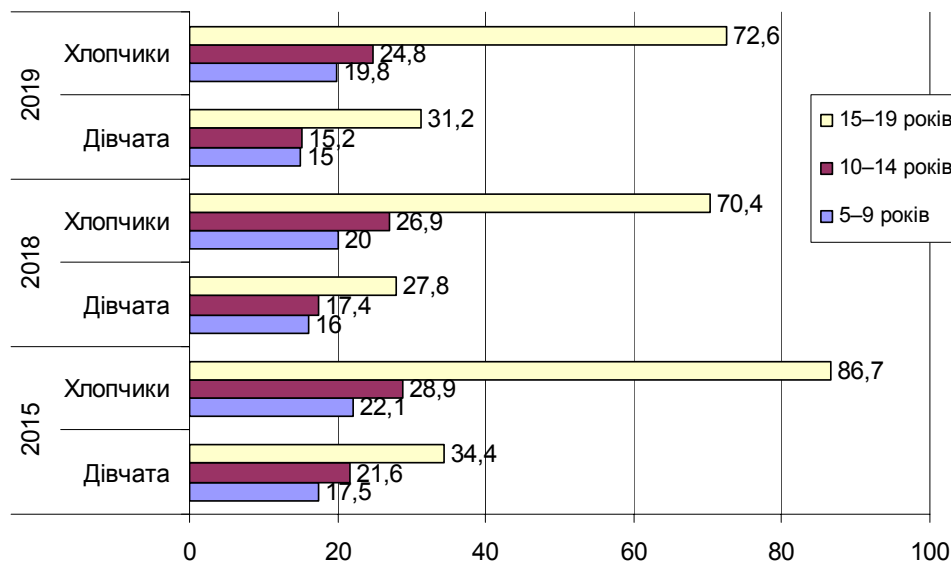


Рис. 1.1.9. Смертність дітей віком 5–9, 10–14 та 15–19 років за статтю, Україна, 2015–2019 рр., на 100 тис. осіб відповідного віку

Джерело: розраховано за даними Державної служби статистики України.

Примітка: 2014–2019 рр. без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Резервом зниження рівня смертності дітей та підлітків старше 5 років є дотримання правил безпечної поведінки (на водоймах, на дорогах, у побуті тощо), профілактика самогубств серед підлітків тощо.

1.2. Охорона здоров'я та формування здорового способу життя дітей

Стан здоров'я дітей. Забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю громадян будь-якого віку є однією із «Глобальних цілей сталого розвитку 2030», визначених Організацією Об'єднаних Націй. Збереження та зміцнення здоров'я дітей є стратегічно важливим та першочерговим завданням України в галузі охорони здоров'я. Здоров'я дітей є ресурсом майбутнього розвитку держави, її трудового та інтелектуального потенціалу.

В останні десятиріччя зберігається тривожна тенденція щодо зменшення кількості здорових дітей в Україні, що відбувається на тлі зменшення чисельності дитячого населення.

Передусім на формування здоров'я дитини з моменту її зачаття впливає здоров'я матері. Також вкрай важливим для здоров'я дитини та її розвитку є грудне вигодовування. Так, за даними Центру медичної статистики Міністерства

охорони здоров'я України частка дітей, що перебувала на грудному вигодовуванні у 2019 р. до 3-х місяців становила 27,5%, до 6-ти місяців – 56,3%.

За інформацією Міністерства охорони здоров'я України, рівень захворюваності дітей першого року життя у 2019 р. дещо зменшився порівняно з 2018 р., але все ж таки залишився високим (2018 р. – 1414,51 та 2019 р. – 1393,01 випадків на 1000 дітей відповідного віку). Найпоширенішими хворобами для цієї вікової групи були: хвороби органів дихання - 810,02 випадки на 1000 дітей, стани, які виникли в перинатальному періоді – 126,17, хвороби шкіри та підшкірної клітковини – 63,94 випадки, хвороби крові і кровотворних органів – 63,00 випадки (табл. 1.2.1). Всі ці захворювання відносяться до тих, що можна попередити.

Таблиця 1.2.1

Хвороби серед дітей першого року життя у 2019 р.

№ з/п	Найменування	захворюваність	
		абсолютні числа	показник на 1000 дітей
1	Хвороби органів дихання	241 696	810,02
2	Стани, які виникли в перинатальному періоді	37 646	126,17
3	Хвороби шкіри та підшкірної клітковини	19 079	63,94
4	Хвороби крові і кровотворних органів	18 798	63,00
5	Хвороби нервової системи	17 201	57,65
6	Хвороби органів травлення	15 978	53,55
7	Хвороби ока та придаткового апарату	14 148	47,42
8	Деякі інфекційні та паразитарні хвороби	9 371	31,41
9	Хвороби ендокринної системи, розладу харчування	8 312	27,86
10	Новоутворення	2 898	9,71

Джерело: дані Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

За результатами профілактичних оглядів у дітей віком 0–17 років виявлено значну кількість захворювань. Так, кількість дітей, оглянутих у дитячих поліклініках упродовж 2019 р., становила 6 769 296 осіб (2018 р. – 6 947 063 дітей віком 0–17 років). У 2019 р. серед дітей віком від 0–17 років, які пройшли профілактичний огляд, виявлено значні показники захворюваності, пов'язані із зниженням гостроти зору, порушенням постави тощо (табл. 1.2.2)

Таблиця 1.2.2

Захворюваність дітей віком від 0–17 років за результатом профілактичних оглядів у 2019 р.

№ з/п	Виявлено дітей	Показники	
		абсолютні числа	показник на 1000 дітей
1	Зі зниженням гостроти зору	315 757	46,65
2	З порушенням постави	250 061	36,94
3	З дефектами мови	112 441	16,61
4	Зі сколіозом	99 467	14,69
5	Зі зниженням гостроти слуху	11 410	1,69

Джерело: дані Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України.

Примітка: без урахування даних тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій і Луганській областях.

За інформацією Міністерства охорони здоров'я України, в 2019 р. у дітей віком до 17 років виявлено 825 нових випадків онкологічних захворювань (10,88 на 100 тис. дітей відповідного віку), всього зареєстровано 6 432 онкохворих дітей (84,9 на 100 тис. дітей віком до 17 років).

В Україні зберігається тенденція зростання кількості дітей з інвалідністю. Упродовж 2019 р. вперше встановлено інвалідність 16 307 дітей віком до 18 років (21,5 випадки на 10 тис. дітей). Станом на кінець 2019 р. всього було зареєстровано 163 886 дітей з інвалідністю (216,2 випадки на 10 тис. дітей відповідної вікової категорії). У структурі інвалідності дітей переважали природні аномалії (порушення розвитку) – 30%, хвороби центральної нервової системи – 15,5%, розлади психіки та поведінки – 16,5%.

Досить складною залишається ситуація з вакцинованими інфекціями. Ріст захворюваності на кір у 2019 р. відбувся за рахунок дитячого населення. За даними Центру громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України (далі – Центр громадського здоров'я), кількість дітей віком 0–17 років, які перехворіли на кір, становила 30,4 тис. осіб. Найбільше випадків зареєстровано у Львівській, Рівненській, Тернопільській, Вінницькій, Хмельницькій областях та м. Києві.

Упродовж останніх дев'яти років в Україні щорічно реєстрували поодинокі випадки дифтерії (за винятком 2017 р.). У 2010–2018 рр. загалом зареєстровано 56 хворих на дифтерію, з них 12 дітей та 44 дорослих. Летальних випадків не зафіксовано. У 2019 р., станом на 29 жовтня, було зареєстровано 20 випадків дифтерії, серед яких 19 дорослих та 1 дитина⁴.

За інформацією Центру громадського здоров'я, станом на початок 2020 р. в Україні зареєстровано 8 випадків на правець, з них 5 серед дітей. Упродовж 2019 р. виявлено 8 випадків цього захворювання серед дітей віком 0–17 років (табл. 1.2.3). Через низький рівень вакцинації епідемічну ситуацію з дифтерією та правцем в Україні можна вважати нестабільною.

Показники захворюваності на епідемічний паротит та краснуху серед дітей віком 0–17 років у 2019 р. залишилися такі ж, як і у 2018 р. (0,3 тис. та 0,1 тис. дітей відповідно).

Європейська регіональна комісія із сертифікації ліквідації поліомієліту (РКС) віднесла Україну до категорії з високим ризиком щодо епідемічної ситуації з поліомієліту, оскільки відсоток охоплення щепленнями від поліомієліту в Україні є недостатнім. Вакцинація — єдина можливість вберегтися від ускладнень, викликаних поліомієлітом. Згідно із рекомендаціями ВООЗ, якщо достатня кількість людей у країні є вакцинованими (понад 95%), розповсюдження вірусу припиниться. І навпаки, якщо у країні діти залишаються невакцинованими, це може призвести до розповсюдження вірусу та нових випадків захворювання.

⁴ Захворюваність на дифтерію в Україні у 2010–2019 роках. Офіційний сайт ДУ «Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України». URL: <https://phc.org.ua/news/zakhvoryuvanist-na-difteriyu-v-ukraini-u-2010-2019-rokakh>

За даними Центру громадського здоров'я у 2019 р. в Україні було вакциновано понад 78% дітей до 1 року. Такий же показник серед дітей віком до 18 місяців. Серед дітей 6 років охоплення становило трохи більше 80%. Також понад 80% дітей було вакциновано і у віковій групі 14 років⁵.

Неблагополучна епідемічна ситуація у 2019 р. склалася із гострими кишковими інфекційними хворобами. Серед дітей віком 0–17 років показник захворюваності становив 56,2 тис. (табл. 1.2.3).

Упродовж 2019 р. на грип і гострі інфекції верхніх дихальних шляхів захворіло 4,0 млн дітей віком від 0–17 років (табл. 1.2.3).

Вагоме значення для попередження захворюваності на інфекційні хвороби має своєчасна імунізація дітей, яка оцінюється за показником охоплення вакцинацією за календарем профілактичних щеплень. Національний план щеплень в Україні відтепер відповідає досвіду країн Європи, де вакцинація проти гепатиту В співпадає або поєднується з імунізацією проти дифтерії, правця, кашлюку та поліомієліту в дітей у 2 та 6 місяців. Такий підхід є науково обґрунтованим і допомагає збільшити частку дітей, щеплених своєчасно.

Таблиця 1.2.3

Захворюваність дітей віком від 0–17 на окремі інфекційні хвороби, кількість випадків

	2017	2018	2019
Гострі кишкові інфекції, тис.	77,3	63,0	56,2
Черевний тиф, паратифи А,В,С, тис.	3	1	–
Сальмонельозні інфекції, тис.	3,1	3,2	3,4
Вірусний гепатит, тис.	1,3	1,0	1,0
Грип і гострі інфекції верхніх дихальних шляхів, млн	4,4	4,4	4,0
Скарлатина, тис.	8,7	10,3	14,3
Дифтерія, тис.	–	3	1
Кашлюк, тис.	2,4	2,1	2,2
Правець, тис.	6	6	8
Гострий поліомієліт, тис.	–	–	–
Кір, тис.	3,5	33,7	30,4
Краснуха, тис.	0,1	0,1	0,1
Вітряна віспа, тис.	119,5	113,3	100,2
Епідемічний паротит, тис.	0,2	0,3	0,3
Менінгококова інфекція, тис.	0,2	0,2	0,2
Інфекційний мононуклеоз, тис.	5,1	4,6	4,6
Малярія, тис.	–	2	4

Джерело: дані Міністерства охорони здоров'я України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Міністерство охорони здоров'я України відмічає погіршення ситуації з вакцинацією через пандемію коронавірусу COVID-19. Значній кількості дітей не зроблено планові щеплення під час пандемії. Стосовно деяких вакцин відставання від календаря щеплень становить 20%. За прогнозами Центру громадського

⁵ Україна у зоні високого ризику спалаху поліомієліту. Офіційний сайт ДУ «Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України». URL: <https://phc.org.ua/news/ukraine-u-zoni-visokogo-riziku-spalakhu-poliomielit>

здоров'я, у 2020 р. рівень охоплення дітей щепленнями АКДП може знизитися і становитиме 75% (рис. 1.2.1).

Викликає занепокоєння ситуація щодо захворюваності дітей на активний туберкульоз. За даними ВООЗ, у країнах з низьким і середнім рівнем економічного розвитку, до яких належить Україна, частка дітей з діагнозом туберкульозу серед вперше виявлених випадків захворювання повинна бути в діапазоні від 5 до 15%⁶.



Рис. 1.2.1. Прогноз Центру громадського здоров'я щодо рівня охоплення дітей щепленнями АКДП, 2019–2020 рр., %

Джерело: дані Центру громадського здоров'я.



Рис. 1.2.2. Кількість і частка нових випадків та рецидивів туберкульозу серед дітей віком 0–17 років в Україні, 2015–2019 рр., одиниць, %

Джерело: дані Центру громадського здоров'я та Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

⁶ Туберкульоз в Україні: аналітично-статистичний довідник/ ДУ «Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України», ДЗ «Центр медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України». Київ, 2020.

За останні п'ять років частка випадків дитячого туберкульозу серед усіх нових випадків та рецидивів варіювала від 2,8 до 3,2% (за результатами рутинного епідагляду, які були експортовані з інформаційної системи е-ТБ Менеджер) (рис. 1.2.2). У 2019 р. порівняно з 2018 р. зросла кількість випадків захворюваності дітей на туберкульоз (803 випадки проти 788 відповідно),

Показник поширеності усіх форм активного туберкульозу серед дітей віком 0–17 років збільшився на 38,8%. У 2018 р. він становив 6,7 на 100 тис. дитячого населення (хворіло на ТБ 510 дітей), а у 2019 р. – 9,3 (703 дитини).

За останні три роки спостерігається стійка тенденція до зменшення кількості захворювань, які передаються статевим шляхом (табл. 1.2.4). Так, у 2019 р. у дітей віком 0 – 14 років уперше в житті було встановлено діагноз сифілісу 6 особам (1 хлопчику та 5 дівчаткам), гонококової інфекції – 4 особам (4 дівчаткам). У віковій когорті 15–17 років сифіліс виявлено у 12 осіб (7 хлопців та 5 дівчат), а гонококову інфекцію у 27 (13 хлопців та 14 дівчат).

Таблиця 1.2.4

Захворюваність на сифіліс та гонококову інфекцію дітей віком 0–14 та 15–17 років в Україні, осіб

	Вікова категорія дітей	2017	2018	2019
Сифіліс	0–14	15	11	6
	15–17	31	24	12
Гонококова інфекція	0–14	14	15	4
	15–17	45	30	27

Джерело: дані Міністерства охорони здоров'я України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Попередження ВІЛ-інфекції. Серйозною загрозою для здоров'я та життя дітей є поширеність ВІЛ-інфекції. Під медичний нагляд у 2019 р. взято 2 190 дітей віком до 17 років з уперше в житті встановленим діагнозом ВІЛ-інфекції (з урахуванням дітей, народжених ВІЛ-позитивними матерями, ВІЛ-статус яких остаточно не встановлено), що на 274 випадки менше, ніж у 2018 р. (рис. 1.2.3). Упродовж 2019 р. знято з обліку у зв'язку з відсутністю ВІЛ-інфекції 2 216 дітей, що на 203 дитини менше, ніж у 2018 р.

Станом на початок 2020 р. під медичним наглядом перебувало 7799 ВІЛ-позитивних дітей до 18 років (з урахуванням дітей, народжених ВІЛ-позитивними матерями, ВІЛ-статус яких остаточно не встановлено), з них 3368 дитина, народжена ВІЛ-позитивними жінками з остаточно встановленим діагнозом ВІЛ-інфекція.

За інформацією Міністерства охорони здоров'я України, з діагнозом СНІД у 2019 р. зареєстровано 60 осіб віком до 17 років включно (0–14 років – 55 осіб, 15–17 років – 5 осіб), що на 23% менше показників у 2018 р. (0–14 років – 70 осіб, 15–17 років – 8 осіб).

У 2019 р. зареєстровано 50 випадків смерті серед ВІЛ-позитивних дітей віком до 18 років (2018 рік – 51 випадок).

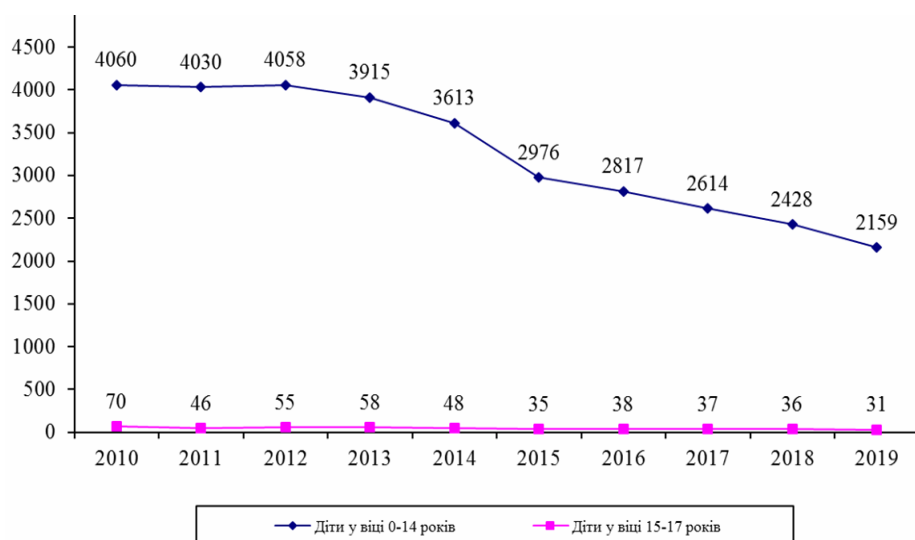


Рис. 1.2.3. Кількість ВІЛ-інфікованих дітей у віці 0–14 та 15–17 років з уперше встановленим діагнозом, осіб

Джерело: дані Міністерства охорони здоров'я України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

В Україні намітилася стійка тенденція до зменшення кількості вагітностей та пологів у ВІЛ-позитивних жінок (табл. 1.2.5). У 2019 р. завагітніло 2 203 жінки, які живуть з ВІЛ.

Таблиця 1.2.5

Облік офіційно зареєстрованих ВІЛ-інфікованих вагітних у закладах охорони здоров'я, що здійснюють медичний нагляд за ВІЛ-інфікованими особами за період 2014–2019 рр. в Україні, осіб

Показники	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Кількість ВІЛ-позитивних вагітних	3 654	3 016	2 816	2 606	2 414	2 203
Кількість пологів у ВІЛ-позитивних вагітних	3 573	2 962	2 710	2 544	2 317	2 083
Кількість дітей, народжених ВІЛ-позитивними жінками (живонароджені)	3 585	2 982	2 733	2 545	2325	2 086
Кількість ВІЛ-інфікованих дітей	96	96	76	86	71	80

Джерело: дані Міністерства охорони здоров'я України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Упродовж 2019 р. антиретровірусною профілактикою було охоплено майже 100% дітей, народжених ВІЛ-позитивними матерями.

У 2019 р. покращився показник охоплення дітей ранньою діагностикою методом полімеразної ланцюгової реакції (ПЛР). Із числа народжених у 2019 р. дітей вірусологічне тестування на ВІЛ пройшли 94,1% дітей (80,8% – у 2018 р., 85,1% – у 2017 р.), з них упродовж перших 2-х місяців від народження діагностовано методом ПЛР 82,0% дітей (60,9% – у 2018 р., 54,2% – у 2017 р.).

Наразі перед Україною стоїть завдання щодо елімінації передачі від матері до дитини ВІЛ і сифілісу (ЕПМД). Подвійна елімінація підвищує доцільність та

користь такого інтегрованого підходу для досягнення Цілей Сталого Розвитку 3, 5 та 10, спрямованих на забезпечення здоров'я, доступу до послуг та розширення прав жінок, дівчат та дітей. Система профілактики передачі ВІЛ від матері до дитини (ППМД) в Україні відповідає базовій стратегії ВООЗ, інтегрована в службу медичної допомоги матерям і дітям, а також є складовою програм репродуктивного здоров'я населення⁷.

За міжнародними вимогами країна може подавати запит на проведення валідації ЕПМД за умови досягнення обов'язкових цільових індикаторів⁸. У 2018–2019 рр. Україна майже досягла цільових значень індикаторів за обома інфекціями (табл. 1.2.6).

Таблиця 1.2.6

Обов'язкові індикатори валідації ЕПМД

Індикатори валідації ЕПМД та їх цільові значення	Україна, 2018 рік	Україна, 2019 рік
I. Передача ВІЛ від матері до дитини		
1. Передача ВІЛ від матері до дитини < 2% у випадках, якщо жінки не годують грудним молоком	2,0%* (за даними ПЛР)	1,6%*(за даними ПЛР)
2. Кількість нових випадків ВІЛ-інфекції внаслідок ПМД ≤ 50 випадків на 100 000 живонароджених дітей	11,9 на 100 тис. живонароджених	10,5 на 100 тис. живонароджених
3. Охоплення вагітних службами допологової допомоги (як мінімум одне відвідування вагітної) ≥ 95%	99,4%	99,8%
4. Охоплення тестуванням на ВІЛ вагітних жінок ≥ 95%	99,5%	99,5%
5. Охоплення ВІЛ-позитивних вагітних антиретровірусними препаратами ≥ 95%	96,2%	95,6%
II. Передача сифілісу від матері до дитини		
1. Кількість нових випадків вродженого сифілісу внаслідок ПМД ≤ 50 випадків на 100 000 живонароджених дітей	0,31 на 100 тис. живонароджених (1 випадок)	0,34 на 100 тис. живо народжених (1 випадок)
2. Охоплення вагітних службами допологової допомоги (як мінімум одне відвідування вагітної) ≥ 95%	99,4%	99,8%
3. Охоплення тестуванням на маркери до збудника сифілісу вагітних жінок ≥ 95%	93,4%	90,2%
4. Охоплення лікуванням вагітних з серопозитивним сифілісом ≥ 90%**	100% (211 вагітних)	100% (407 вагітних)

* Частка дітей, народжених ВІЛ-позитивними матерями, які пройшли вірусологічне тестування на ВІЛ упродовж перших 2 місяців від народження, у 2018 р. складала 60,9%, у 2019 р. – 82,0%.

** Розрахунковий показник, офіційна статистична звітність не включає моніторинг лікування вагітних з серопозитивним сифілісом.

Дані когортного спостереження показують ефективне впровадження профілактичних заходів, які сприяли суттєвому зниженню частоти передачі ВІЛ-інфекції від матері до дитини з 27,8% у 2001 р. до 3,3% у 2017 р. За результатами ранньої діагностики, частота передачі ВІЛ-інфекції від матері до дитини у 2018 р. становила 2,0%, у 2019 р. – 1,6% .

Одна із найважливіших соціальних проблем, з якими стикаються сім'ї з дітьми, особливо в сільській місцевості, – територіальна доступність медичних послуг. Мережа медичних закладів в Україні відповідає сучасному

⁷ ВІЛ-інфекція в Україні. Інформаційний бюлетень № 51/ Центр громадського здоров'я України, Київ, 2020 https://phc.org.ua/sites/default/files/users/user90/HIV_in_UA_51_2020.pdf

⁸ Global guidance on criteria and processes for validation: Elimination of mother-to-child transmission of HIV and Syphilis 2nd edition (2017). URL: <http://www.who.int/reproductivehealth/publications/emtct-hiv-syphilis/en/>

адміністративно-територіальному поділу, але заклади охорони здоров'я розміщені нерівномірно, а їх кількість зменшується. Упродовж 2017 р. кількість розташованих у сільській місцевості лікарняних закладів зменшилась на 17,5 % (з 63 закладів у 2016 році до 52 у 2017 році) на 7,9% (з 38 закладів у 2018 році до 35 у 2019 році), кількість фельдшерсько-акушерських пунктів охорони здоров'я – на 1,9 % (з 13133 до 13005) на 6,1% (з 12582 у 2018 до 11821 у 2019 р.), а кількість самостійних амбулаторно-поліклінічних закладів (включаючи Центри ПМСД) збільшилась (з 468 одиниць у 2016 році до 474 у 2017 році) і зменшилась на 5,1% (з 336 у 2018 р. до 319 у 2019 р.)⁹.

Зі створенням і розвитком об'єднаних територіальних громад в Україні триває процес реформування медичної галузі. Так, у 2017–2020 рр. запроваджено нові моделі фінансування медичної допомоги, створення госпітальних округів та автономізацію бюджетних закладів охорони здоров'я. Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання створення госпітальних округів»¹⁰ встановлюється механізм створення, управління та функціонування госпітальних округів. Вони мають бути сформовані в усіх областях України та зробити більш доступними медичні послуги для громадян, у тому числі для дітей і сімей з дітьми, наприклад, у галузі кардіохірургії, нейрохірургії, діалізу тощо. Відповідні урядові розпорядження щодо переліку та складу госпітальних округів уже затверджено.

У 2019 р. постановою Кабінету Міністрів України затверджено Положення про центр медичної реабілітації та паліативної допомоги дітям¹¹. Центр є спеціалізованим закладом охорони здоров'я, що утворюється з метою задоволення потреб дітей у медичній реабілітації та паліативній допомозі. Основними його завданнями є надання послуг з медичної реабілітації, паліативної допомоги, організація амбулаторного лікування дитини, консультування та організація освітнього процесу для дитини, яка отримує послуги з медичної реабілітації або паліативну допомогу в центрі, впровадження сучасних, клінічно доведених програм і методик фізичної, медичної, соціальної, психологічної реабілітації та корекції тощо.

У цілому сучасні виклики щодо здоров'я дітей в Україні пов'язані з низкою проблем із наданням первинної медичної допомоги, недостатньою інформованістю населення щодо здорового способу життя і факторів ризику розвитку захворювань, недостатнім фінансуванням та оснащенням галузі, а також дефіцитом медичних кадрів і недостатньою їх кваліфікацією. Наразі в країні відсутня єдина політика і національна програма, спрямована на формування і зміцнення здоров'я дитячого населення. На зміцнення дитячого здоров'я спрямована державна політика у сфері оздоровлення та відпочинку дітей, за реалізацію якої відповідає Міністерство соціальної політики України. За даними Державної служби статистики України, кількість дитячих закладів оздоровлення

⁹Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2017 році. Статистичний бюлетень / Державна служба статистики України. - Київ, 2018.

¹⁰ Деякі питання створення госпітальних округів: постанова Кабінету Міністрів України від 27.11.2019 № 1074. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1074-2019-%D0%BF#Text>

¹¹ Про затвердження Положення про центр медичної реабілітації та паліативної допомоги дітям: постанова Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 № 675. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-2019-%D0%BF#Text>

та відпочинку, які працювали влітку 2019 р. становила 8 808, що на 520 закладів менше порівняно з 2018 р. (9 328). Кількість місць для оздоровлення та відпочинку дітей у 2019 р. збільшилася на 4 413 од. в порівнянні з 2018 р. (94 055 од.) та становила 98 468 од.

Улітку 2019 р. 906 562 дитини перебували у закладах оздоровлення та відпочинку (табл. 1.2.7).

Таблиця 1.2.7

Кількість дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, які працювали влітку, кількість місць у них, кількість дітей, які перебували у закладах оздоровлення та відпочинку

Кількість закладів, одиниць		В них місць, одиниць		Оздоровлено дітей, осіб	
2018	2019	2018	2019	2018	2019
9 328	8 808	94 055	98 468	921 262	906 562

Джерело: дані Державної служби статистики України

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Загалом стан здоров'я дітей потребує від української педіатрії системної роботи, спрямованої на зменшення малюкової смертності, соціально небезпечних хвороб, інфекційних хвороб, ендокринологічної патології та ожиріння у дітей і свідчить про необхідність популяризації дитячими та сімейними лікарями здорового способу життя, широкого впровадження імунопрофілактики та раціонального харчування, що відповідає глобальній стратегії охорони здоров'я дітей у Європі, розробленої ВООЗ.

1.3. Рівень життя і благополуччя дітей

Матеріальне становище. Для оцінки матеріального становища домогосподарств з дітьми використано поділ, що застосовується для моніторингу бідності, оскільки він висвітлює найбільш проблемні категорії сімей. У 2015 р. в середньому доходи домогосподарств без дітей перевищували відповідний показник домогосподарств з дітьми на 524 грн. Найвищий рівень загальних еквівалентних доходів серед домогосподарств з дітьми спостерігався у сімей, що склалися з двох дорослих та однієї дитини – 2341 грн, сім'ї з одним дорослим займали друге місце у цьому рейтингу – 2162 грн., найнижчі значення доходів зафіксовано у домогосподарствах з двох дорослих із трьома і більше дітьми – 1645 грн (табл. 1.3.1).

Що стосується сукупних витрат, то серед домогосподарств з дітьми лідерами були ті ж домогосподарства, що мали найбільші доходи, а найнижчі витрати було зафіксовано у сім'ях, у складі яких було двоє дорослих та троє й більше дітей.

Упродовж 2015–2019 рр. реальні загальні доходи та витрати зросли по всіх типах домогосподарств. При цьому зростання доходів було майже однаковим – близько 1,5 раза, окрім домогосподарств з трьома та більше дітьми, де воно було найнижчим (1,4 раза). Тобто витрати зросли приблизно на чверть в усіх домогосподарствах.

Таблиця 1.3.1

Загальні еквівалентні доходи та сукупні еквівалентні витрати основних типів домогосподарств, Україна, грн (у співставних цінах 2015 р.)

	Загальні еквівалентні доходи у цінах базового року			Сукупні еквівалентні витрати у цінах базового року		
	2015	2017	2019	2015	2017	2019
<i>Домогосподарства без дітей</i>	2647	3159	3991	2636	2891	3235
<i>Домогосподарства з дітьми</i>	2123	2724	3261	2131	2446	2659
Один дорослий з дітьми	2162	2617	3211	2287	2676	2929
Двоє дорослих з однією дитиною	2341	3020	3509	2364	2693	2953
Двоє дорослих із двома дітьми	1946	2288	3037	2010	2115	2543
Двоє дорослих із трьома і більше дітьми	1645	2021	2497	1602	1933	2358
Троє або більше дорослих з дітьми	2061	2579	3183	1933	2214	2429
Домогосподарства з дітьми, де є принаймні один безробітний	1778	2094	2680	1767	1886	2280
Домогосподарства з дітьми до 3 років	1970	2552	2971	1976	2383	2499
Домогосподарства з трьома та більше дітьми	1686	1917	2385	1630	1721	2048

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Співвідношення між загальними доходами і сукупними витратами дає можливість оцінити наявність тіншових доходів та використання раніше зроблених заощаджень. У 2015 р. домогосподарства з дітьми в цілому витрачали дещо більше, ніж отримували, а домогосподарства без дітей навпаки. Найбільше витрати над доходами переважали у сім'ях, які склалися з одного дорослого з дітьми та в сім'ях з двох дорослих та двох дітей.

Таблиця 1.3.2

Співвідношення загальних еквівалентних доходів та сукупних еквівалентних витрат основних типів домогосподарств, %

	2015	2017	2019
Домогосподарства з дітьми	99,6	111,4	122,6
Домогосподарства без дітей	100,4	109,3	123,4
Один дорослий з дітьми	94,5	97,8	109,6
Двоє дорослих з однією дитиною	99,0	112,1	118,8
Двоє дорослих із двома дітьми	96,8	108,2	119,4
Двоє дорослих із трьома і більше дітьми	102,7	104,6	105,9
Троє або більше дорослих з дітьми	106,6	116,5	131,0
Домогосподарства з дітьми, де є принаймні один безробітний	100,6	111,0	117,5
Домогосподарства з дітьми до 3 років	99,7	107,1	118,9
Домогосподарства з трьома та більше дітьми	103,4	111,4	116,5

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

У 2019 р. доходи стали перевищувати витрати в усіх домогосподарствах. Тобто зросла нерозподілена частина доходів, що може використовуватися для накопичення або купівлі товарів довготривалого використання. Найбільш істотно доходи перевищували витрати у домогосподарствах з трьох дорослих з дітьми (на 31,0%), найменш – в домогосподарств з двох дорослих і трьома та більше дітей (на 5,9%).

Рівень бідності сімей з дітьми. Україна у 2014 р. зазнала істотної та глибокої соціально-економічної кризи, що, серед іншого, спричинило стрімке зростання рівня абсолютної бідності¹²: якщо в попередні роки її рівень був досить стабільним, коливаючись у межах 20–25%, то у 2015 р. на тлі високого рівня інфляції зріс одразу вдвічі (з 28,3% до 58,3%). Традиційно найбільше криза вплинула на домогосподарства з дітьми, рівень абсолютної бідності яких становив 66,5% проти 48,8% в домогосподарствах без дітей (рис. 1.3.1). Ситуація практично не змінилася у наступному році, а в подальшому спостерігалось неухильне скорочення бідності і станом на 2019 р. її рівень в домогосподарствах з дітьми досяг 47,3%, що залишається дуже високим значенням, але тенденція, що намітилася, має позитивний характер. Однак, при цьому зберігається перевищення рівня бідності в домогосподарствах з дітьми порівняно з домогосподарствами без дітей – співвідношення складає майже 1,4 раза.

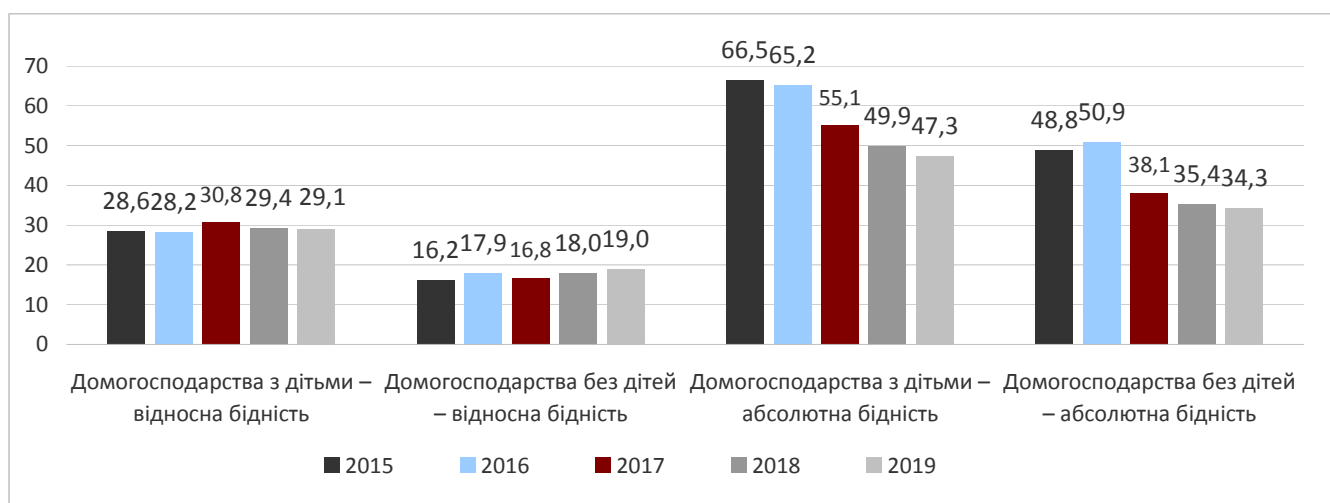


Рис. 1.3.1. Рівень відносної та абсолютної бідності в домогосподарствах з дітьми та без дітей, Україна, 2015–2019 рр., %

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Що стосується відносної бідності¹³, то її рівень залишається досить стабільним, однак і за цим критерієм частка бідних домогосподарств з дітьми

¹² Критерій абсолютної бідності – сукупні еквівалентні витрати особи нижче фактичного (розрахункового) прожиткового мінімуму в середньому на одну особу.

¹³ Критерій відносної бідності – сукупні еквівалентні витрати особи нижче 75 відсотків медіанного рівня середньодушових еквівалентних сукупних витрат.

вища, ніж частка домогосподарств без дітей, при цьому у 2019 р., порівняно з попереднім роком, співвідношення дещо скоротилося – з 1,6 до 1,5 раза.

Певним чином на стан з бідністю у домогосподарствах з дітьми впливає тип поселення. У найкращій ситуації перебувають жителі великих міст, в яких рівень відносної бідності навіть нижчий, ніж в середньому по країні (рис. 1.3.2). У сільській місцевості найвищі рівні бідності, при цьому спостерігається збільшення розриву із великими містами. Найбільш негативна динаміка спостерігалася серед домогосподарств з дітьми, що проживають у малих містах, – рівень бідності невпинно зростав і у 2018 р. практично зрівнявся із сільською місцевістю. Проте у 2019 р. відбулися зміни протилежного характеру – у малих містах рівень бідності досить істотно, вперше за останні роки, скоротився (з 37,3% до 31,0%), а у великих містах, навпаки, збільшився (з 16,8% до 21,7%), вийшовши на показники 2015–2017 рр.

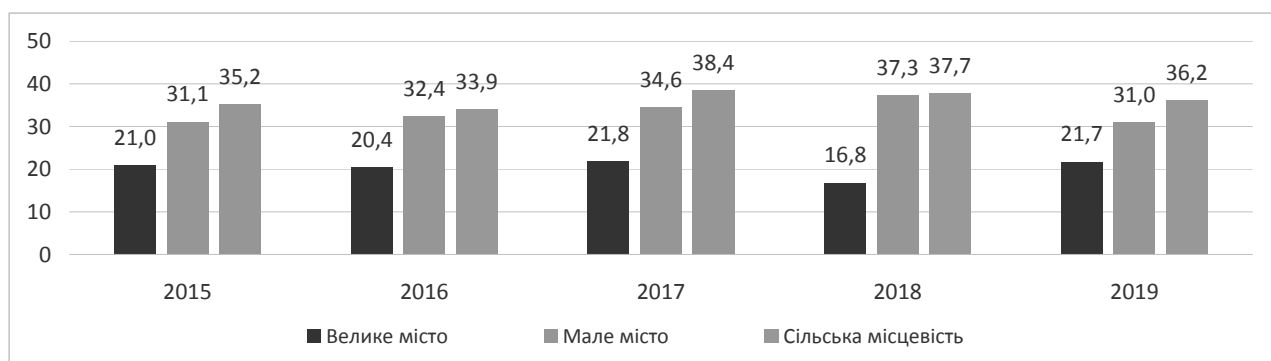


Рис. 1.3.2. Рівень відносної бідності в домогосподарствах з дітьми, залежно від типу поселення, Україна, 2015–2019 рр., %

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Кількість дітей у домогосподарстві істотно впливає на рівень бідності. Упродовж 2015–2019 рр. у домогосподарствах з однією дитиною рівень бідності майже не змінювався, практично співпадаючи із середнім по країні значенням (рис. 1.3.3). Поява другої дитини істотно підвищує рівень бідності – якщо у 2019 р. у домогосподарствах з однією дитиною він склав 23,7%, то з двома дітьми – вже 33,7%, тобто в 1,4 раза більше.

У найбільш несприятливих обставинах перебувають багатодітні сім'ї, більше половини яких проживає за межею бідності. Варто зазначити, що упродовж останніх двох років спостерігалася незначне скорочення рівня відносної бідності в домогосподарствах з двома дітьми, а в багатодітних сім'ях, навпаки, відбулось зростання порівняно з 2018 р. – з 51,8% до 59,7%. Наявність в сім'ї дитини віком до 3-х років підсилює ризики бідності, при цьому упродовж аналізованих років ситуація в цілому не покращилась. Суттєво підсилює ризик потрапляння у стан бідності наявність у домогосподарстві безробітної особи – майже половина таких домогосподарств перебуває за межею бідності і ця величина лишається сталою упродовж останніх чотирьох років.

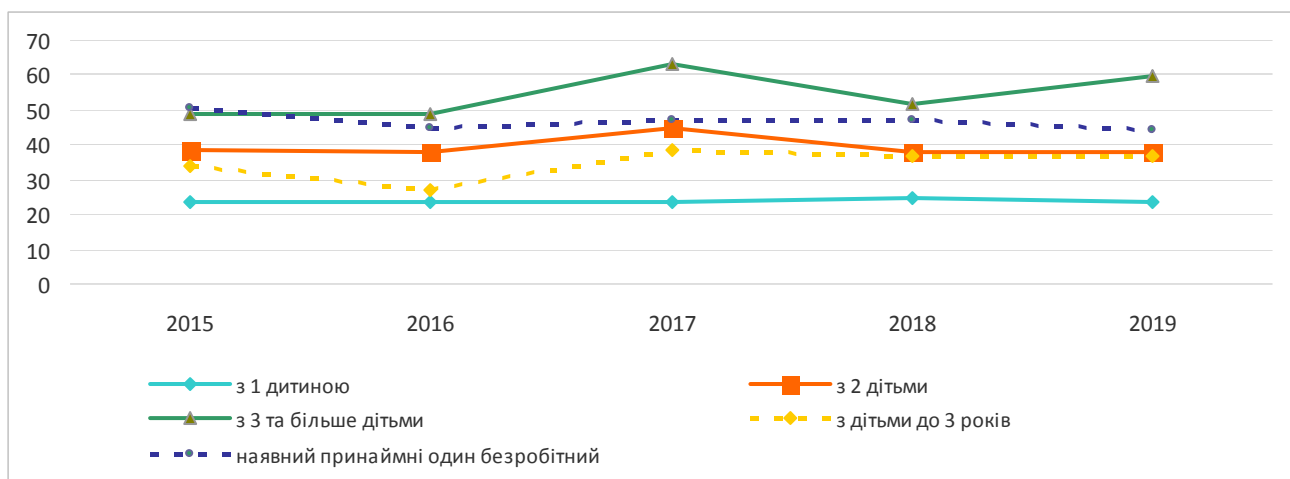


Рис. 1.3.3. Рівень відносної бідності в окремих типах домогосподарств з дітьми, Україна, 2015–2019 рр., %

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Абсолютна бідність у домогосподарствах з дітьми демонструвала загальноукраїнську тенденцію – надвисокі рівні бідності у 2015 р. майже не змінилися у наступному році (рис. 1.3.4). У 2017 р. у домогосподарствах з однією дитиною відбулося істотне скорочення рівня абсолютної бідності (з 61,7% до 47,0%), ця тенденція продовжилася у наступних роках. У домогосподарствах з трьома та більше дітьми і домогосподарствах, у складі яких є безробітна особа, після скорочення бідності у 2018 р. в наступному знову відбулося зростання – з 70,7% до 81,2% та з 55,0% до 61,0% відповідно. Домогосподарства з двома дітьми та з дітьми до 3-х років демонструють досить сталу позитивну динаміку до скорочення рівня абсолютної бідності, проте у 2019 р. цей показник все ще залишався досить високим (57,6% та 54,4% відповідно).

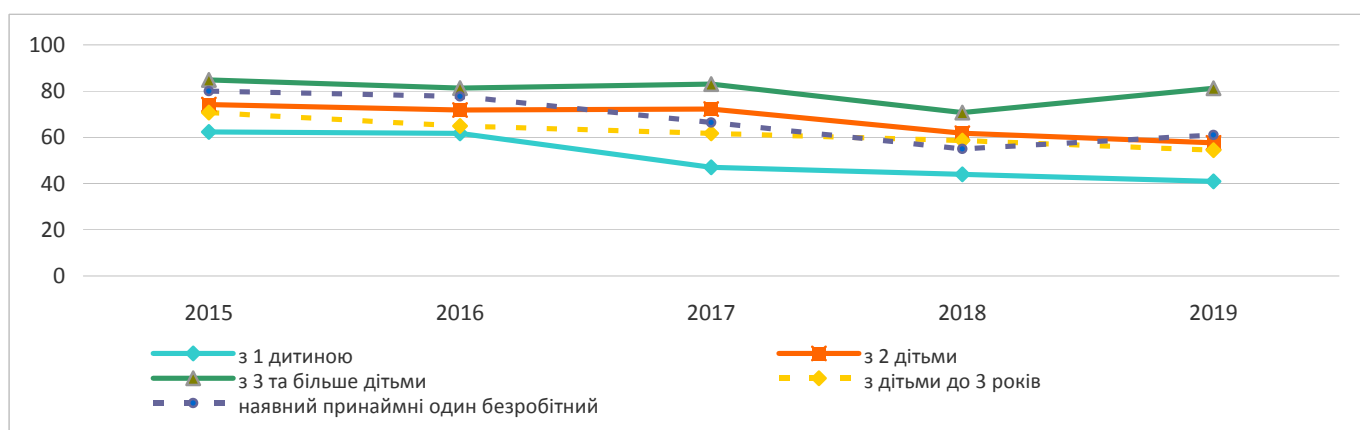


Рис. 1.3.4. Рівень абсолютної бідності в окремих типах домогосподарств з дітьми, Україна, 2015–2019 рр., %

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: розрахунки Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України за даними обстеження умов життя домогосподарств Державної служби статистики України.

Важливим аспектом бідності є дослідження доступності окремих товарів і послуг для домогосподарств, яка вимірюється показником матеріальної депривації¹⁴. Варто зазначити, за цим критерієм різниця у рівні бідності між домогосподарствами з дітьми і без дітей неістотна. Більше того, упродовж досліджуваного періоду в домогосподарствах з дітьми відбувалось стале скорочення депривації і станом на 2019 р. її рівень став меншим, ніж у бездітних домогосподарствах. У цілому за останній рік, порівняно з попередніми, рівень матеріальної депривації істотно скоротився в усіх без винятку типах домогосподарств (табл. 1.3.3).

Таблиця 1.3.3

Рівень матеріальної та глибокої депривації, Україна, 2015–2019 рр.,%

	Депривація			Глибока депривація		
	2015	2017	2019	2015	2017	2019
Всі домогосподарства	44,2	42,1	34,1	26,7	27,0	19,7
Домогосподарства без дітей	41,9	42,3	34,9	24,8	27,3	20,7
Домогосподарства з дітьми	46,1	42,0	33,4	28,3	26,6	18,9

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Найвищий рівень матеріальної депривації, як і у випадку з монетарною бідністю, у багатодітних сімей: половина з них мають три та більше позбавлень (рис. 1.3.5). У той же час у 2015 та 2017 рр. відмінності між домогосподарствами з однією та двома дітьми були практично відсутні, а у 2019 р. посилились за рахунок значного скорочення рівня депривації в однодітних домогосподарствах.

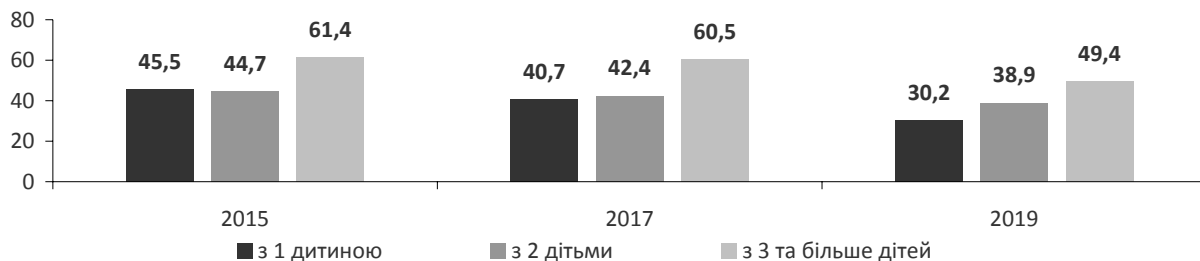


Рис. 1.3.5. Рівень матеріальної депривації в окремих типах домогосподарств з дітьми, Україна, 2015–2019 роки, %

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Істотні відмінності у рівні матеріальної депривації існують між міськими поселеннями і сільською місцевістю – 29,9% та 42,3% у 2019 р., тобто в 1,4 раза. Сільські домогосподарства, порівняно з міськими, зазнають більших позбавлень насамперед щодо можливості дозволити собі неочікувані необхідні витрати за рахунок власних коштів, щодо фінансових можливостей для сімейного

¹⁴ Згідно з методологією ЄС показник матеріальної депривації визначається як відсоток населення із вимушеною відсутністю принаймні трьох, а глибокої депривації – чотирьох із дев'яти ознак матеріальної депривації у вимірі «економічна напруга та товари тривалого користування». URL: http://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2019/zb/04/zb_sddotp2019pdf.zip

відпочинку не вдома та підтримання належного рівня тепла у своєму житлі. Відповідно й сільські діти зазнають більшої матеріальної депривації, ніж міські.

У цілому високі рівні монетарної бідності у домогосподарствах з дітьми, спричинені кризою, що розпочалася у 2014 р., почали відчутно зменшуватися з 2017 р., однак так і не досягли докризового рівня. При цьому традиційно зберігаються більш високі рівні бідності у багатодітних сім'ях та у разі наявності у домогосподарстві безробітної особи. У той же час у 2019 р. спостерігалось істотне скорочення рівня матеріальної депривації домогосподарств з дітьми.

Дитяче харчування. Збалансоване харчування є одним із базових чинників здорового та гармонійного розвитку дитини, профілактики захворювань, адаптації до навколишнього природного середовища. Вибір харчового раціону залежить від уподобань сім'ї, традицій, культури харчування, що склалась в суспільстві. Упродовж декількох останніх десятиліть у структурі харчування українських домогосподарств відбулися певні зрушення, що в цілому повторюють світові тенденції: відхід від раціонів, в основі яких лежать місцеві основні харчові продукти в бік більш різноманітних, проте із збільшеним вмістом перероблених харчових продуктів, цукру, солі, жирів. Такі зміни відбулися на фоні загального зниження рівня фізичної активності дорослого і дитячого населення, що призводить до надмірної ваги, ожиріння та пов'язаних з ними проблем зі здоров'ям.

Таблиця 1.3.4

Споживання основних груп харчових продуктів у домогосподарствах, Україна, у середньому за місяць у розрахунку на одну особу, кг

	2016	2017	2018	2019
<i>споживання м'яса:</i>				
домогосподарства з дітьми	3,8	3,8	3,9	4,2
домогосподарства без дітей	4,6	4,8	5,0	5,2
<i>споживання риби:</i>				
домогосподарства з дітьми	1,0	1,1	1,1	1,3
домогосподарства без дітей	1,5	1,6	1,6	1,7
<i>споживання молока:</i>				
домогосподарства з дітьми	11,9	11,6	11,5	11,7
домогосподарства без дітей	14,9	14,6	15,0	14,4
<i>споживання фруктів, горіхів, баштанних</i>				
домогосподарства з дітьми	4,4	4,3	4,7	4,9
домогосподарства без дітей	4,9	4,8	5,4	5,6
<i>споживання овочів, картоплі, грибів</i>				
домогосподарства з дітьми	12,3	12,0	11,7	11,9
домогосподарства без дітей	16,9	16,5	16,6	15,9

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: дані Державної служби статистики України

Особливістю показників споживання в Україні є те, що з року в рік ці показники у домогосподарствах з дітьми поступаються показникам у домогосподарствах без дітей по всіх групах продуктів. Так, показник споживання м'яса, яке є джерелом білків, заліза, вітамінів В-групи, насамперед – В12,

вітамінів А, D, по домогосподарствах без дітей у 2018 р. перевищував показник у сім'ях з дітьми на 28%, у 2019 р. – на 24% (табл. 1.3.4).

Перевищення споживання риби, з якою до організму надходять вітаміни А, Д, Е, кальцій, йод, залізо, магній, фосфор, селен, цинк, сягало 45–50%. Навіть такого необхідного для дитячого організму продукту, як молоко, з яким надходять вітаміни А, Е, В2, В6, РР, кальцій, домогосподарства з дітьми споживали менше. Якщо у 2016 р. у домогосподарствах з дітьми на особу споживалось 11,9 кг молока та молокопродуктів на місяць, у 2019 р. – 11,7 кг, то у домогосподарствах без дітей – 14,9 кг, та 14,4 кг відповідно. Навіть овочів і картоплі, які є відносно дешевими продуктами, у сім'ях з дітьми споживається менше: різниця у 2019 р. становила 33,6%.

Недостатнє споживання продуктів призводить до того, що в організм дитини не надходять вкрай необхідні для здорового росту і розвитку вітаміни та поживні речовини, провокуючи тим самим послаблення стійкості до різного роду хвороб, порушення обміну речовин, погіршення роботи шлунково-кишкового тракту, зниження гостроти зору, нервові розлади, зниження розумових здібностей, а, отже, і можливостей до повноцінного росту та розвитку, навчання, що негативно відображається на якості життя дітей тепер і в майбутньому.

Діти і навколишнє середовище. Навколишнє середовище відіграє важливу роль у житті дітей, впливаючи на їх самопочуття, здоров'я і працездатність.

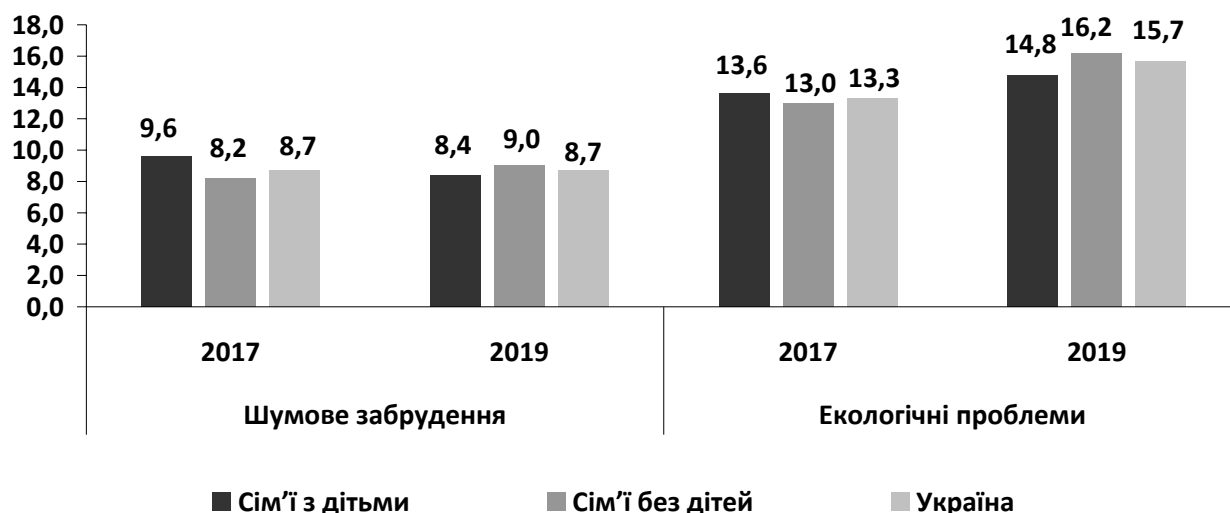


Рис. 1.3.6. Частка сімей, які потерпають через шум від сусідів чи шум з вулиці (транспортний рух, підприємство, фабрика тощо), забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо), Україна, 2017 і 2019 рр., %

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Загалом сім'ї з дітьми більш чутливі до екологічних проблем, хоча загалом перебувають в кращому становищі, ніж сім'ї без дітей. Так, частка сімей з дітьми, що відчували екологічні забруднення, становила у 2019 р. 14,8%, хоча двома

роками раніше, у 2017 р., таких родин було 13,6% (рис. 1.3.6). У той же час поліпшилась ситуація щодо впливу шумового забруднення.

Екологічні проблеми більше помітні, якщо поглянути на статистику домогосподарств залежно від місця їх проживання. У містах у зв'язку зі зростаючою кількістю автомобілів, а також із викидами промисловості діти мають більші позбавлення, пов'язані з екологією. Показники забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо) у 2019 р., як і в попередні роки, майже вдвічі вищі у міських домогосподарств, ніж у сільській місцевості (рис. 1.3.7). Для великих міст також значно вищим є шумове забруднення. На шум від сусідів чи з вулиці у 2019 р. скаржилися також вдвічі більше дітей з міських домогосподарств, ніж дітей із сільської місцевості.

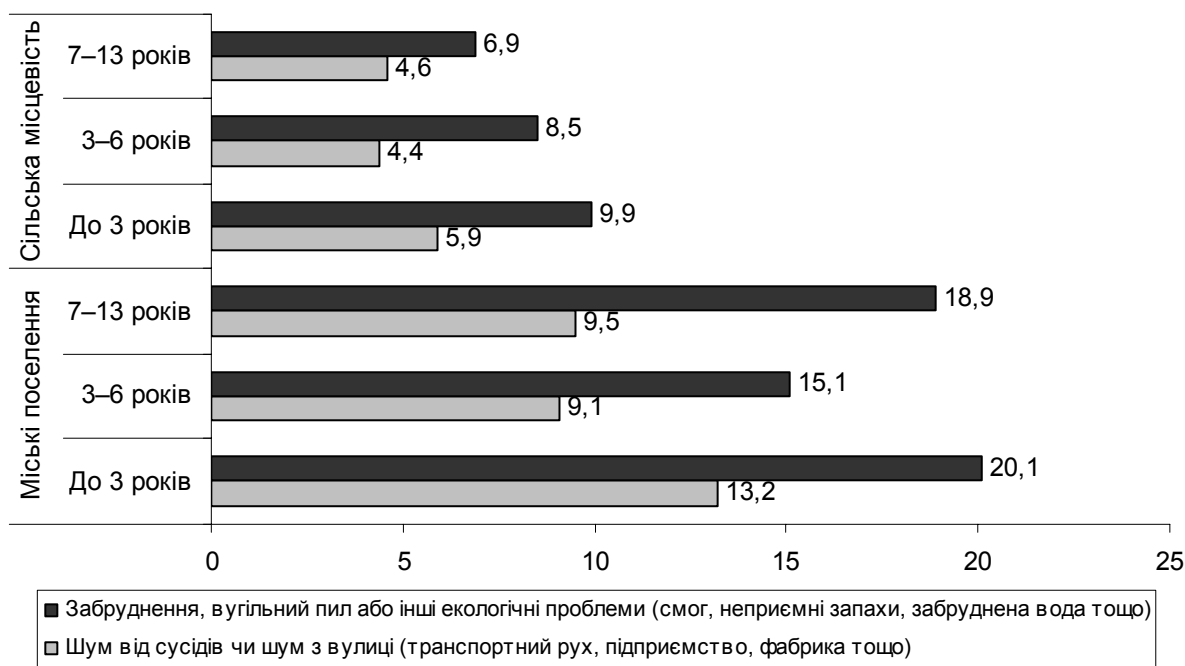


Рис. 1.3.7. Частка дітей, які проживають у домогосподарствах, що мають такі проблеми, як шум від сусідів чи шум з вулиці (транспортний рух, підприємство, фабрика тощо) та забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо), 2019 р., % до загальної кількості населення відповідної групи

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Джерело: дані Державної служби статистики

У дітей з бідних міських родин немає можливості навіть вільно проводити час на прибудинковій території, адже подвір'я багатоповерхівок зазвичай загромаджені автомобілями мешканців та їхніх гостей (загазованість та підвищений ризик для дітей, які бавляться на подвір'ї, запроторені тротуари не дають змоги мамам з дітьми в колясках проїхати навіть у власному дворі). При цьому, якщо в родині дорослі працюють, то діти змушені або сидіти в квартирі, або гуляти без нагляду біля будинку, де часом відсутні або перебувають у аварійному стані дитячі майданчики. Наприклад, у 2019 р. жителі Києва залишили на сайті Київської міської державної адміністрації близько 300 повідомлень про

необхідність обстеження санітарного стану дитячих майданчиків і наявності на них аварійних елементів, а за даними Полтавського ЖЕО № 2 з 244 дитячих і спортивних майданчиків на балансі організації аварійними є 65%¹⁵.

До цього додаються інші антропогенні забруднення повітря на кшталт пожеж. Наприклад, навесні 2020 р. Київ стабільно входив до десятки міст з найбільшим рівнем забруднення повітря за даними світового рейтингу якості повітря QIAir. А 16 і 18 квітня взагалі очолював даний рейтинг (рис. 1.3.8). Ситуація характеризувалася як «дуже шкідлива для здоров'я». За даними сервісу AirVisual, переважну більшість днів з 7 березня до 5 квітня 2020 р. повітря у м. Києві було переважно «поганим», «нездоровим», а подекуди – «дуже нездоровим».

Air quality and pollution city ranking

18 April 2020, 23:30











Major city	US AQI
1  Kyiv, Ukraine	255
2  Shenyang, China	171
3  Jakarta, Indonesia	165
4  Beijing, China	154
5  Chiang Mai, Thailand	148
6  Hanoi, Vietnam	147
7  Riyadh, Saudi Arabia	140
8  Incheon, South Korea	140
9  Yangon, Myanmar	133
10  Hangzhou, China	132

Рис. 1.3.8. Світовий рейтинг за індексом якості повітря QIAir, станом на 18.04.2020

Джерело: Київ знову став лідером антирейтингу забруднення повітря // Українська правда. – 2020. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/04/18/7248501/>.

В Україні негативного впливу атмосферних забруднень зазнає близько 17 млн осіб, або 34% усього населення. Вади розвитку дітей у містах із забрудненням навколишнього середовища трапляються в 3–4 рази частіше, ніж у відносно чистих, хвороби органів дихання реєструються удвічі частіше, загальний рівень

¹⁵ 65% дитячих дворових та спортивних майданчиків у аварійному стані // Телеканал «IPT-Полтава». - 2019. URL: <https://irt.pl.ua/video/11597>.

захворюваності населення на 25–40% вищий, вищий також рівень алергічних, онкологічних, серцево-судинних, генетичних та інших захворювань¹⁶.

У сільській місцевості суттєво краща ситуація із станом повітря, проте загострюється проблема отруєння ґрунтів, наземних і підземних вод. У зв'язку із постійним розвитком сільського господарства відбувається збільшення кількості внесення добрив, а також ростуть площі земель, на яких використовуються різноманітні засоби захисту рослин, що насамперед потрапляє в навколишнє середовище. Прикладом того, що діти в сільській місцевості споживають забруднену воду, є дослідження криниць Львівської області. Так, із початку 2019 р. у лабораторіях перевірили 2129 джерел децентралізованого водопостачання на території Львівщини: індивідуальних криниць, громадських каптажів і колодязів. Практично в усіх районах області у воді виявили перевищення рівня нітратів. Із 2027 індивідуальних джерел децентралізованого водопостачання на Львівщині 399 не відповідають санітарно-гігієнічним нормативам (19,7%)¹⁷.

Перевищення вмісту нітратів у питній воді негативно впливає на здоров'я населення, насамперед, дітей, і може спричинити у дітей до 3 років захворювання на метгемоглобінемію. Крім того, тривале споживання питної води, забрудненої нітратами, сприяє виникненню шлунково-кишкових захворювань, порушенню в роботі імунної системи, є одним із факторів захворюваності серцево-судинної системи.

Забезпечення якості товарів для дітей. Однією з найважливіших характеристик товарів для дітей – харчування, одягу, взуття, іграшок тощо - є їхня якість. Законодавство про безпечність та окремі показники якості харчових продуктів складається з Конституції України, законів України «Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів», «Про державний контроль за дотриманням законодавства про харчові продукти, корми, побічні продукти тваринного походження, здоров'я та благополуччя тварин», «Про інформацію для споживачів щодо харчових продуктів» та інших нормативно-правових актів. Вимоги до виробників та імпортерів іграшок, до матеріалів з яких вони виготовлені, викладено у Державних санітарних правилах і нормах безпеки іграшок та ігор для здоров'я дітей (ДСанПіН 5.5.6.012-98). Також постановою Кабінету Міністрів України від 28.02.2018 № 151 затверджено Технічний регламент безпечності іграшок, згідно з яким виробники складають декларацію про відповідність і наносять на продукцію знак відповідності.

Незважаючи на наявність чітко затверджених вимог до якості харчових продуктів, частина виробників і продавців реалізують товари, що не відповідають законодавчо регламентованим нормам. Так, за даними Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів, із 698 зразків

¹⁶ Борисенко А. В. Стан атмосферного повітря і неінфекційна захворюваність // Державна установа "Вінницький обласний лабораторний центр Міністерства охорони здоров'я України України. - 2020. URL: http://cgz.vn.ua/problematika-gromadskogo-zdorovya/problematika-gromadskogo-zdorovya_455.html.

¹⁷ Дуляба Н. У криницях на Львівщині виявили перевищення нітратів. Перелік сіл із забрудненою водою // Львівський портал. - 2019. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2019/10/21/u-krynytyah-na-lvivshhyni-vyavyly-perevyshhennya-nitrativ-perelik-sil-iz-zabrudnenoyu-vodoyu>

харчової продукції, відібраної для перевірки у першому кварталі 2019 р., виявлено 68 невідповідностей – близько 10% від загальної кількості¹⁸.

Особлива увага приділяється якості дитячого харчування, оскільки дитинство є базовим періодом, який закладає основу усього подальшого життя людини. На вітчизняному ринку продукції для дітей широко представлені як вітчизняні, так і відомі зарубіжні бренди дитячого харчування. При такому асортименті продукції споживачам часто важко зорієнтуватись і обрати товар, що найбільше відповідатиме потребам дитини. Так, дослідження, проведене в США, встановило, що такі продукти, як дитяче харчування, рисові пластівці для сніданку, фруктові соки і навіть деякі овочі в більшості випадків містять токсичні важкі метали, які впливають на розвиток мозку і створюють реальний ризик для здоров'я дитини. До найбільш небезпечних продуктів дослідники віднесли фруктові соки, а також всі страви на основі рису, наприклад, рисові пластівці для сніданку або листові снеки. Причина в тому, що цей злак є прекрасним абсорбентом, який особливо ефективно поглинає миш'як, що широко використовується у сільському господарстві в якості пестициду, при чому в 4 із 7 перевірених зразках дитячих рисових пластівців був виявлений саме неорганічний миш'як, який є найтоксичнішою формою цього металу, в кількості, що перевищує всі допустимі норми. Також з'ясувалося, що морква, яку часто додають до складу дитячого харчування, є джерелом токсичних речовин. Дослідження охопило 61 брендів і 13 видів продуктів, в тому числі дитяче харчування, печиво для прорізування зубів, пластівці для сніданку і фруктові соки¹⁹.

Дитинство важко уявити без найновіших високотехнологічних приладів, меблів, одягу, іграшок тощо, які мають не лише задовольняти бажання дитини, а й полегшувати життя батьків. З метою контролю якості товарів для дітей Державною службою України з питань безпечності харчових продуктів та захисту споживачів постійно проводяться перевірки суб'єктів господарювання, що виробляють і реалізують іграшки. У 2019 р. в м. Києві у суб'єктів господарювання було відібрано 135 зразків іграшки, з яких 102 зразки не пройшли тест на вимоги до технічних регламентів і санітарних норм. Типовими порушеннями були: перевищення вмісту шкідливих матеріалів, неякісні матеріали, інтенсивність запаху, займистість матеріалу, надмірний звуковий тиск, неякісна збірка та конструкція іграшки, відсутність інструкції, попереджень, вікового зазначення для використання іграшки, відсутність адреси імпортера, зареєстрованої торгівельної марки тощо. Також на ринку присутня значна кількість підробок²⁰. За спостереженнями Української асоціації індустрії іграшок, на ринку України близько 50–60% іграшок, які реалізуються, не відповідають встановленим вимогам законодавства. Зафіксовані випадки, коли іграшки є

¹⁸ Близько 10% харчових продуктів, перевірених у 2019 році, були неналежної якості. Держпродспоживслужба. URL: <https://uacrisis.org/uk/72441-european-requirements-to-food-quality>

¹⁹ Американські дослідники виявили, що 95% продуктів дитячого харчування містять токсичні речовини. URL: https://www.healthybabyfood.org/sites/healthybabyfoods.org/files/2019-10/BabyFoodReport_FULLREPORT_ENGLISH_R5b.pdf

²⁰ На що звертати увагу при виборі дитячих іграшок. Вимоги законодавства щодо безпечності іграшок. URL: <https://vgodovira.org/na-shho-zvertati-uvagu-pri-vibori-ditjachih-igrashok-vimogi-zakonodavstva-shhodo-bezpechnosti-igrashok.html>

підробкою, на них немає жодних документів, маркування не містить всіх визначених вимог, а покупцю надають інформацію, скопійовану з інтернету²¹.

Для запобігання продажу неякісних товарів для дітей в Україні розробляють систему інформування споживачів про небезпечні товари нехарчового призначення на зразок європейської системи RAPEX – оперативного сповіщення про небезпечні споживчі товари, за винятком харчових продуктів, лікарських препаратів і хімічних речовин, для яких діють окремі системи. Система RAPEX забезпечує відповідні органи ЄС оперативною інформацією про небезпечні товари. Інформація про підробки та небезпечні товари регулярно надходить на спеціально створений інтернет-портал Європейського Союзу, де розміщений архів системи RAPEX.

Технічні можливості українських лабораторій і висока вартість поки що не дають змоги провести належним чином експертизу дитячих товарів, як це проводиться в ЄС, тому експерти часто орієнтуються на систему RAPEX. Крім того, часто в RAPEX потрапляють товари, на які в Україні навіть не поширюється дія техрегламенту про безпеку іграшок. Це дитяча косметика, велосипеди, самокати, гіроборди, ігрові приставки, товари для дітей (дитячі меблі, стільчики для годування тощо), а також дитячий посуд.

Ринок товарів для дітей є настільки насиченим, що неможливо проводити постійний суцільний контроль їх якості, мова може йти лише про періодичний вибірковий контроль. Як свідчать результати досліджень, висока ціна на товар теж не гарантує бездоганної якості. У країнах ЄС діють суворі приписи щодо якості дитячих іграшок, та далеко не всі товари для дітей офіційно належать до цієї категорії. В Україні система контролю якості товарів перебуває на стадії реформування, відсутня єдина інформаційна база щодо товарів, якість яких не відповідає чинним вимогам, тому якість продовольчих та непродовольчих товарів для дітей переважно залежить від обізнаності та поінформованості дорослих.

1.4. Освіта, виховання та розвиток дітей

Заклади дошкільної освіти. За даними Міністерства освіти і науки України, станом на кінець 2019 р. в Україні функціонував 15 951 заклад, що забезпечував здобуття дошкільної освіти 1 280 025 дітям відповідного віку. За даними Державної служби статистики України, 14 763 заклади дошкільної освіти (у 2018 р. – 14 898) мали статус юридичної особи, в яких виховувалося 1 230 398 дітей (2018 р. – 1 278 237 дітей) (рис. 1.4.1).

У порівнянні з 2018 р. кількість закладів дошкільної освіти зменшилась на 135 закладів. Найбільш відчутно зменшилась кількість закладів у Донецькій (–68), Сумській (–23), Хмельницькій, Львівській, Миколаївській (–15 у кожній) областях. Дещо збільшилась кількість закладів у семи областях, найбільше у Рівненській (+18) та Одеській (+13). За останні п'ять років найбільш відчутні зміни у системі закладів дошкільної освіти відбулися у Донецькій (–78), Кіровоградській та Сумській (–66 у кожній) областях.

²¹ Стоп небезпечній іграшці. Новорічні подарунки для дитини: радість чи небезпека? URL: <https://www.ukrinform.com/rubric-presshall/2844455-stop-nebezpecnij-igrasci-ak-obrati-bezpecnu-igrasku-dla-ditini.html>



Рис. 1.4.1. Динаміка кількості закладів дошкільної освіти та динаміка кількості дітей у цих закладах (2015–2019 рр.)

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Станом на кінець 2019 р. кількість закладів дошкільної освіти у містах становила – 5 815 закладів, які відвідувало 936 095 дітей (2018 р. – 5 811 закладів, 969 551 дитина), у сільській місцевості – 8 948 закладів, які відвідувало 294 303 дитини (2018 р. – 9 087 закладів, 308 686 дітей).

Із загальної кількості 14 763 заклади дошкільної освіти: 14 559 (98,6%) – перебували у комунальній та державній власності; 204 (1,4%) – у приватній. Із загальної кількості дітей, які здобували дошкільну освіту в закладах освіти: 1 220 806 дітей (99,2%) перебували у закладах дошкільної освіти комунальної та державної форм власності; 9 592 дитини (0,8%) – приватної форми власності.

Поряд із зменшенням кількості закладів дошкільної освіти (юридичних осіб) зменшилася і кількість дітей, які їх відвідували, що зумовлено головним чином негативними демографічними процесами. Порівняно з 2018 р. у 2019 р. кількість дітей, які відвідували дошкільні заклади, зменшилася на 3,7%.

Спостерігається тенденція до «розвантаження» закладів дошкільної освіти. За даними Державної служби статистики України, станом на кінець 2019 р. на 100 місцях виховувалося 105 дітей (у 2018 р. – 108). Найменш «завантаженими» (з розрахунку на 100 місць) є заклади у Луганській (88), Черкаській (89) Донецькій (92), Херсонській (94), Харківській та Кіровоградській (по 97) областях.

У міській місцевості на 100 місць в середньому виховуються 115 дітей, у сільській – 80. З найбільшим перевантаженням працюють міські дитячі садочки у Львівській області – 142 дитини на 100 місць, Волинській – 135, Миколаївській – 133, Івано-Франківській та Чернівецькій – по 132 дитини, Хмельницькій – 131. З невеликим перевантаженням працюють сільські заклади в Івано-Франківській області – 108 дітей, Волинській – 102 дитини.

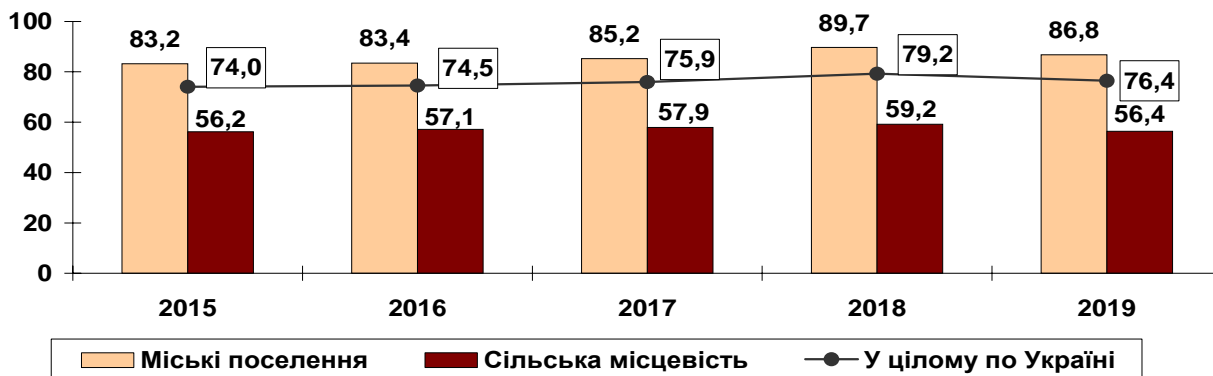


Рис. 1.4.2. Динаміка чистих показників охоплення закладами дошкільної освіти дітей віком 3–5 років в Україні у 2015–2019 роках, у % до чисельності дітей відповідного віку

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Примітки: 1) у 2018 р. для розрахунку використано дані про чисельність постійного населення України станом на 01.01.2018 р.

Чистий показник охоплення дітей закладами дошкільної освіти розраховується як відношення загальної кількості вихованців закладів дошкільної освіти до кількості постійного населення у віці 3–5 років, помножене на 100. Відповідно під час розрахунку чистих показників охоплення закладами дошкільної освіти дітей окремих вікових груп використовуються дані про кількість вихованців та кількість дітей відповідних вікових груп.

2) без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Станом на кінець 2019 р. чисті показники охоплення дітей дошкільного віку (3–5 років) закладами дошкільної освіти по Україні становили – 76,4%: у міській місцевості – 86,8%, в сільській – 56,4%. (рис. 1.4.2).

За даними Міністерства освіти і науки України, черга в заклади дошкільної освіти скоротилась на 72,1% порівняно з 2014 р. (95 900 дітей) і станом на кінець 2019 р. становила 26 783 дитини. Окрім того, з метою виконання плану²² щодо поетапного створення додаткових місць у закладах освіти для дітей дошкільного віку упродовж 2017–2019 рр. створено 71 675 додаткових місць.

Заклади загальної середньої освіти. Відбувається подальше скорочення чисельності закладів загальної середньої освіти (ЗЗСО) у зв'язку з оптимізацією шкільної мережі через зменшення кількості дітей шкільного віку переважно в сільській місцевості (закриття або об'єднання малих сільських шкіл) (рис. 1.4.3). Станом на початок 2019/20 н. р. нараховувалося 15 194 заклади загальної середньої освіти (2018/19 н. р. – 15 521).

За даними Міністерства освіти і науки України, за останні шість років кількість ЗЗСО і денної, і вечірньої форми навчання поступово зменшувалася: ЗЗСО денної форми навчання – на 13,5%, ЗЗСО вечірньої форми навчання – на 39,3%. Зменшення кількості ЗЗСО спостерігалось в усіх регіонах України загалом на 13,7%, крім м. Києва, де їх кількість збільшилася на 6,3%.

²² Про затвердження плану дій на 2017–2019 рр. поетапного створення додаткових місць у закладах освіти для дітей дошкільного віку: розпорядження Кабінету Міністрів України від 06.12.2017 № 871-р (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/871-2017-%D1%80#Text>

У 2019/2020 н.р. в Україні майже дві третини шкіл розташовані в сільській місцевості (63,3%), у містах – 36,7%. Найбільше ЗЗСО у сільській місцевості у Волинській та Тернопільській областях (82,0% і 81,4% відповідно), тоді як у Дніпропетровській та Донецькій – найменше (35,6% і 36,3% відповідно). Простежується позитивна динаміка щодо загальної кількості учнів, які отримують освіту в ЗЗСО із денною формою навчання. Станом на початок 2019/20 н. р. в закладах загальної середньої освіти навчалася 4 138 466 дітей (2018/19 н. р. – 4 041 652 дітей), у тому числі у сільській місцевості – 1 203 515 дітей. За останніх шість років кількість учнів збільшилася на 10,7%. Натомість зменшилася на 41,3% кількість учнів, які навчаються у вечірніх школах. Це пов'язано, насамперед, із тим, що Законом України «Про освіту» не передбачено такого типу закладу загальної середньої освіти, як вечірня школа, однак закріплено право здобувачів освіти здобувати освіту у різних її формах, зокрема вечірній.

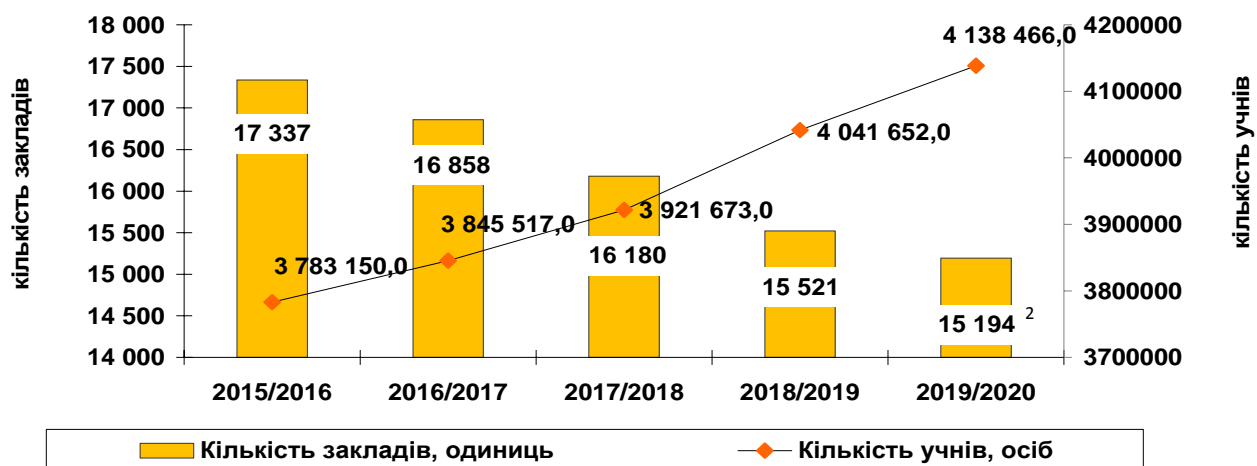


Рис. 1.4.3. Динаміка кількості закладів загальної середньої освіти¹ та динаміка кількості учнів у цих закладах (2015–2019 рр.)

Джерело: дані Міністерства освіти і науки України.

¹ Денні та вечірні (змінні) заклади

² Крім того, 4 денних заклади загальної середньої освіти, засновані на державній та комунальній власності, перебувають на капітальному ремонті та не працюють з інших причин (3 заклади у міській місцевості, 1 – у сільській), а діяльність 170 денних закладів загальної середньої освіти, заснованих на державній та комунальній власності, призупинена (16 закладів у міській місцевості, 154 – у сільській)

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Найбільша кількість учнів денних ЗЗСО у міській місцевості у Дніпропетровській області (291 362) та у місті Києві (312 103), у сільській – Закарпатської (96 519) та Львівської (93 221) областей, найменша – у містах Чернівецької області (47 521), у селах – Сумської (21 130)²³.

Загалом по Україні упродовж останніх п'яти років є незмінною тенденція до збільшення наповнюваності ЗЗСО. Середня наповнюваність становить 271 учень на один заклад загальної середньої освіти. Найбільша наповнюваність шкіл

²³ Дані без урахування Донецької і Луганської областей.

спостерігається у місті Києві – у середньому 588 учнів. Найбільші показники наповнюваності шкіл на рівні області (більше 300 учнів на один ЗСО) характерні для Дніпропетровської (383), Харківської (343 учні), Одеської (339 учнів), Донецької (325 учнів), Київської (318 учнів), Запорізької (317 учнів) та Кіровоградської (300 учнів) областей. Найменша наповнюваність у Тернопільській області (159 учнів).

Що стосується навантаження, то у середньому на одного вчителя в денних закладах загальної середньої освіти припадає 9 учнів. У розрізі місто/село цей показник становить відповідно 12/6 осіб. Найбільша кількість учнів у розрахунку на одного вчителя – у міських поселеннях Дніпропетровської, Донецької, Київської, Миколаївської, Одеської та Харківської областей і становить 13 учнів. У м. Києві цей показник становить 12 осіб. Найменш «завантажені» вчителі у сільській місцевості Житомирської, Луганської, Львівської, Сумської, Тернопільської, Хмельницької та Чернігівської областей з показником 5 учнів на одного вчителя.

Мережа опорних закладів освіти. У 2019/2020 н. р. продовжено роботу з розширення мережі опорних закладів освіти, що є центрами концентрації ресурсів, необхідних для найбільш повного задоволення освітніх потреб здобувачів освіти. Це системно пов'язано із реформою децентралізації, що стартувала в Україні у 2014 р.

Активне створення опорних шкіл (ОШ) в Україні розпочалося у 2016/2017 н. р. Якщо у вересні 2016 р. налічувалося 137 опорних закладів освіти, то станом на 01.01.2020 р. функціонувало 887 опорних закладів та 1 342 філій.

Лідерами за кількістю опорних закладів є Кіровоградська (78), Житомирська (69), Полтавська (67) та Львівська (66) області. Найменша кількість ОШ у Івано-Франківській (14), Чернівецькій (15) та Луганській (17) областях. Втім мережа формується відповідно до особливостей регіону: демографічної ситуації, забезпечення кваліфікованими педагогічними кадрами, матеріально-технічної бази тощо. Саме тому у деяких областях спостерігається значна різниця між кількістю опорних шкіл та кількістю філій. Найбільше учнів навчається в опорних закладах та їх філіях Львівської (35 786) та Кіровоградської (34 838) областей, а найменше – у Закарпатській (3 937), Івано-Франківській (5 526) та Луганській (6 317) областях.

Інклюзивна освіта. Державою на законодавчому рівні гарантовано право на освіту осіб з особливими освітніми потребами (законами України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту» й інші).

Урядом України в 2017 р. запроваджено субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам, які спрямовуються на надання державної підтримки учням з особливими освітніми потребами. Порядок та умови надання субвенції затверджено постановою Кабінету Міністрів України²⁴. Для забезпечення

²⁴ Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами: постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2017 № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2017-%D0%BF#Text>

ефективного використання коштів субвенції затверджено Примірний перелік обладнання для інклюзивно-ресурсних центрів та Типовий перелік спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються в інклюзивних та спеціальних класах закладів загальної середньої освіти (накази Міністерства освіти і науки України від 03.05.2018 № 447, від 23.04.2018 № 414).

Постановою Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2016 р. № 753²⁵ рекомендовано органам місцевого самоврядування до 2022 року перетворити існуючі спеціальні загальноосвітні школи (школи-інтернати) для дітей із затримкою психічного розвитку в інші типи закладів системи освіти.

Для забезпечення права дітей з особливими освітніми потребами (ООП) на дошкільну освіту в регіонах функціонують заклади дошкільної освіти компенсуючого (спеціальні та санаторні) та комбінованого типів, створені інклюзивні групи у закладах дошкільної освіти (рис. 1.4.4).

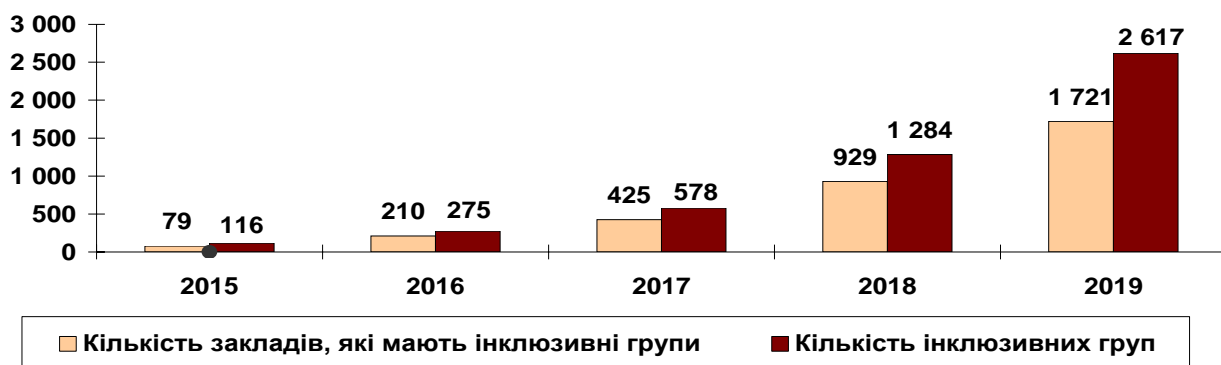


Рис. 1.4.4. Динаміка показників інклюзивного розвитку в закладах дошкільної освіти у 2015–2019 рр., одиниць

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

У системі дошкільної освіти, за даними Державної служби статистики України, відбулось розширення мережі закладів, які станом на кінець 2019 р. мали:

- спеціальні групи: у 1 555 закладах нараховувалося 4 178 таких груп, в яких здобувало освіту 63 856 дітей з ООП (станом на кінець 2018 р. таких закладів було 1 548, 4 137 груп, 62 717 дітей з ООП відповідно);

- інклюзивні групи: у 1 721 закладі нараховувалося 2 617 таких груп (2018 р. – 929, 1 284 групи відповідно);

- санаторні групи: у 295 закладах дошкільної освіти функціонували 1 247 санаторних груп, у яких нараховувалося 26 348 дітей, які потребували відновлення здоров'я, тривалого лікування та реабілітації (2018 р. – 311 таких закладів, 1 311 санаторних груп, 28 630 дітей);

²⁵ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 23.04.2003 № 585: постанова Кабінету Міністрів України від 26.10.2016 № 753. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2016-%D0%BF#Text>

- у дошкільних відділеннях спеціальних закладів загальної середньої освіти у 2019/2020 н. р. здобувало освіту 2 028 дітей дошкільного віку (у 2018/2019 н. р. – 2 217 таких дітей).

Це дало змогу збільшити на 1,8% кількість дітей, які навчаються в спеціальних групах, та на 108,7% – у інклюзивних групах.

Упродовж останніх років в Україні спостерігається значне збільшення кількості учнів, які отримують освіту в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти. За даними ДНУ «Інститут освітньої аналітики», за чотири останні роки в Україні:

– у 4,5 раза збільшилася кількість учнів, які навчаються в інклюзивних класах закладів загальної середньої освіти (з 4 180 учнів у 2016/2017 н. р. до 18 643 учні у 2019/2020 н. р.);

– майже у 5 разів збільшилася кількість інклюзивних класів (з 2 715 класів у 2016/2017 н. р. до 13 497 у 2019/2020 н. р.);

– в 3,5 раза збільшилася кількість шкіл з інклюзивними класами (з 1 518 шкіл у 2016/2017 н. р. до 5 331 у 2019/2020 н. р.);

– майже у 7 разів зросла кількість асистентів учителя у таких класах (із 1 825 асистентів у 2016/2017 н. р. до 12 362 у 2019/2020 н. р.). (рис. 1.4.5).



Рис. 1.4.5. Динаміка показників інклюзивного розвитку в закладах загальної середньої освіти у 2016–2020 рр.

Джерело: дані ДНУ «Інститут освітньої аналітики».

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Паралельно з розбудовою мережі опорних закладів освіти в них створюються класи з інклюзивним навчанням. У 2019/2020 н. р. кількість класів з інклюзивним навчанням в опорних школах і їх філіях становила 2 149; кількість учнів з особливими потребами, які в них навчалися – 3 278 дітей.

Міністерством освіти і науки України удосконалено організаційно-фінансові засади оплати праці педагогічних та інших працівників, які працюють в інклюзивних класах (групах):

- встановлено доплату в граничному розмірі 20 % від посадового окладу (ставки заробітної плати) педагогічним працівникам і помічникам вихователів інклюзивних класів (груп) усіх закладів освіти²⁶;
- у закладах загальної середньої освіти, де запроваджене інклюзивне навчання, введено посаду асистента вчителя для роботи з учнями з особливими освітніми потребами з розрахунку 1 ставка на клас, у якому навчаються такі діти²⁷.

Кабінетом Міністрів України ухвалено постанову «Про внесення змін до Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах»²⁸, згідно з якою вводиться норма щодо складання на кожного учня з особливими освітніми потребами, який навчається в інклюзивному класі, індивідуальної програми розвитку та затверджено форму індивідуальної програми розвитку для забезпечення індивідуалізації навчання, визначення конкретних навчальних стратегій і підходів.

Для здійснення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини, надання психолого-педагогічних, корекційно-розвиткових послуг та забезпечення системного кваліфікованого супроводу здобувачів дошкільної та загальної середньої освіти в Україні, починаючи з 2018 р., створено мережу інклюзивно-ресурсних центрів. Станом на серпень 2020 р. в Україні функціонувало вже 633 таких центри.

Необхідність розвитку закладів, що забезпечують системний та кваліфікований супровід дитини з особливими освітніми потребами, зумовлений специфікою нозологічної структури тяжких і комбінованих порушень розвитку таких дітей. Так, найбільша їх частка припадає на розумово відсталіх (38%) та із затримкою психічного розвитку (21%) (рис. 1.4.6).

Такі цифри зумовлюють необхідність збереження системи спеціальних шкіл та змішаної моделі системи освіти. Проте надзвичайно важливо якомога раніше починати займатись з дитиною з особливими освітніми потребами, щоб досягти кращих результатів для здобуття нею освіти та ранньої соціалізації.

З метою вдосконалення нормативно-правової бази щодо забезпечення дітей з інвалідністю правом на освіту Міністерством освіти і науки створена робоча група з розробки законопроекту «Про професійну освіту» України, колегією Міністерства освіти і науки України схвалені Концептуальні засади реформування професійної освіти. Для забезпечення доступу осіб з особливими освітніми потребами до здобуття професійної освіти Міністерством надіслано до департаментів (управлінь) освіти і науки обласних, Київської міської державних адміністрацій організаційно-методичні засади забезпечення навчально-виробничого процесу для учнів з особливими освітніми потребами у закладах професійної (професійно-технічної) освіти у 2017/2018 н.р. (лист Міністерства

²⁶ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 25.08.2004 р. № 1096 «Про встановлення розміру доплати за окремі види педагогічної діяльності»: постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2018 № 72. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1096-2004-%D0%BF#Text>

²⁷ Про внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 06.12.2010 № 1205: наказ Міністерства освіти і науки України від 01.02.2018 № 90. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0226-18#Text>

²⁸ Про внесення змін до Порядку організації інклюзивного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах: постанова Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 № 588. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2017-%D0%BF#Text>

освіти і науки України від 07.09.2017 № 1/9-478). Наголошено на необхідності здійснення постійного моніторингу ситуації щодо забезпечення прав дітей з особливими освітніми потребами на професійну (професійно-технічну) освіту, проведенні всебічної консультативно-роз'яснювальної роботи у регіонах. На виконання положень Конвенції про права осіб з інвалідністю Міністерство наголосило на необхідності забезпечення доступу осіб з особливими освітніми потребами до державних і комунальних закладів освіти шляхом створення безперешкодного середовища відповідно до законодавства за рахунок коштів відповідних місцевих бюджетів.



Рис. 1.4.6. Розподіл учнів з ООП за нозологіями, Україна, 2017/2018 н. р., %

Джерело: розраховано Інститутом демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними ДНУ «ІОА» Міністерства освіти і науки України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Міністерством здійснюється підготовка педагогічних працівників за напрямом 6.010105 «Корекційна освіта» у 23 закладах вищої освіти різних форм власності. Запроваджено навчальну дисципліну (навчальний курс) «Основи інклюзивної освіти» (54 години). Окрім того, у закладах вищої освіти викладаються й інші дисципліни щодо особливостей освіти дітей з особливими освітніми потребами, зокрема: «Соціально-педагогічний супровід інклюзивної освіти», «Інклюзивна освіта», «Інклюзивне навчання в системі загальної освіти», «Інклюзивне навчання в системі спеціальної освіти», «Інклюзивна педагогіка», «Основи інклюзивної педагогіки» тощо.

З метою забезпечення підготовки або підвищення кваліфікації фахівців для роботи у спеціальних або інклюзивних групах або класах закладів освіти у навчальні програми для слухачів курсів підвищення кваліфікації на базі обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти включено розділ «Основи

інклюзивної освіти». У закладах вищої освіти також викладаються спецкурси, проблемно-тематичні курси, лекції за зазначеною тематикою.

Заклади професійної (професійно-технічної) освіти. Продовжується тенденція до зменшення мережі закладів професійної (професійно-технічної) освіти (П(ПТ)О). Станом на кінець 2019 р. їх кількість становила 723 заклади. Відповідно зменшується і кількість учнів, слухачів: їх кількість становила 245 775 осіб (рис. 1.4.7).

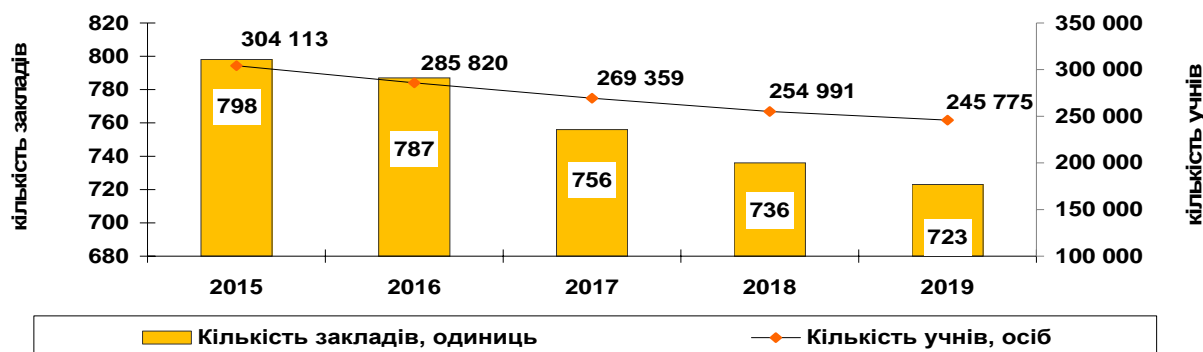


Рис. 1.4.7. Підготовка кваліфікованих робітників у закладах професійної (професійно-технічної) освіти у 2015–2019 роках

Джерело: дані Міністерства освіти і науки України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Найбільший відсоток здобувачів освіти, які навчалися у закладах П(ПТ)О упродовж 2017–2019 рр. – це молодь 15–18 років із базовою та повною загальною середньою освітою.

В Україні продовжується процес реформування професійної освіти шляхом поетапної передачі повноважень з управління державними закладами П(ПТ)О, підпорядкованими Міністерству освіти і науки України, обласним і Київській міській держадміністраціям, міським радам міст обласного значення.

Позашкільна освіта. З метою допомоги кожній дитині повірити в свої здібності та розкрити власний потенціал, надати додаткові знання та практичні навички, необхідні для успішної самореалізації та/або професійної діяльності у подальшому житті в Україні розвивається позашкільна освіта.

Упродовж останніх чотирьох років спостерігається збільшення кількості закладів позашкільної освіти (ЗПО), однак їх кількість залишається меншою, ніж було у 2015/2016 н. р. (рис. 1.4.8).

В Україні станом на 01.01.2020 р. в системі освіти функціонували 1 389 закладів позашкільної освіти державної, комунальної та приватної форм власності: 17 державних, 1 358 комунальних, 14 приватних. Із зазначеної кількості закладів 126 розміщувалися у сільській місцевості. Із державного бюджету фінансувалися 4 заклади, з обласних – 110, районних – 727, міських – 534 заклади (у т. ч. районних у містах – 23 заклади). 73 заклади позашкільної освіти утримувалися об'єднаними територіальними громадами (ОТГ). Приватними особами (організаціями) фінансувалися 14 закладів.

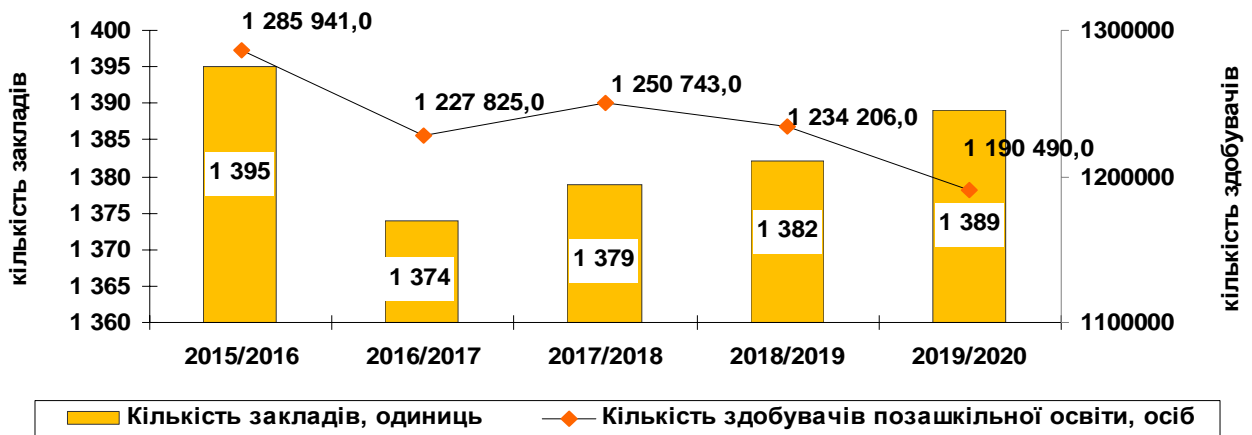


Рис. 1.4.8. Кількість закладів позашкільної освіти системи освіти усіх форм власності (без ДЮСШ) та кількість здобувачів позашкільної освіти (2015–2019 рр.)

Джерело: дані Міністерства освіти і науки України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

З року в рік зростає кількість комплексних ЗПО за рахунок приєднання до них профільних закладів. Усього в такий спосіб за рік реорганізовано 14 закладів у Волинській, Донецькій, Запорізькій, Одеській, Полтавській, Херсонській областях.

Щодо кількості здобувачів позашкільної освіти спостерігаються хвилеподібні зміни, в цілому з негативною динамікою. Порівняно з 2015 р. у 2020 р. вихованців у ЗПО стало менше на 7,4%.

У 2019/2020 н. р. в закладах позашкільної освіти функціонувало 73,7 тис. гуртків (творчих об'єднань, секцій, студій) художньо-естетичного, науково-технічного, еколого-натуралістичного, туристсько-краєзнавчого, фізкультурно-спортивного та інших напрямів. Найбільша кількість дітей (44%) у ЗПО охоплені художньо-естетичним напрямом діяльності, найменше – оздоровчим (1%).

Позашкільна освіта – важливий елемент розвитку здібностей дітей із соціально незахищених категорій. Окрім освітньо-виховної та розвиваючої діяльності, заклади позашкільної освіти активно впроваджують важливі функції соціального спрямування. Так, у 2020 р. позашкільною освітою було охоплено майже 9,5 тис. дітей з особливими освітніми потребами. Також позашкільну освіту здобували 8,2 тис. дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, та 41,7 тис. дітей із малозабезпечених сімей.

Питома вага дітей, охоплених позашкільною освітою, у відсотках від загальної кількості дітей шкільного віку по галузі освіти (без закладів позашкільної освіти Міністерства культури та інформаційної політики України, Міністерства молоді та спорту України та без дитячо-юнацьких спортивних шкіл системи Міністерства освіти і науки України) становила 63,1%.

Забезпечення потреб дитини у культурному та духовному розвитку. З метою створення умов для забезпечення розвитку творчості дитини, підвищення культурного рівня, забезпечення доступності освіти у сфері культури для дітей в Україні функціонує базова мережа закладів культури (комплекс підприємств, установ, організацій і закладів культури державної та комунальної форми власності) та приватні заклади культури.

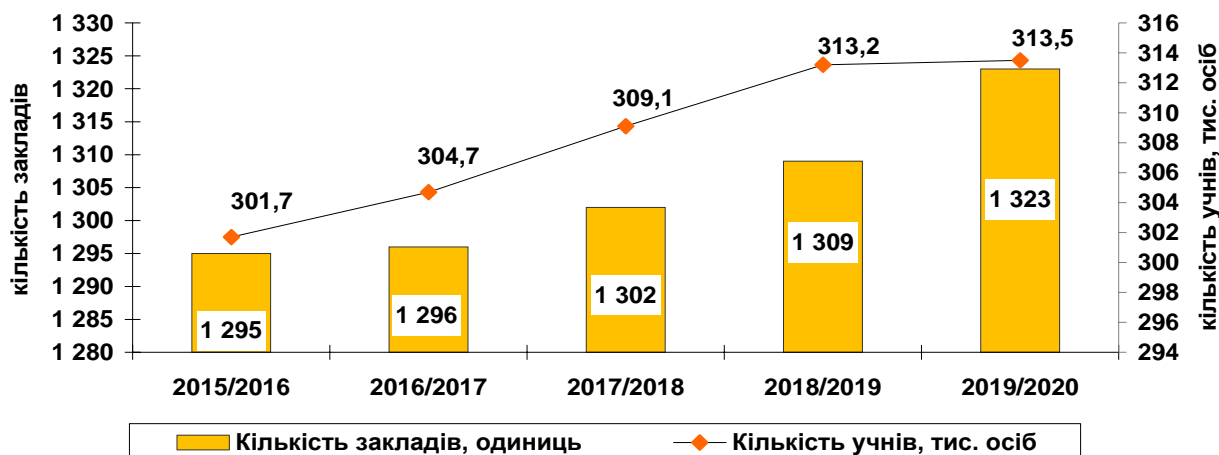


Рис. 1.4.9. Динаміка мережі мистецьких шкіл та динаміка кількості учнів у цих закладах (2015–2019 рр.)

Джерело: дані Міністерства культури та інформаційної політики України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Важливе місце у створенні додаткових умов для творчого самовираження особистості належить системі *мистецької освіти*. Початкова мистецька освіта надає необхідні компетентності, забезпечує здобувачів відповідними знаннями та практичними навичками, необхідними для активного долучення до мистецьких практик як у якості аматора, так і для подальшої діяльності у якості професійного творчого працівника. Мережа мистецьких шкіл в Україні у 2019/2020 н. р. нараховувала 1 323 школи (рис. 1.4.9).

Найбільше у структурі мистецьких шкіл у 2019 р. було музичних (773) та шкіл мистецтв (414) (рис. 1.4.10).

На розвиток фізичної культури та спорту спрямована діяльність *дитячо-юнацьких спортивних шкіл*. За інформацією Міністерства молоді та спорту України, упродовж 2019 р. понад 2,8 млн дітей віком 6–18 років займалися фізичною культурою та спортом. Кількість спортсменів, які займалися в дитячо-юнацьких спортивних школах та спеціалізованих дитячо-юнацьких школах олімпійського резерву складала 460,2 тис. осіб. У 34 школах вищої спортивної майстерності у 2019 році займалися 4 тис. спортсменів.

Центрами задоволення інформаційних, культурних і освітніх потреб є *бібліотечні заклади* України. За даними Міністерства культури та інформаційної

політики України, станом на кінець 2019 р. в Україні функціонувало 15 369 бібліотек, що обслуговували 4 196 200 читачів віком до 18 років.

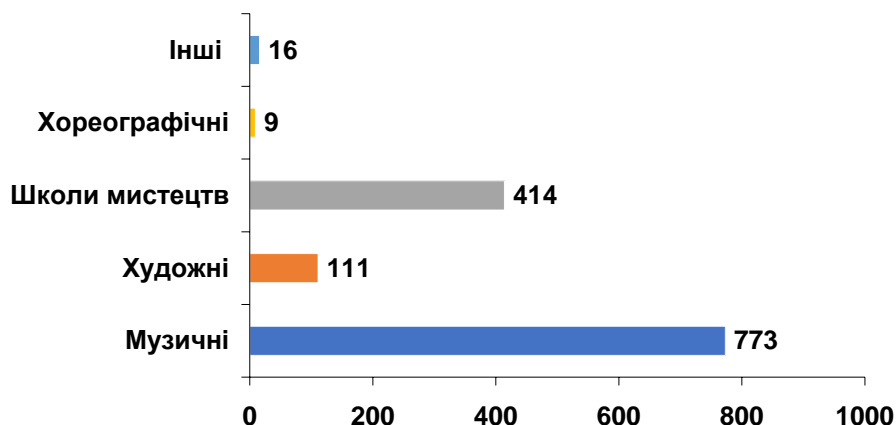


Рис. 1.4.10. Мережа мистецьких шкіл, 2019 р., одиниць

Джерело: дані Міністерства культури та інформаційної політики України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

У бібліотеках створені диференційовані умови обслуговування дітей різного віку, враховуючи їх потреби. Для забезпечення потреб дітей та молоді в Україні діє мережа дитячих бібліотек та бібліотек для юнацтва. У 2019 р. в Україні нараховувалось 874 дитячі бібліотеки (у 2018 р. – 868). Порівняно з 2018 р. значно збільшився бібліотечний фонд дитячих бібліотек – з 19 381,2 тис. примірників у 2018 р. до 26 574,9 тис. у 2019 р. (рис. 1.4.11). Дитячі бібліотеки впроваджують інноваційні підходи у роботі та є активними творцями інтернет-ресурсів для дитячої аудиторії.



Рис. 1.4.11. Динаміка мережі дитячих бібліотек та їх бібліотечний фонд (2015–2019 рр.)

Джерело: дані Міністерства культури та інформаційної політики України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Мережа бібліотек для юнацтва була представлена у 2019 р. 39 закладами (у 2018 р. їх було 35) з бібліотечним фондом у 2 421,2 тис. примірників (у 2018 р. – 2 296,2 тис.) (рис. 1.4.12). Найбільше таких закладів діяло у Харківській області та м. Києві (6 та 5 закладів відповідно).

Важливим джерелом духовного і культурного розвитку дітей та молоді є книги. З 2015 р. простежується динаміка збільшення кількості видання дитячої літератури видавництвами України. Так, за останні п'ять років кількість дитячих видань збільшилась на 37% (з 1 506 у 2015 р. до 2 390 у 2019 р.), а їх тираж – на 16%. Щоправда у 2019 р. темпи зростання тиражу уповільнилися порівняно з 2018 р. У відсотках до загальної кількості виданих книг у 2019 р. книги для дітей становили 10% (рис. 1.4.13).

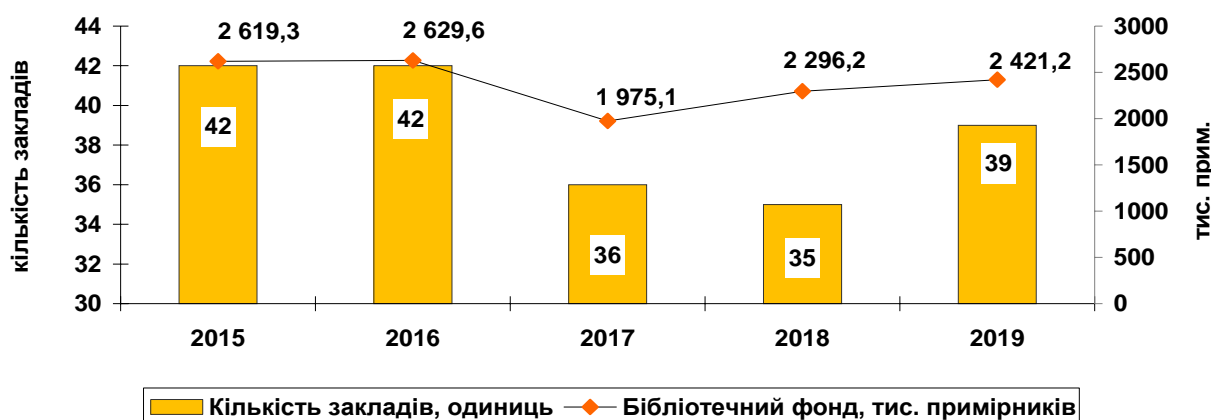


Рис. 1.4.12. Динаміка мережі бібліотек для юнацтва та їх бібліотечний фонд (2015–2019 рр.)

Джерело: дані Міністерства культури та інформаційної політики України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

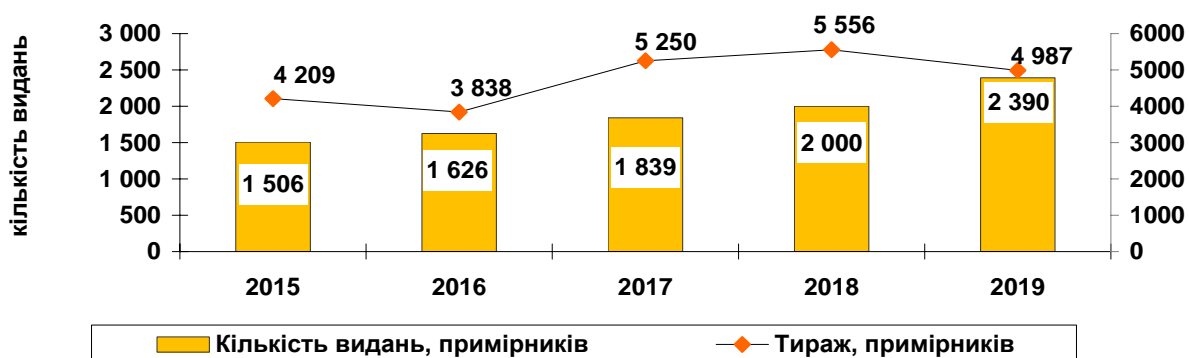


Рис. 1.4.13. Динаміка видання дитячих книг (2015–2019 рр.)

Джерело: дані Державної наукової установи «Книжкова палата імені Івана Федорова»

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Також в Україні є окремі видання газет і періодичних та таких, що продовжуються, видань для дітей. Зокрема, у 2019 р. видавалося 19 газет для

дітей з річним тиражем 3159,5 тис. прим. та 50 періодичних та таких, що продовжуються, видань (річний тираж 5 409,1 тис. прим.)²⁹.

Джерелом розвитку духовних цінностей дітей є *музеї і театри*, а особливо дитячі й лялькові театри. За інформацією Міністерства культури та інформаційної політики України, у 2018 р. в Україні діяло понад 113 театрів державної, комунальної та інших форм власності (з них дитячих театрів – 7, лялькових (у т.ч. театри тіней) – 25).

Таким чином, держава створює умови для забезпечення культурного та духовного розвитку дітей, їх повноцінного доступу до якісної освіти. Незалежно від місця проживання, запроваджуються заходи, спрямовані на забезпечення такого доступу в нинішніх умовах.

1.5. Захист прав дітей різних категорій

Створення умов для повноцінного життя та розвитку кожної дитини, захисту її прав є одним із головних завдань державної соціальної політики, для виконання якого Уряд України здійснює суттєві кроки. Однак є діти, які через складні життєві обставини потребують особливої соціальної уваги та підтримки.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування. Оптимальною умовою гармонійного розвитку та виховання дитини, безперечно, є сімейне виховання. Тому одним із першочергових завдань державної політики у сфері захисту прав дітей є забезпечення можливості кожній дитині зростати у сімейному оточенні, в тому числі й дітям-сиротам та дітям, позбавлених батьківського піклування, які з тих чи інших причин залишилися без батьківської опіки.



Рис. 1.5.1. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в Україні у 2013–2019 рр. (станом на кінець року)

Джерело: дані Міністерства соціальної політики України.

Примітка: 2014–2019 рр. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Упродовж 2019 р. збереглась тенденція попередніх років щодо зменшення

²⁹ Дані Державної наукової установи «Книжкова палата імені Івана Федорова».

кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, як у абсолютних, так і відносних показниках (рис. 1.5.1).

Разом з тим кількість дітей, які упродовж року отримали статус дитини-сироти чи дитини, позбавленої батьківського піклування, в останні роки залишається сталою у межах 10 тис. осіб (станом на кінець 2019 р. – 10 173, 2018 р. – 9 562, 2015 р. – 10 173 дитини). Тому, попри зменшення кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, їх частка у загальній кількості дітей в Україні залишається достатньо високою, що доводить необхідність змін у підходах щодо забезпечення права дитини на сімейне виховання.

Враховуючи найкращі інтереси дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, насамперед розглядаються питання їх передачі на виховання до сімейних форм улаштування. Пріоритетною формою є *усиновлення*, адже саме стаючи повноцінним членом нової родини дитина має змогу відчувати себе найбільш захищеною. Однак із майже 69 тис. дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, законодавчі підстави для всиновлення мають лише близько 16 тис. дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, переважна більшість з них це діти від 10 до 18 років, які мають братів/сестер, та мають різні захворювання.

Усиновлення дітей у сім'ї громадян України майже в 4 рази переважає над міждержавним (рис. 1.5.2). У 2019 р. кількість дітей, усиновлених громадянами України, збільшилася на 6% у порівнянні з 2018 роком, однак це майже на 4% менше ніж у 2015 р. Така ситуація обумовлена декількома факторами. Одним із них є зменшення налаштованості українців на всиновлення. Так, у 2019 р. на обліку громадян України, які бажають усиновити дитину-сироту чи дитину, позбавлену батьківського піклування, перебувало лише близько 1 400 сімей та одиноких громадян, у 2018 р. – 1 650 сімей та одиноких громадян.

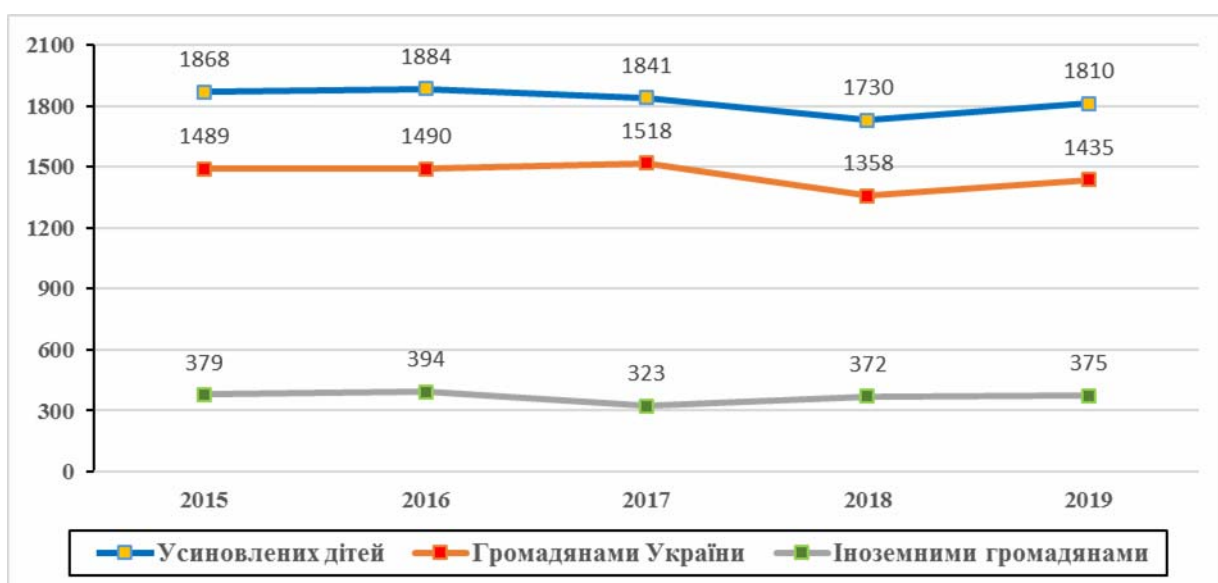


Рис. 1.5.2. Кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених упродовж року, осіб

Джерело: дані Міністерства соціальної політики України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Підтримка та соціальні гарантії для дітей, які мають статус сироти чи позбавленої батьківського піклування, створюють більш сприятливі умови для розвитку сімейних форм виховання, ніж усиновлення. Крім того, довготривалий час розгляду справ судами щодо усиновлення та збільшення до місячного терміну апеляційного оскарження таких рішень суду призводять до тенденції зменшення усиновлення в сім'ї громадян України.

Як наслідок – понад 66% від загальної кількості дітей, які можуть бути усиновлені, влаштовуються до сімейних форм виховання (опіка, піклування, прийомна сім'я, дитячий будинок сімейного типу). При цьому без згоди опікуна дитина не може бути усиновленою, а з прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу заборонено усиновлення дітей іноземцями.

Інший фактор – орієнтація кандидатів на усиновлення дітей молодшого віку, які не мають братів/сестер, а також проблем із здоров'ям. Серед громадян, які перебувають на обліку в службах у справах дітей як кандидати на усиновлення близько 75–80% налаштовані усиновити одну дитину молодшого віку, яка не має проблем із здоров'ям³⁰, у той же час переважна більшість дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, що мають законодавчі підстави для усиновлення (це понад 17 тис. осіб) – діти від 10 до 18 років, які мають братів/сестер, та мають різні захворювання.

Упродовж 2019 р. продовжилось зменшення усиновлення дітей родинними групами братів/сестер: у 2019 р. 178 сімей громадян України усиновили дітей з братами та сестрами (по 2 дітей – 152 сімей, по 3 дітей – 24 сім'ї, більше 3 дітей – 2 сім'ї), у 2018 р. – 181 сім'я (по 2 дітей – 148, по 3 дітей – 31, більше 3 дітей – 2 сім'ї), у 2017 р. – 188 сімей (по 2 дітей – 160, по 3 дітей – 27, більше 4 – 1).

Вищезазначене свідчить про необхідність проведення системи заходів, спрямованих на сприяння усиновленню громадянами України дітей старшого віку, які мають проблеми із здоров'ям, та родинних груп, формування у громадян культури усиновлення.

Окремим завданням є перевірка відомостей та підготовка кожної родини, яка виявила бажання усиновити дитину, що сприятиме зменшенню ймовірності виникнення багатьох кризових ситуацій під час виховання усиновлених дітей, попереджує скасування усиновлення. Варто зазначити, що кількість скасованих усиновлень в Україні є незначною: у 2019 р. скасовано 35 усиновлень, що більше, ніж у 2018 р. (17 скасувань), але за кожною цифрою стоїть доля дитини.

З метою забезпечення найкращих інтересів усиновленої дитини та попередження скасування усиновлення, постановою Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 № 603 «Про внесення змін до Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей» передбачено введення обов'язкової підготовки для громадян України, які виявили бажання усиновити дитину-сироту, дитину, позбавлену батьківського піклування; наказом Міністерства соціальної політики України від 11.01.2020 № 9

³⁰ Соціальний звіт за 2019 рік. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Socialni-zviti.html>

затверджено Програму підготовки громадян України, які бажають усиновити дитину, з питань виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Постановою передбачено створення постійно діючої комісії з питань міжнародного усиновлення; встановлення штатної чисельності працівників служб у справах дітей, які забезпечують провадження діяльності з усиновлення; удосконалення роботи служб у справах дітей з кандидатами в усиновлювачі щодо ознайомлення з інформацією про дітей, які можуть бути усиновлені. Ці зміни сприятимуть відкритості та прозорості процедури усиновлення, а також забезпечать врахування найкращих інтересів дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання у сімейному оточенні забезпечується шляхом влаштування до сімейних форм виховання. За даними Міністерства соціальної політики України, у сімейних формах виховання, таких як опіка та піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу станом на кінець 2019 р. перебувало 91,9% (64 180 дитини) дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які з різних причин втратили батьківське піклування³¹.

Найбільш поширеною формою сімейного виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, залишається *опіка та піклування*. Так, станом на кінець 2019 р. 49 624 дитини перебували під опікою та піклуванням громадян, що становило 72% від загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Загалом частка дітей, стосовно яких оформлено опіку та піклування, останніми роками залишається сталою: станом на кінець 2018 р. вона становила 72%, а 2015 р. – 72,3%.

Сталою залишається також тенденція до збільшення кількості дітей, що виховуються у *прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу* (табл.1.5.1). Так, станом на кінець 2019 р. в цих формах сімейного виховання перебувало 14 058 дітей, що становило 20,1% від загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (у 2015 р. – 18,3%).

З метою забезпечення рівних фінансових гарантій всім дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, що виховуються у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу, незалежно від кількості влаштованих дітей, знято обмеження щодо сумарного обсягу грошового забезпечення батькам-вихователям і прийомним батькам (постанова Кабінету Міністрів України від 26.06.2019 № 552).

У 2019 році завдяки механізму співфінансування з державного та місцевих бюджетів заходів, спрямованих на створення житлових умов для розвитку сімейних та інших, наближених до сімейних, форм виховання та забезпечення житлом дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, для дитячих будинків сімейного типу було придбано 14 будівель,

³¹ Соціальний звіт за 2019 рік. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Socialni-zviti.html>

розпочато будівництво 3 будівель, відремонтовано одну будівлю, виготовлено проектно-кошторисну документацію для будівництва трьох будівель³².

Таблиця 1.5.1.

Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються у прийомних сім'ях і дитячих будинках сімейного типу, станом на кінець року

Станом на кінець року	Дитячі будинки сімейного типу		Прийомні сім'ї		% дітей, які виховуються в дитячих будинках сімейного типу та прийомних сім'ях, від загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	Кількість нововлаштованих дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу упродовж року
	кількість дитячих будинків	кількість дітей	кількість сімей	кількість дітей		
2015	939	6169	3901	7187	18,3	1516
2016	973	6415	3797	6993	18,8	1422
2017	1019	6809	3677	6880	19,5	1652
2018	1103	7372	3512	6571	19,7	1719
2019	1153	7874	3346	6184	20,1	1870

Джерело: дані Міністерства соціальної політики України.

Примітки: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Останніми роками на фоні щорічного збільшення кількості дитячих будинків сімейного типу спостерігається зменшення кількості прийомних сімей, що є досить неоднозначним сигналом, адже прийомні сім'ї є більш пріоритетною формою влаштування дітей з урахуванням їх найкращих інтересів (див. рис. 1.5.3). Перевагою прийомної сім'ї є те, що вона приймає дітей на власну житлову площу, що забезпечує більш природній процес виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах сталих сімейних стосунків, традицій, звичок у сформованому сімейному мікросоціумі.

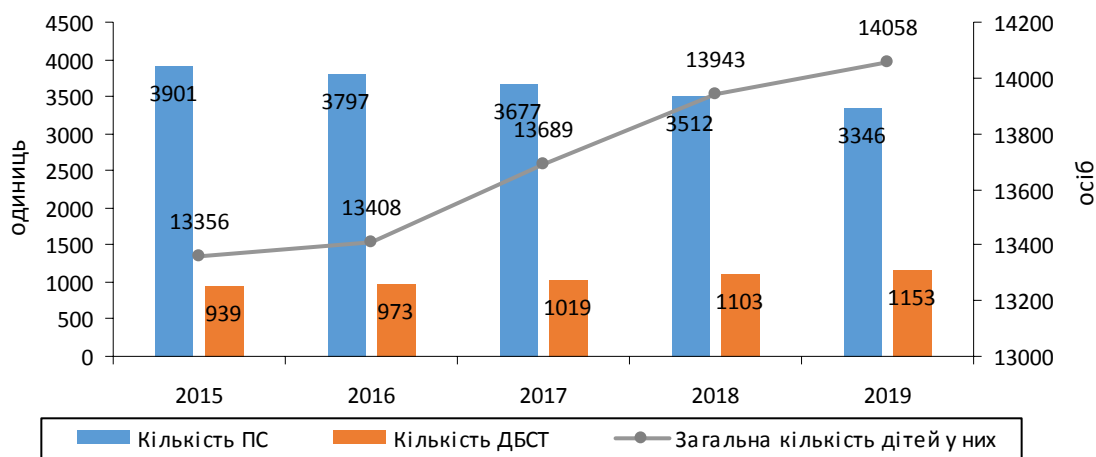


Рис. 1.5.3. Кількість прийомних сімей (ПС), дитячих будинків сімейного типу (ДБСТ) та дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в них, станом на кінець року.

Джерело: дані Міністерства соціальної політики України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

³² Про Державний бюджет України 2019 рік: Закон України від 23.12.2018 № 2629-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2629-19#Text>

З метою підвищення ефективності соціальної підтримки сімейних форм виховання місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування необхідно посилити контроль за станом утримання та виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ях громадян. Це потребує значної координації зусиль суб'єктів взаємодії, покликаних забезпечити захист прав дітей (служби у справах дітей, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, заклади і органи управління освіти, охорони здоров'я, внутрішніх справ). Координація такої взаємодії, за даними моніторингу дотримання прав дитини в системі альтернативного догляду, проведеного ГО «Українська мережа за права дитини» за підтримки Міністерства соціальної політики України та Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні³³, характеризується вкрай низьким рівнем, а подекуди відсутня взагалі.

Визнання пріоритету сімейного виховання над влаштуванням до державних закладів опіки закладено в основу процесу реформування системи інституційного догляду та виховання дітей в Україні³⁴. З огляду на це з 2017 р. розвивається мережа нової альтернативної форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування – малих групових будинків. Це заклади соціального захисту, що призначені для тривалого (стаціонарного) проживання, догляду та виховання, соціальної адаптації до 10 дітей, які потребують особливого захисту держави в умовах, наближених до сімейних, з метою їх реінтеграції в сімейне середовище, підготовки до самостійного життя та соціалізації в громаді. Запровадження цієї альтернативної форми влаштування сприятиме пришвидшенню реформування закладів інституційного догляду і виховання дітей, забезпеченню максимальної доступності дітей до послуг у громаді, посиленню ролі та відповідальності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за становище дітей та сімей з дітьми.

У 2019 р. в Україні діяло два малих групових будинки, в яких на кінець року проживало 17 дітей³⁵, а завдяки наданню місцевим бюджетам субвенції з державного бюджету розпочато будівництво ще 6-ти таких будинків (для порівняння у 2018 р. – дев'яти).

Розвиток сімейних форм виховання та реформування системи інституційного догляду та виховання дітей сприяли тому, що станом на кінець 2019 р. лише 8% (7 740) дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, виховувались в інтернатних закладах (станом на кінець 2018 р. – 8 025 дітей). Варто зазначити, що більше половини з них (58%) потребують влаштування у сім'ю, а решта – до сімейних форм³⁶ (див. рис. 1.5.4).

У той же час в закладах інституційної опіки виховуються діти, які постійно перебувають у них та втратили контакт з особами, відповідальними за опіку над

³³ Моніторинг дотримання прав дитини в системі альтернативного догляду. Аналітична доповідь. - Київ, 2020. 13 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1AspzF4Vf3sdJYUyHpmN-QH4CVT1a5nqp/view>

³⁴ Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80/stru>

³⁵ Реформа системи інтернатів. URL: <http://dashboard.diplatform.org.ua>

³⁶ Там само.

ними (опікунами, піклувальниками, прийомними батьками, батьками-вихователями). Це вказує на необхідність вивчення обставин по кожній дитині, за яких вона одночасного перебуває у двох формах влаштування.



Рис. 1.5.4. Розподіл дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають в інтернатних закладах станом на кінець 2019 року за формою влаштування, осіб

Джерело: <http://dashboard.diplatform.org.ua>

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Упродовж 2019 р. реалізовувались завдання та заходи, визначені Національною стратегією реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки³⁷. Так, за даними Міністерства соціальної політики України, за два роки реформи ліквідовано 20 закладів інституційного догляду та виховання, 37 реформовано у денні заклади або стаціонарні заклади. При цьому на 9% зменшилась кількість закладів, підпорядкованих Міністерству освіти і науки України, на 13% – будинків-інтернатів, підпорядкованих Міністерству соціальної політики України. Також в середньому на 13% відбулось зменшення кількості дітей, які перебувають у закладах цілодобово.

З метою недопущення влаштування дитини з сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах, до закладів інституційного догляду продовжується розвиток послуги тимчасового догляду дітей – *патронат над дитиною*. Ця послуга є тимчасовим доглядом, вихованням та реабілітацією дитини у сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин. У патронатну сім'ю дитина може бути влаштована лише на шість місяців як за ініціативою органу опіки та піклування (у разі відібрання дитини у батьків,

³⁷ Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#Text>

залишення її без батьківського піклування), так і за ініціативою батьків у разі обґрунтування такої потреби.

Підґрунтям до вищезазначеного нововведення стала діяльність міжнародної благодійної організації «Партнерство «Кожній дитині». Упродовж 2009–2016 рр. зазначена організація за підтримки Всесвітнього дитячого фонду «Childhood» (Швеція) спільно з громадами Києва, Броварів, Білої Церкви та Умані відпрацювали та запровадили послугу сімейного патронату над дитиною. Перших сім сімей патронатних вихователів реабілітували більше 90 дітей³⁸.

Наразі Урядом України унормовано Порядок створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя, Порядок оплати послуг патронатного вихователя та виплати соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя³⁹, Міністерством соціальної політики України затверджено Програму підготовки патронатних вихователів, спрямовану на формування знань, вмінь і компетентностей, необхідних для надання на професійній основі послуги патронату над дитиною⁴⁰.

За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 01.07.2020 в Україні функціонувало 139 сімей патронатних вихователів, які виховували 710 дітей із сімей, які опинились у складних життєвих обставинах; 222 дитини завдяки патронатним вихователям реінтегровано в біологічні сім'ї, ще 242 влаштовано до сімейних форм виховання, тоді як станом на кінець 2019 р. 121 сім'я патронатних вихователів, до яких влаштовано 510 дітей⁴¹. Найбільше патронатних сімей у Кіровоградській, Харківській, Черкаській, Київській, Чернігівській та Полтавській областях, а в Закарпатській, Чернівецькій та Хмельницькій областях не створено жодної патронатної сім'ї.

На розвиток послуг патронату над дітьми введено державну субвенцію, що створює мотивацію органів місцевого самоврядування не влаштовувати дитину з сім'ї, яка перебуває у складних життєвих обставинах, до інтернатної установи. Важливим завданням у цьому напрямі є утворення і забезпечення функціонування патронатних сімей в кожній територіальній громаді, діти якої перебувають в закладах інституційного догляду через складні життєві обставини.

Діти, які перебувають у складних життєвих обставинах. На сьогодні в умовах децентралізації влади (в т.ч. децентралізації соціальних послуг) необхідним є забезпечення на рівні територіальної громади умов своєчасного виявлення та раннього втручання, надання ефективної допомоги дітям та сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, здійснення заходів щодо попередження та запобігання влаштування дітей до закладів інституційного догляду та виховання. В умовах погіршення соціально-економічного становища,

³⁸ Кияниця З.П. Ми впевнені в правильності та ефективності моделі патронату. URL: <http://www.sirostsvy.net/ua/news/zinaida-kiyanitsya-mi-vpevnenni-v-pravilnosti-ta-efektivnosti-modeli-patronatu/>

³⁹ Деякі питання здійснення патронату над дитиною: постанова Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 № 148. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2017-%D0%BF#Text>

⁴⁰ Про затвердження Програми підготовки патронатних вихователів: наказ Міністерства соціальної політики України від 19.08.2017 № 1349. URL: <https://www.msp.gov.ua/documents/2837.html?PrintVersion>

⁴¹ Соціальний звіт за 2019 рік. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Socialni-zviti-.html>

військової агресії з боку Росії проти України, вимушеного переселення у зв'язку з цим значної кількості громадян, пандемії коронавірусної інфекції COVID-19, кількість осіб, що потребують соціальної підтримки, в країні зростатиме. З огляду на вищезазначене, виконавчими органами сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад вводяться посади фахівців із соціальної роботи.

На сьогодні соціальну роботу з сім'ями та дітьми в Україні в цілому забезпечують 3 084 фахівці із соціальної роботи, з них 441 особа – в об'єднаних територіальних громадах. Така кількість фахівців є недостатньою для забезпечення ефективної роботи з дітьми та сім'ями, які перебувають у складних життєвих обставинах.

Так, за результатами моніторингу здійснення соціальної роботи та надання соціальних послуг сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах, у 2019 р. виявлено 516 944 сім'ї, які належать до вразливих груп населення та/або перебувають у складних життєвих обставинах (включаючи не тільки виявлених в результаті проведеної роботи фахівцями із соціальної роботи, а й за повідомленнями всіх суб'єктів соціальної роботи). Із загальної кількості виявлених сімей лише 481 925 сімей охоплено соціальними послугами, і лише 39 352 (близько 25%) охоплено соціальним супроводом.

Одним із заходів із запобігання соціальному сирітству є попередження відмов від новонародженої дитини та влаштування їх в будинки дитини. Жінкам, які виявили такий намір, фахівці із соціальної роботи надають соціальні послуги спрямовані на зміну їхнього рішення і залишення дітей у біологічній сім'ї. В Україні функціонують 22 соціальних заклади для допомоги вагітним, самотнім матерям, матерям з дітьми раннього віку, які опинилися у складних життєвих обставинах⁴². Зокрема, 16 соціальних центрів матері та дитини у 16 областях (Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Київській, Кіровоградській, Львівській, Одеській, Полтавській, Сумській, Харківській, Херсонській, Хмельницькій, Черкаській, Чернівецькій областях); дві кімнати при обласних центрах соціально-психологічної допомоги у Житомирській та Миколаївській областях; 3 відділення при центрах соціально-психологічної допомоги Івано-Франківської, Чернігівської областей та соціальному гуртожитку Рівненської області; одна соціальна квартира у м. Києві. У цих закладах понад 800 жінок отримали соціальні послуги, зокрема щодо оформлення/переоформлення документів, влаштування на навчання/роботу, відновлення житла, налагодження стосунків з сім'єю тощо.

Ще одним напрямом у запобіганні соціальному сирітству є здійснення профілактичної роботи з бездоглядними та безпритульними дітьми. З метою вжиття відповідних заходів щодо соціального захисту дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, службами у справах дітей спільно з центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, національною поліцією систематично проводяться профілактичні заходи «Вокзал», «Діти вулиці».

⁴² Звіт за 2020 рік щодо виконання Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року. URL: <https://minjust.gov.ua/m/vikonannya-planu-diy-z-realizatsii-natsionalnoi-strategii-u-sferi-prav-lyudini-na-period-do-2020-roku>

Упродовж 2019 р. проведено понад 30 тис. профілактичних заходів (в т.ч. обстеження сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, комп'ютерних клубів, розважальних закладів тощо), під час яких виявлено 15 006 дітей, що на 11% більше, ніж у 2018 р. (13 542 дитини). У 2019 р. проведено обстеження 67 257 сімей, що на 11% перевищує кількість обстежень, проведених у 2018 р. (67 257 сімей). У зв'язку із загрозою життю і здоров'ю дитини вилучено 4 512 дітей, з яких 34,1% – повернуто до родин, 5,5% – до навчальних закладів, 37,4% – влаштовано до притулків та центрів соціально-психологічної реабілітації дітей, 23% – направлено до закладів охорони здоров'я. Також у 2019 р. за результатами проведення профілактичних заходів службами у справах дітей ініційовано притягнення до відповідальності за порушення прав дітей 11 389 і попереджено 47 121 батьків. Ці цифри підтверджують необхідність надання допомоги сім'ям і батькам на ранніх етапах сімейного неблагополуччя, коли вони охоче йдуть на співпрацю і налаштовані на подолання складних життєвих обставин.

Діти з інвалідністю. В Україні досить гострою соціально-медичною проблемою залишається збільшення кількості дітей з інвалідністю (рис. 1.5.5). За даними Міністерства охорони здоров'я України, в країні проживає 163 886 дітей з інвалідністю (або 2,2 % всього дитячого населення), у тому числі 16 307 дітям упродовж 2019 р. вперше встановлено інвалідність.

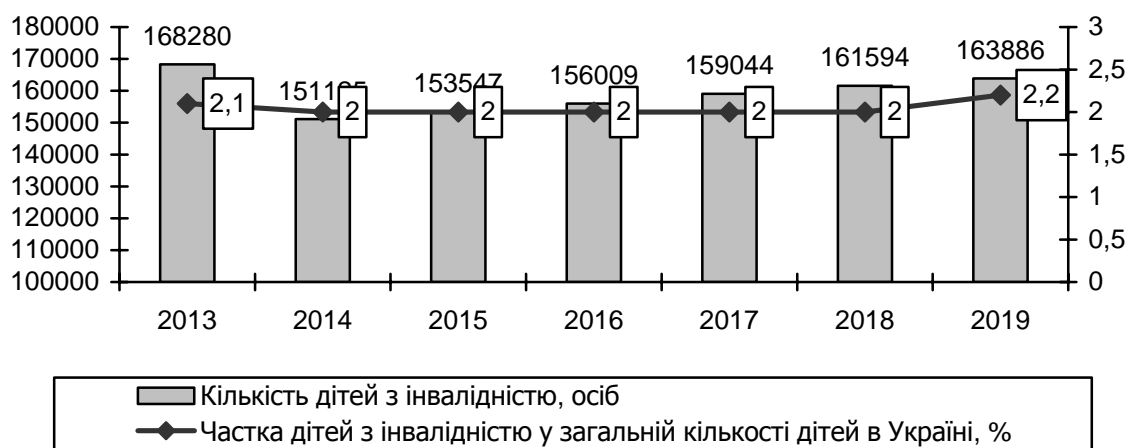


Рис. 1.5.5. Динаміка кількості дітей з інвалідністю в Україні у 2013–2019 рр., станом на кінець року

Джерело: дані Міністерства охорони здоров'я України.

Примітка: 2014–2019 рр. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

З метою запобігання інвалідності та зменшення наслідків інвалідності серед дітей, підтримки їх сімей, а також максимальної інтеграції в соціум дітей, які мають ризик отримання інвалідності, та дітей з інвалідністю, упродовж 2019 р. проводилась робота щодо розвитку системи надання послуги раннього втручання. Національним координатором з упровадження даної послуги було визначено Міністерство соціальної політики України⁴³ та створено Національну раду з

⁴³ Про визначення національного координатора: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.01.2019 № 12-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/12-2019-%D1%80#Text>

питань раннього втручання, метою діяльності якої є підготовка пропозицій з питань формування та реалізації державної політики щодо запровадження, функціонування, розвитку в Україні системи раннього втручання⁴⁴.

Також розпорядженням Кабінету Міністрів України від 22.05.2019 № 350-р затверджено план заходів з реалізації у 2019–2021 рр. пілотного проекту «Створення системи надання послуги раннього втручання для забезпечення розвитку дитини, збереження її здоров'я та життя» в десяти регіонах України (у Вінницькій, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Кіровоградській, Луганській, Львівській, Одеській, Харківській областях).

У рамках реалізації проекту Twinning «Підтримка органів влади України у розробці законодавчих та адміністративних засад для запровадження системи раннього втручання та реабілітації дітей з інвалідністю і дітей, які мають ризик отримати інвалідність» розроблено онлайн-скринінг (посилання на нього доступне на сайті Міністерства соціальної політики України). За його допомогою батьки та фахівці можуть визначити чи є у дитини відставання у розвитку та чи потрібні послуги центру раннього розвитку.

Для забезпечення адресності, прозорості та підвищення якості надання реабілітаційних послуг у березні 2019 р. запроваджено новий механізм забезпечення заходами з реабілітації дітей з інвалідністю внаслідок дитячого церебрального паралічу за принципом «гроші ходять за людиною»⁴⁵. У грудні того ж року з метою охоплення більш ширшої аудиторії дітей, які потребують реабілітаційних послуг, застосування даного механізму поширено й на дітей з інвалідністю внаслідок інших захворювань⁴⁶. Запровадження цього механізму створює умови для підвищення рівня доступності заходів із реабілітації дітей з інвалідністю незалежно від нозологічної форми захворювання за місцем проживання, самостійного обрання законним представником дитини з інвалідністю закладу для проходження реабілітації, підвищення якості надання реабілітаційних послуг. Також встановлено граничну вартість реабілітаційних заходів на одну дитину з інвалідністю залежно від ступеня обмеження життєдіяльності відповідно до індивідуальної програми реабілітації (I та II ступінь – 16 тис. грн, III ступінь – 25 тис. грн), підвищено розмір граничної вартості реабілітаційних заходів на 50% для однієї дитини з інвалідністю з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; визначено, що перелік базових реабілітаційних заходів призначається індивідуально залежно від потреб дитини, визначено, що відшкодування вартості реабілітаційних заходів для дітей здійснюється місцевими органами виконачої влади шляхом їх безготівкового

⁴⁴ Деякі питання діяльності Національної ради з питань раннього втручання: постанова Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 175. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/175-2019-%D0%BF#Text>

⁴⁵ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення реабілітації дітей з інвалідністю: постанова Кабінету Міністрів України від 27.03.2019 № 309. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/309-2019-%D0%BF#Text>

⁴⁶ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 27.03.2019 № 309: постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 № 994. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994-2019-%D0%BF#Text>

перерахування реабілітаційним установам як оплату за надані послуги відповідно до укладених договорів⁴⁷.

Варто зазначити, що у 2019 р. з метою забезпечення доступу осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату, до об'єктів соціальної інфраструктури продовжилась робота щодо створення в територіальних громадах служб перевезень «Соціальне таксі». Так, Фондом соціального захисту осіб з інвалідністю за державні кошти було закуплено та передано сільським, селищним радам об'єднаних територіальних громад 48 спеціально обладнаних автомобілів для перевезення осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату (у 2018 р. – 25 автомобілів)⁴⁸.

У системі забезпечення прав дітей з інвалідністю важливе місце має забезпечення права на отримання освіти. Упродовж останніх років завдяки удосконаленню нормативно-правового забезпечення освіти дітей з особливими освітніми потребами, запровадженню з 2017 р. субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами, спостерігається зростання сегменту інклюзивної освіти, і відповідно діти з особливими освітніми потребами отримали можливість мати рівний зі своїми однокласниками та однолітками доступ до якісної освіти (див. розділ 1, параграф 1.4 «Інклюзивна освіта»).

Відповідно до законодавства України держава сприяє створенню дітям з інвалідністю необхідних умов, рівних з іншими громадянами можливостей для повноцінного життя та розвитку з урахуванням індивідуальних здібностей та інтересів, гарантує надання їм відповідної матеріальної допомоги (проте не утримання), встановлення одному з батьків дитини з інвалідністю чи особі, яка його замінює, на підприємстві, в установі чи організації незалежно від форм власності за його згодою скороченого робочого дня, надання додаткової оплачуваної відпустки на строк до 5 днів, відпустки без збереження заробітної плати та інших пільг, передбачених законодавством України.

Дітям з інвалідністю повинна надаватися безоплатна спеціалізована медична, дефектологічна і психологічна допомога та проводитися безоплатне протезування у відповідних державних і комунальних закладах охорони здоров'я, а також можливість отримати базову, професійно-технічну та вищу освіту, в тому числі в домашніх умовах.

Також, дітям з інвалідністю гарантовано право на матеріальне забезпечення, що встановлюється в розмірі, не меншому за розмір прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність. До державної соціальної допомоги може бути призначено надбавку на догляд одному з батьків, усиновителів, опікуну, піклувальнику, який не працює, не навчається (крім заочної форми навчання), не проходить службу, не обіймає виборну посаду або перебуває у відпустці по

⁴⁷ Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення реабілітації дітей з інвалідністю: постанова Кабінету Міністрів від 27.03.2019 № 309. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/309-2019-%D0%BF#Text>

⁴⁸ Соціальний звіт за 2019 рік. Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Socialni-zviti.html>

догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, у відпустці у зв'язку з вагітністю та пологами, у відпустці без збереження заробітної плати, якщо дитина з інвалідністю потребує домашнього догляду, і фактично доглядає за нею.

Діти, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, та діти з числа внутрішньо переміщених осіб. Збройна агресія Росії проти України, анексія Автономної Республіки Крим та тимчасова окупація частини територій Донецької та Луганської областей спричинили переміщення населення в межах України. За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 06 грудня 2019 р. на обліку перебувало 1 429 020 внутрішньо переміщених осіб, серед них 197 329 дітей. Найбільшу кількість дітей прийняли такі області: Дніпропетровська (12 064 особи), Донецька (62 520 осіб), Київська (12 338 осіб), Луганська (21 586 осіб). Харківська (17 896 осіб) та місто Київ (27 907 осіб).

Дітям із зазначеним статусом встановлено додаткові соціальні гарантії. Зокрема, відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» забезпечується реалізація прав дітей із числа внутрішньо переміщених осіб щодо їх соціального захисту, зокрема, отримання соціальних послуг, забезпечення лікарськими засобами у випадках та порядку, визначених законодавством, надання необхідної медичної допомоги в державних та комунальних закладах охорони здоров'я, влаштування дітей у дошкільні та загальноосвітні навчальні заклади, здобуття певного освітнього рівня за рахунок коштів державного бюджету або інших джерел фінансування тощо.

Через збройну агресію Росії в нашій країні з'явилась ще одна категорія дітей, яка потребує особливої уваги та захисту – діти, які постраждали внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів. Відповідний статус отримує⁴⁹ дитина, яка внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів отримала поранення, контузію, каліцтво, зазнала фізичного, сексуального насильства, була викрадена або незаконно вивезена за межі України, залучалася до участі у діях воєнізованих чи збройних формувань, незаконно утримувалася, у тому числі в полоні, зазнала психологічного насильства.

Варто зазначити, що до груп дітей, які мають право на встановлення статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, належать: діти із числа внутрішньо переміщених осіб; діти, які проживають у населених пунктах, розташованих на лінії зіткнення; діти, які отримали психологічну травму внаслідок загибелі їхніх батьків або одного з них – із числа цивільних осіб, чи батьків або одного з них – з числа осіб, які брали участь в АТО/ООС.

У разі, коли наслідком воєнних дій і збройних конфліктів для дитини є те, що вона зазнала психологічного насильства, центрами соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді проводиться оцінка потреб сім'ї такої дитини у соціальних послугах. У 2019 р. таку оцінку здійснено відносно 79 259 дітей. До органів опіки та піклування для отримання відповідного статусу звернулись щодо 23 352 дітей, які мали підстави для його встановлення.

⁴⁹ Відповідно до Порядку надання статусу дитини, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 05.04.2017 № 268 (зі змінами).

Станом на кінець 2019 р. в 25 регіонах України на обліку перебувало 39 063 дитини із статусом «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів» (станом на кінець 2018 р. – 10 611 дітей), з них 90 дітей отримали поранення, контузію, каліцтво; 38 972 дітей зазнали психологічного насильства; 1 дитина зазнала фізичного насильства. Упродовж 2019 р. 8 285 дітей після отримання відповідного статусу та за згодою їхніх батьків/законних представників були охоплені різними видами соціальних послуг (упродовж 2018 р. – 3 231 дитина).

У населених пунктах Донецької та Луганської областей, що наближені до бойових дій, населення, а особливо діти, є більш вразливими до проблем у сфері психічного здоров'я, що є реакцією на травматичні події та несприятливі зовнішні обставини, які часто призводять до конфліктів у сім'ї, страху перед майбутнім, самотності або браку спілкування та відчуття втрати, що в сукупності може підвищити ризик виникнення психічних розладів.

Саме тому Міністерством з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України ініційовано та здійснено всебічну підтримку пілотного проекту «Психосоціальна допомога населенню, яке постраждало у результаті конфлікту в Україні», що адмініструвався Світовим Банком та реалізовувався в окремих містах Донецької та Луганської областей до жовтня 2019 р. Одним із завдань проекту була розробка та впровадження програми підтримки працівників центрів підтримки сім'ї, центрів зайнятості, центрів соціального захисту, обласних центрів соціальних служб, представників шкіл (психологів, радників з соціальних питань, посадових осіб щодо соціального забезпечення та соціальних педагогів) та неурядових організацій, що надають психологічні послуги населенню, постраждалому від конфлікту, зокрема, дітям. У рамках проекту повний курс з програми ВООЗ «Управління проблемами+» пройшли 46 консультантів, з них 10 майстер-консультантів та 36 консультантів, яким видано сертифікати.

З метою забезпечення психологічної підтримки та реабілітації жінок та дітей, які зазнали негативного впливу внаслідок збройного конфлікту та тимчасової окупації частини території України, сприяння їх інтеграції, зменшення соціальної напруги в громаді та запобігання конфліктам, у рамках співпраці Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України з Урядом Сполучених Штатів Америки упродовж 2018–2019 рр. реалізовано проект щодо відновлення на базі Інституту педіатрії, акушерства і гінекології ім. О.М. Лук'янової НАН України реабілітаційного центру. У даному центрі надається медична та психологічна допомога, проводиться лікування посттравматичного стресового розладу, відновлення психоемоційного стану жінок та дітей, які зазнали негативного впливу внаслідок конфлікту на сході України, що сприяє їх успішній інтеграції у громаду.

Діти, які проживають/перебувають у населених пунктах Донецької і Луганської областей, що наближені до бойових дій, чи на території яких проводилася АТО/ООС, піддаються додатковому ризику, пов'язаному з мінами. Міністерством оборони України розроблено низку просвітницьких та інформаційних матеріалів щодо ризиків, пов'язаних з мінами та

вибухонебезпечними залишками війни, та правил поведінки на забрудненій ними території. Зазначені матеріали у друкованому вигляді постійно розповсюджуються на територіях Донецької та Луганської областей серед цивільного населення, у тому числі серед дітей. У 2019 р. структурними підрозділами цивільно-військового співробітництва Збройних Сил України у районі проведення ООС проведено 219 занять з протимінної безпеки для дітей та їх батьків.

Таблиця 1.5.2.

Кількість осіб, які вступили до ЗВО на підконтрольній Уряду України території, осіб

Рік	Кількість осіб, які вступили через освітні центри «Донбас-Україна»	Кількість осіб, які вступили через освітні центри «Крим-Україна»	Всього
2016	855	153	1008
2017	1346	204	1550
2018	1522	227	1749
2019	1600	265	1865

Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України проводить активну роботу щодо інформування населення, яке проживає на тимчасово окупованих територіях Донецької, Луганської, АР Крим та м. Севастополя, про спрощені процедури вступу дітей та молоді до вищих навчальних закладів, що розміщені на території, підконтрольній Уряду України. За результатами вступної кампанії 2019 р. за консультаціями до фахівців освітнього центру «Крим-Україна» звернулося 847 осіб, до освітнього центру «Донбас-Україна» – 3 788 осіб; вступили до українських ЗВО за спрощеною процедурою 1 600 абітурієнтів з тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та 265 абітурієнтів з АР Криму та м. Севастополя (див. табл.1.5.2).

Діти, які перебувають у конфлікті із законом. Упродовж 2019 р. продовжилась тенденція попередніх років щодо зниження рівня злочинності в дитячому середовищі. Зокрема, на обліку в підрозділах превентивної діяльності з ювенальної превенції Національної поліції України станом на кінець 2019 р. перебувала 3 671 дитина, що на 2,6% менше, ніж у 2018 р. та на 25% ніж у 2015 р. (див. рис. 1.5.7).

На профілактичному обліку в органах поліції перебувають діти, які засуджені до покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, звільнені за рішенням суду від кримінальної відповідальності із застосуванням примусових заходів виховного характеру, звільнених зі спеціальної виховної установи, вчинили домашнє насильство в будь-якій формі, впродовж року два і більше разів були притягнуті до адміністративної відповідальності; впродовж року два і більше разів самовільно залишали сім'ю, навчально-виховний заклад чи спеціальну установу для дітей. З 2020 р. на облік ставлять ще й дітей, які вчинили булінг (цькування) щодо учасника освітнього процесу⁵⁰. Упродовж 2019 р. Національною поліцією України виявлено 344 випадки адміністративних

⁵⁰ Про затвердження Змін до Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України: наказ Міністерства внутрішніх справ від 25.06.2020 № 488. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE35021.html

правопорушень за статтею 173-4 «Булінг (цькування) учасника освітнього процесу» КУпАП.

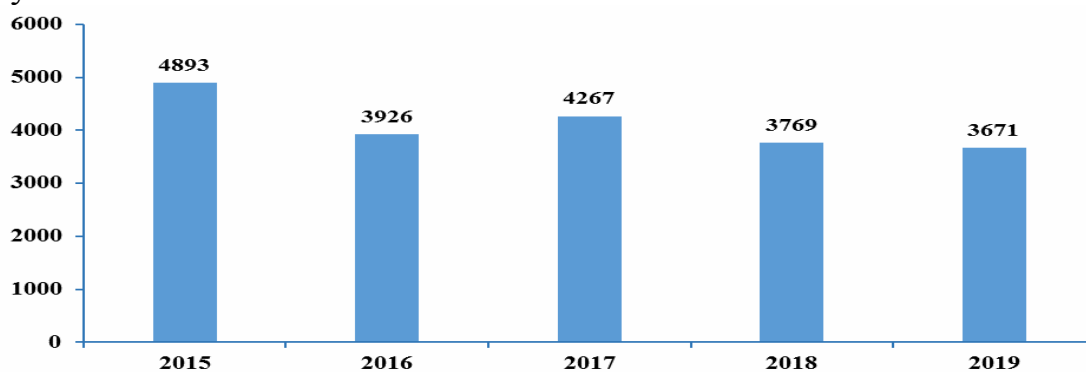


Рис. 1.5.7. Кількість дітей, які перебувають на обліку в підрозділах превентивної діяльності з ювенальної превенції, осіб, станом на кінець року

Джерело: дані Національної поліції України.

Примітка: без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

У 2019 р. продовжилась тенденція останніх років щодо зменшення абсолютної чисельності дітей, які вчинили кримінальні правопорушення. За даними Генеральної прокуратури України, 3 495 неповнолітніх вчинили кримінальні правопорушення, що на 12,2% менше проти 2018 р. та на 52,5% проти 2013 р. (див. рис. 1.5.8).

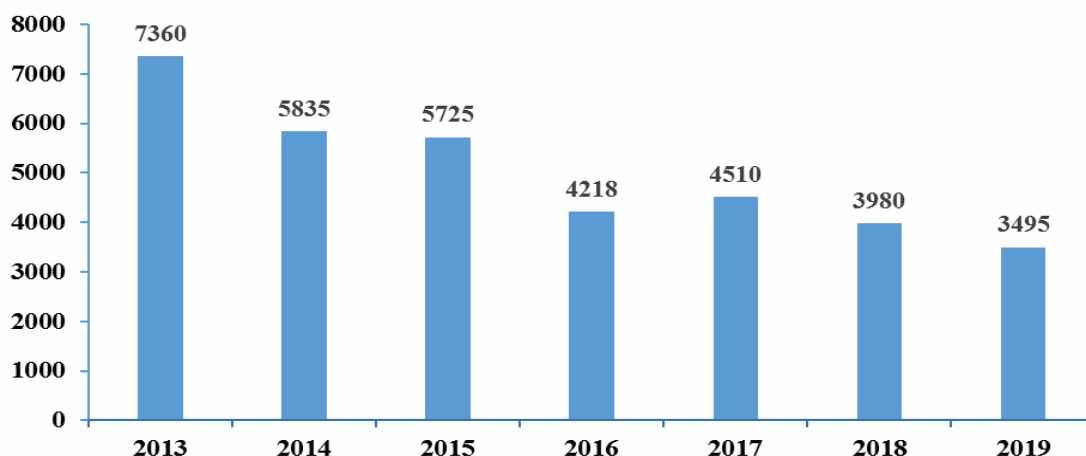


Рис. 1.5.8. Кількість неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення, у 2013–2019 рр., осіб

Джерело: дані Генеральної прокуратури України.

Примітка: 2014–2019 рр. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Уже традиційно переважна кількість злочинів, які скоюють неповнолітні, вчиняються проти власності (крадіжки, грабежі, шахрайства, розбої тощо). За даними Генеральної прокуратури України, у 2019 р. цей злочин скоїло 73,5% неповнолітніх, які вчинили кримінальні правопорушення (проти 76,6% у 2018 р.). На другому місці у структурі підліткової злочинності – злочини проти життя та здоров'я особи (вбивства, тяжкі тілесні ушкодження) – 12,5% (проти 11,4% у 2018

р.). На третьому – злочини проти безпеки руху та експлуатації транспорту 7,5% (проти 6,6% у 2018 р.)⁵¹.

Важливим залишається питання попередження повторних злочинів, адже кожен шостий неповнолітній, який вчинив кримінальне правопорушення, раніше вже вчиняв злочини (у 2019 р. – 16,3%, у 2018 р. – 14,9%).

Упродовж 2019 р. на обліку уповноважених органів з питань пробації було 2 240 неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (упродовж 2018 р. – 2 418 осіб). Станом на кінець 2019 р. на обліку підрозділів пробації перебувало 850 засуджених неповнолітніх (2018 р. – 990). Щодо переважної більшості засуджених (96,8%, 817 осіб) судові рішення виконувались у виді позбавлення волі з випробуванням, 3,1% (26) – громадських робіт, 0,1% (1) – виправних робіт. 47,7% засуджених неповнолітніх вчинили тяжкі злочини, 47,0% – середньої тяжкості, 4,1% – невеликої тяжкості, 1,2% – особливо тяжкі злочини.

Соціальний портрет засуджених дітей, які перебувають на обліку підрозділів пробації, виглядає наступним чином: більше половини з них виховувались у неповній сім'ї (55,0%), 3,5% – діти-сироти, 4,1% – діти, позбавлені батьківського піклування, 0,8% – виховувались у спеціальних закладах Міністерства освіти і науки України.

Для визначення криміногенних потреб неповнолітніх, які перебувають в конфлікті із законом, а також надання послуг, спрямованих на профілактику рецидивної злочинності, впроваджено національну модель ювенальної пробації. На сьогодні уже в 14 містах функціонують сектори ювенальної пробації, 9 з них відкрито та облаштовано за сприяння Уряду Канади.

Сектори ювенальної пробації розташовані в окремих приміщеннях та у більшості з них наявні кімнати для групових та індивідуальних занять з неповнолітніми, в яких проводяться консультації психолога сектору, пробаційні програми, культурно-масові та інші заходи, спрямовані на профілактику правопорушень та досягнення цілей пробації. У 2019 р. до переліку пробаційних програм «Зміна прокримінального мислення», «Подолання агресивної поведінки», «Попередження вживання психоактивних речовин» додано програму «Формування життєвих навичок»⁵².

Станом на кінець 2019 р. на обліку секторів ювенальної пробації перебувало 21,7% (проти 16% на кінець 2018 р.) від загальної кількості неповнолітніх, які перебувають на обліку підрозділів пробації. Рівень рецидивної злочинності серед неповнолітніх, які перебували на обліку секторів ювенальної пробації, становив 1,65%, що на 0,95% нижче, ніж загалом по Україні, що свідчить про ефективність впроваджуваної моделі ювенальної пробації.

Для вдосконалення та розроблення навчальних програм з підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації поліцейських, зокрема тих, які працюють з дітьми, Національною поліцією України у взаємодії з міжнародними неурядовими організаціями, представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) підготовлено навчальний курс та проведення супервізії поліцейських ювенальної превенції та патрульної поліції у сфері захисту прав дітей та реалізації основних положень Конвенції ООН про права дитини.

За участю міжнародних експертів і громадських організацій, які працюють у сфері захисту дітей, розроблено навчально-тематичний план підвищення кваліфікації і

⁵¹ Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Сайт Генеральної прокуратури України. URL: https://www.gp.gov.ua/ua/stat_n_st?dir_id=113898&libid=100820&c=edit&c=fo#

⁵² Про внесення змін до деяких наказів Міністерства юстиції України: наказ Міністерства юстиції України від 23.10.2019 № 3235/5. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE34097.html

спеціалізації поліцейських з питань забезпечення та захисту прав дітей. Спільно з Міжнародною програмою підвищення кваліфікації для органів кримінального розслідування Департаменту юстиції США (ІСІТАР) організовано навчання окремих категорій поліцейських.

У рамках реалізації проекту «Розбудова потенціалу поліції для забезпечення прав та якнайкращих інтересів дитини», який впроваджується за підтримки Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні та Всеукраїнського громадського центру «Волонтер», інших національних та міжнародних партнерів організовано проведення серії тренінгів для представників різних структурних підрозділів Національної поліції України задля підготовки групи тренерів та апробації розроблених тренінгових матеріалів.

Виконання покарання у виді позбавлення волі відносно засуджених неповнолітніх забезпечують Державна установа «Кременчуцька виховна колонія» та Державна установа «Мелітопольська установа виконання покарань (№ 144)». За даними Міністерства юстиції України, станом на 05 липня 2020 р. у слідчих ізоляторах (СІЗО) та установах виконання покарань, що виконують функцію СІЗО, утримувалися 146 неповнолітніх, з них 6 неповнолітніх жіночої статі. З початку року до СІЗО прибули 112 неповнолітніх, вибули 81.

Міністерством юстиції України у співпраці з Міністерством освіти і науки України було розроблено проект, в подальшому затверджено постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту», яка регламентує освітній процес для засуджених та ув'язнених, в тому числі неповнолітніх⁵³.

З метою інформування засуджених про заклади освіти, які надають послуги з дистанційної освіти, Міністерством юстиції спільно з благодійною організацією «FREE ZONE» виготовлено та надіслано до міжрегіональних управлінь з питань виконання кримінальних покарань довідкове видання «Перелік закладів освіти, які надають послуги з дистанційної освіти». Відповідно до укладеної угоди з Українським центром оцінювання якості освіти врегульовані питання, пов'язані з організацією та проведенням зовнішнього незалежного оцінювання результатів навчання, здобутих на основі повної загальної середньої освіти в 2020 р. для засуджених неповнолітніх та осіб, узятих під варту.

Відповідно до Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань⁵⁴ та Порядку організації надання засудженим доступу до глобальної мережі інтернет⁵⁵ засуджені мають право користуватися глобальною мережею інтернет, у тому числі з використанням планшетного комп'ютера без можливості апаратної підтримки будь-яких видів SIM-карт з програмно заблокованими камерами. Зокрема, через мережу інтернет організовано проведення онлайн побачень, надання адміністративних, соціальних та інших послуг, забезпечено проведення судових засідань та організоване дистанційне навчання⁵⁶.

⁵³ Про затвердження Порядку організації здобуття повної загальної середньої освіти засудженими до позбавлення волі на певний строк або довічного позбавлення волі, а також неповнолітніми особами, взятими під варту: постанова Кабінету Міністрів України від 25.06.2020 № 526. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2020-%D0%BF#Text>

⁵⁴ Про затвердження Правил внутрішнього розпорядку установ виконання покарань: наказ Міністерства юстиції України від 28.08.2018 № 2823/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1010-18#Text>

⁵⁵ Про затвердження Порядку організації надання засудженим доступу до глобальної мережі Інтернет: наказ Міністерства юстиції України від 19.10.2017 № 3233/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1280-17#Text>

⁵⁶ За даними Міністерства юстиції України.

З метою вдосконалення системи юстиції щодо дітей, поліпшення стану захисту їх прав, впровадження ефективної системи ресоціалізації неповнолітніх, які потрапили у конфлікт із законом, а також зниження рівня злочинності серед дітей запроваджено пілотний проект «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення». Проект ґрунтується на відновних підходах у кримінальних провадженнях про кримінальні проступки та нетяжкі злочини, вчинені неповнолітніми, і включає в себе скоординовану організацію ефективної комунікації між такими неповнолітніми і потерпілими від вчинених ними кримінальних правопорушень⁵⁷.

За час дії пілотного проекту про можливість реалізації програми поінформовано 465 неповнолітніх, отримано згоду сторін про участь у програмі від 132 осіб, укладено 108 угод між потерпілими та неповнолітніми, які є учасниками програми, з яких 71 особу було звільнено від кримінальної відповідальності за результатами проходження програми.

Досить часто однією з причин скоєння правопорушень дітьми є умови виховання в родині, де батьки ухиляються від виховання своїх дітей. За даними Національної поліції України, упродовж 2019 р. виявлено 32 510 адміністративних правопорушень – невиконання батьками або особами, що їх замінюють обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184 КУпАП). Притягнуто до відповідальності за це правопорушення 19,7 тис. осіб, що у 2,1 рази більше, ніж у 2018 р. (9,3 тис. осіб). Після встановлення причин і умов, які призвели до скоєння правопорушень, засуджено 61 дорослу особу (проти 90 осіб у 2018 р.) за втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність (ст. 304 КК України)⁵⁸.

Наведені дані свідчать про необхідність забезпечення доступності та підвищення ефективності соціальних послуг у територіальній громаді як для дітей, які проживають у неповних сім'ях, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, так і для сімей, що перебувають у складних життєвих обставинах. Зокрема, забезпечення діяльності фахівців із соціальної роботи у всіх територіальних громадах, які надаватимуть послуги зі соціальної профілактики, впровадження обов'язкового проходження індивідуальних корекційних програм батьками, які не виконують батьківських обов'язків, особами, які вчинили домашнє насильство чи жорстоке поводження з дітьми.

З метою профілактики правопорушень серед дітей, підвищення рівня соціального та правового захисту дітей, які перебувають у конфлікті із законом, здійснення ефективних заходів соціальної адаптації та реабілітації неповнолітніх, які перебувають у конфлікті із законом, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.11.2019 № 1335-р затверджено план заходів з реалізації положень Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року⁵⁹. Він визначив низку необхідних заходів нормативно-правового, організаційного, методичного, інформаційного та кадрового забезпечення, що повинні бути здійснені органами державної влади, органами місцевого самоврядування за участю неурядових організацій.

⁵⁷ Про реалізацію пілотного проекту «Програма відновлення для неповнолітніх, які є підозрюваними у вчиненні кримінального правопорушення»: наказ Міністерства юстиції України та Генеральної прокуратури України від 21.01.2019 № 172/5/10. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE33058.html

⁵⁸ Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2019 році. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Analiz_Krumin_sudu_pravopor_2019.pdf

⁵⁹ Про затвердження плану заходів з реалізації Національної стратегії реформування системи юстиції щодо дітей на період до 2023 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.11.2019 № 1335-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1335-2019-%D1%80#Text>

Діти, які зазнають жорстокого поводження та насильства. За даними Міністерства соціальної політики України, у 2019 р. суб'єктами взаємодії, що здійснюють заходи у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, зафіксовано 130 514 звернень з приводу домашнього насильства, що на 15% більше ніж у 2018 р. (110 687 звернень), з них від дітей надійшло 1 055 звернень. Загалом у 2019 р. службами у справах дітей поставлено на облік 2 122 дітей, які постраждали від жорстокого поводження з ними, зокрема: 813 – від фізичного насильства; 98 – сексуального; 1162 – психологічного; 19 – економічного; 21 – від залучення до порнографії; 7 – від торгівлі людьми та 2 дітей стали свідками насильства в сім'ї.

Усі діти, які постраждали від різних видів насильства, були охоплені необхідною допомогою: 127 дітей – влаштовано до закладів соціального захисту дітей; 90 дітей – поміщено до закладів охорони здоров'я; 1282 дитини – отримали інші види допомоги без влаштування до закладу стаціонарного перебування. Діти, які постраждали від жорстокого поводження, мають можливість отримати комплекс соціальних послуг у центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді. У даних центрах упродовж 2019 р. на обліку перебувало 11 328 сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, з приводу жорстокого поводження, зокрема домашнього насильства, у яких виховується 2 201 дитина.

Впродовж 2019 року до територіальних органів поліції надійшло 141 814 заяв і повідомлень про вчинені правопорушення та інші події, пов'язані з домашнім насильством, з них 1881 подано особисто дітьми, від кримінальних правопорушень потерпіло 4 446 дітей, у тому числі 1 342 – від тяжких та особливо тяжких злочинів. Серед зареєстрованих поліцією кримінальних правопорушень 356 – це злочини проти статевої свободи та недоторканості дітей. Від кримінальних правопорушень, пов'язаних з домашнім насильством, потерпіло 111 дітей, з них 83 – малолітніх (віком до 14 років) та 28 – неповнолітніх. Виявлено 32 510 адміністративних правопорушень – за невиконання батьками або особами, що їх замінюють обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184 КУпАП); 2 773 – за вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування (ст. 173-2 КУпАП).

Батьки чи особи, які їх замінюють, які жорстоко поводитися з дітьми, ухилялися від виконання обов'язків щодо їх виховання, були притягнуті до відповідальності, зокрема:

- подано позови про відібрання 33 дітей без позбавлення батьків батьківських прав;
- подано позови відносно батьків 79 дітей про позбавлення їх батьківських прав;
- ухвалено судові рішення про позбавлення батьківських прав батьків 13 дітей;
- притягнуто до адміністративної відповідальності 552 особи;
- притягнуто до дисциплінарної відповідальності 1 особу;
- притягнуто до кримінальної відповідальності 56 осіб.

Статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми, встановлено 185 громадянам (серед них 13 дітей). Оскільки діти мають обмежені можливості для свого захисту і повідомлення про вчинення злочину проти них, то є підстави припускати, що офіційна статистика не відображає повною мірою ситуації щодо торгівлі дітьми.

В Україні надання соціальних послуг, в тому числі й тимчасового притулку дітям, які постраждали від різних видів насильства, забезпечують: 21 центр соціально-психологічної допомоги; 23 притулки або відділення для осіб, які постраждали від домашнього насильства та / або насильства за ознакою статі; 339 мобільних бригад

соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та / або насильства за ознакою статі; 7 центрів медико-соціальної реабілітації постраждалих осіб; 13 центрів денного перебування постраждалих осіб; 142 гарячих ліній.

На сьогодні стрімко розвиваються інформаційні технології, разом з цим у онлайн-середовищі поширюються небезпечні тенденції, які можуть нести в собі загрозу життю та здоров'ю дітей, жорстокої та насильницької поведінки щодо них. Поліцейськими ювенальної превенції Національної поліції України узято участь у реалізації проекту Ради Європи в якості країни-пілота «Зупинення сексуальної експлуатації та насильства над дітьми в інтернеті» з питань вивчення законодавства, політик та практик щодо запобігання та боротьби з сексуальною експлуатацією та зловживаннями в інтернет-мережі в Україні, під час якого проведено супервізію для поліцейських, суддів і прокурорів щодо протидії сексуальній експлуатації та насильству над дітьми в інтернеті, підвищення рівня обізнаності щодо ризиків, вдосконалення вмінь і навичок для ефективного виявлення та протидії сексуальному насильству та експлуатації дітей.

З метою підвищення ефективності роботи із зверненнями та повідомленнями про/або від осіб, які постраждали від торгівлі людьми, домашнього насильства, насильства за ознакою статі, насильства стосовно дітей, або про загрозу вчинення такого насильства у грудні 2019 р. поширено експериментальний проект із створення «єдиного входу» опрацювання таких звернень⁶⁰. З лютого 2020 р. прийом цих звернень і повідомлень здійснюється ДУ «Урядовий контактний центр» цілодобово за номером 15-47. Підготовленими фахівцями надаються інформаційні, психологічні та юридичні консультації особам, які постраждали від домашнього насильства, насильства за ознакою статі, насильства стосовно дітей, або з питань загрози вчинення такого насильства.

З метою формування компетентностей з питань протидії торгівлі людьми в Україні спільно із Представництвом ОБСЄ в Україні у рамках проекту «Поширення Національного механізму взаємодії суб'єктів, які здійснюють заходи у сфері протидії торгівлі людьми, в Україні», проведені навчальні тренінги для викладачів обласних інститутів післядипломної педагогічної освіти. Зокрема, в рамках реалізації спільних проектів з Представництвом МОМ в Україні – Агентства ООН з питань міграції упродовж 2019 р. 436 учнів професійно-технічних навчальних закладів та 242 працівників спеціалізованих установ стали тренерами з протидії торгівлі людьми (в тому числі за методом «рівний-рівному»).

У сфері протидії торгівлі людьми важливою є профілактична робота, спрямована, зокрема на формування у дітей несприйняття даного явища та категоричну відмову від маніпуляцій, адже результати дослідження «Обізнаність про ризики торгівлі людьми серед уразливих дітей та молоді в Україні»⁶¹ свідчать, що переважна більшість дітей обізнана з явищем торгівлі людьми, однак всі загальні правила безпеки знає менше половини з них (від 28% до 47% в залежності від групи дітей). Також 66% уразливих

⁶⁰ Про поширення експериментального проекту із створення «єдиного входу» опрацювання звернень громадян та запитів на публічну інформацію на опрацювання звернень та повідомлень про/або від осіб, які постраждали від торгівлі людьми, домашнього насильства, насильства за ознакою статі, насильства стосовно дітей, або про загрозу вчинення такого насильства: постанова Кабінету Міністрів України від 27.12.2019 № 1145. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1145-2019-%D0%BF#Text>

⁶¹ Дослідження проведене Gfk Ukraine на замовлення МОМ в Україні у 2018 році. Опитано 3 022 особи, віком від 13 до 20 років. URL: https://iom.org.ua/sites/default/files/infographics_of_survey_key_findings_on_ht_awareness_among_vulnerable_children_and_youth_ukr_0.pdf

дітей та молоді віком 13–20 років готові погодитися хоча б на одну пропозицію, що може призвести до втягування в торгівлю людьми.

З метою запобігання та протидії торгівлі людьми у закладах загальної середньої та професійної (професійно-технічної освіти) серед учнів розповсюджуються інформаційні буклети, розроблені Представництвом МОМ в Україні: «Без віз, без проблем. Як поїхати в Європу і не потрапити в ситуацію торгівлі людьми?», «Торгівля людьми – не вигадка. Шукаючи нових можливостей, не потрапляй в небезпеку», «Офіційна робота за кордоном: головне, що потрібно знати про трудовий договір», «Заміж за іноземця: що варто знати».

Діти-біженці, діти-шукачі притулку, без супроводу дорослих. Станом на кінець 2019 р. на обліку територіальних органів Державної міграційної служби України перебувало 1 276 визнаних біженців, у тому числі 83 дитини у віці до 15 років, та 820 осіб, які потребують додаткового захисту, у тому числі 87 дітей у віці до 14 років (для порівняння у 2018 р. – 83 дитини). Розселення визнаних біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, по регіонах України було нерівномірним. Найбільша кількість вказаних осіб проживала у місті Києві, Одеській, Харківській, Закарпатській та Київській областях. Серед дітей визнаних біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, найбільшу групу складають вихідці з Афганістану та Сирії.

Упродовж 2019 р. в пунктах тимчасового розміщення біженців у Закарпатській, Київській області та м. Одеса проживало 299 осіб, з них 126 дітей (для порівняння упродовж 2018 р. – 206 осіб та 85 дітей). Дітям забезпечено можливість відвідувати заклади дошкільної і загальної середньої освіти, створено умови для навчання та виховання.

Також залишається достатньо малою кількість виявлених дітей, розлучених із сім'єю, які заявляють про намір бути визнаними біженцями, – 13 дітей упродовж 2019 р. Вони є вихідцями з Афганістану, Сомалі, Еритреї, Гвінеї, Бангладешу. Діти були розміщені до дитячих закладів, їм призначено законного представника та створено умови для подання заяви про визнання біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту. Одна дитина, розлучена із сім'єю, визнана особою, яка потребує додаткового захисту.

Варто зазначити, що в умовах проведення реформи системи закладів інституційного догляду і виховання необхідно не залишити поза увагою питання тимчасового розміщення дітей, розлучених із сім'єю, які на цей час після виявлення влаштовуються до центрів соціально-психологічної реабілітації дітей служб у справах дітей та сім'ї, де отримують необхідні правові, освітні, медичні послуги тощо.

Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України щодо затвердження Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року⁶² більшість заходів стратегічного напрямку «Забезпечення прав дитини» були виконаними або перебували в процесі безпосередньої реалізації. Зокрема, станом на кінець 2019 р. виконаними є заходи щодо проведення аналізу та оптимізації законодавства у сфері ефективної охорони дитинства, забезпечення запобігання соціальному сирітству та інституалізації дітей, поліпшення умов для розвитку і виховання дітей у вразливих сім'ях або в умовах, максимально наближених до сімейних, упровадження послуг, що базуються на дружньому підході до дитини, насамперед медичних, соціальних, юридичних, забезпечення всім дітям рівного доступу до

⁶² Про затвердження Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 № 1393. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248740679>

необхідних їм послуг незалежно від стану здоров'я, часткового упровадження ефективної системи правосуддя щодо неповнолітніх з урахуванням міжнародних стандартів. Заходи щодо встановлення мінімальних стандартів безпеки та благополуччя дитини, а також щодо подолання дитячої бездоглядності, безпритульності, бродяжництва, перебували у процесі виконання⁶³.

Підсумовуючи, варто зазначити, що упродовж 2019 р. збереглися позитивні тенденції щодо скорочення загальної чисельності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; зростання кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які виховуються в сімейних формах виховання, та зменшення кількості вихованців інтернатних закладів; зниження рівня злочинності в дитячому середовищі. Також відбуваються позитивні зміни в соціальному захисті й наданні соціальної допомоги іншим категоріям дітей, однак залишається низка проблем, які в умовах проведення реформи децентралізації влади потребують негайного вирішення. Зокрема, це забезпечення доступності та своєчасності надання соціальних послуг вразливим категоріям дітей на рівні територіальних громад.

⁶³ Міністерство юстиції України. URL: <https://minjust.gov.ua/m/vikonannya-planu-diy-z-realizatsii-natsionalnoi-strategii-u-sferipravlyudini-na-period-do-2020-roku>

Розділ 2. Права дітей в умовах децентралізації: сучасні виклики

2.1. Основні тенденції політики у сфері захисту прав дітей в період реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні

Реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади є невід'ємною складовою стратегічних перетворень в Україні. Формування спроможних територіальних громад, а також доступність і якість послуг у різних сферах життя територіальної громади насамперед залежить від розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Процес передачі повноважень і відповідальності на місця дасть змогу підвищити здатність територіальних громад і змінити вектор їх руху на розвиток. Одним з невід'ємних питань, які постають на порядку денному, це питання про те, як територіальні громади будуть впроваджувати політику в сфері захисту дітей і сімей.

Головними завданнями державної політики у сфері захисту прав дітей в період реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади є:

- запровадження в кожній територіальній громаді такої кількості фахівців соціальної роботи, якої буде достатньо для своєчасного виявлення сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, та їх соціального супроводу з метою недопущення потрапляння дітей в заклади інституційного догляду;
- оптимізація мережі закладів соціального захисту через призму територіальної та інфраструктурної доступності для жителів громади-отримувачів послуг;
- аналіз можливостей територіальних громад щодо надання базових соціальних послуг дітям, сім'ям з дітьми, зокрема через залучення представників недержавного сектору до надання таких послуг;
- реорганізація міських, районних у містах, сільських та селищних центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді у відповідні центри соціальних служб із денними та стаціонарними відділеннями;
- недопущення ліквідації закладів соціального захисту районного рівня, що мають належний матеріально-технічний, кадровий і методичний потенціал, сприяння передачі їх на баланс спроможних територіальних громад за умови співфінансування та задоволення потреб жителів населених пунктів, які входять до територіальних громад.

Починаючи з 2014 р. в Україні відбувається реформа з децентралізації влади, спрямована на відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудову ефективної системи територіальної організації влади в Україні. Відповідно до Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в

Україні⁶⁴, саме формування ефективного місцевого самоврядування повинно стати запорукою створення і підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, у тому числі дітей, надання високоякісних та доступних послуг на відповідній території. Стартом реформи було затвердження Плану заходів щодо її реалізації⁶⁵. Для реалізації положень Концепції і завдань Плану заходів, виникла необхідність внесення відповідних змін до Конституції України та формування пакету нового законодавства. Ці зміни мали розв'язати питання утворення виконавчих органів сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад, реорганізації місцевих державних адміністрацій в органи контролю-наглядового типу, дати визначення адміністративно-територіальної одиниці (громада).

Пакет нового законодавства впроваджував першочергові законодавчі ініціативи, а саме:

- внесення змін до Бюджетного та Податкового кодексів України;
- ухвалення Закону «Про добровільне об'єднання територіальних громад», що дав змогу почати формувати спроможний базовий рівень місцевого самоврядування.

Відповідно до законів України «Про місцеве самоврядування в Україні» та «Про місцеві державні адміністрації» на органи місцевого самоврядування і місцеві державні адміністрації покладено функції щодо опіки і піклування, створення передбачених законодавством умов для виховання та влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, щодо захисту особистих і майнових прав та інтересів дітей тощо.

У зв'язку із цим Цивільним кодексом України визначено, що органами опіки та піклування є районні державні адміністрації, виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад об'єднаних територіальних громад.

У контексті децентралізації влади у сфері захисту прав дітей внесено зміни до статті 4 Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей»⁶⁶, зокрема, передбачено:

- утворення служб у справах дітей виконавчих органів сільських, селищних рад об'єднаних територіальних громад із штатною чисельністю з розрахунку один працівник служби не більше ніж на одну тисячу дітей, але не менше одного працівника на об'єднану територіальну громаду;
- установлення штатної чисельності працівників районних, міських, районних у містах служб у справах дітей з розрахунку один працівник служби не більше ніж на одну тисячу дітей, які проживають у районі, та не більше ніж на дві тисячі дітей, які проживають у місті, районі у місті.

⁶⁴ Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 № 333. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>

⁶⁵ Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 18.06.2014 № 591-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-2014-%D1%80#Text>

⁶⁶ Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей: Закон України від 19.01.2017 № 1824-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20/95-%D0%B2%D1%80#Text>

З метою забезпечення впровадження реформи системи захисту прав дітей, охорони материнства і дитинства в умовах децентралізації та відповідної підготовки державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування Національне агентство України з питань державної служби листом від 30.08.2018 № 130/70/22-18 рекомендувало Національній академії державного управління при Президентові України та її регіональним інститутам, центрам перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій, Всеукраїнському центру підвищення кваліфікації працівників сфери управління Міністерства соціальної політики України включити до програм підвищення кваліфікації державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування модулів з практичними заняттями щодо забезпечення захисту прав дітей, охорони материнства та дитинства відповідно до міжнародних стандартів.

Щодо діяльності служб у справах дітей і комісії з питань захисту прав дитини внесено зміни до постанови Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини»⁶⁷, згідно із якими сільські, селищні ради об'єднаних територіальних громад мають право утворювати у своїй структурі служби у справах дітей і комісії з питань захисту прав дитини, а також самостійно провадити діяльність, пов'язану із захистом прав дитини. Однак сільські, селищні ради об'єднаних територіальних громад ще залишаються обмеженими у повноваженнях щодо сприяння усиновленню дітей, створення прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу.

Станом на 01.01.2020 загальна кількість служб у справах дітей становила 863 одиниць, їхня штатна чисельність – 4 115 осіб, з них: на рівні обласних державних адміністрацій, районних державних адміністрацій, міст – 656 служб, їхня штатна чисельність – 3720 осіб; на рівні об'єднаних територіальних громад – 207, штатна чисельність – 386 осіб. Укомплектованість служб у справах дітей (обласного, міського, районного рівнів) складала в середньому по Україні 88,7%. На сьогодні 490 служб у справах дітей забезпечують виконання ще функціонуючими райдержадміністраціями повноважень органів опіки та піклування з питань захисту прав дітей.

В Україні триває поступовий процес утворення служб у справах дітей в об'єднаних територіальних громадах. Чинна нормативно-правова база розроблена таким чином, що служби у справах дітей фактично є координаторами і організаторами процесів забезпечення прав дітей, захисником, представником прав дитини та замовником послуг для вразливих сімей з дітьми та дітей, позбавлених батьківського піклування. Порядок передання районними державними адміністраціями до об'єднаних територіальних громад документів про дітей, місцем проживання або походження яких є територія територіальної громади, здійснюється відповідно до законодавства з урахуванням рекомендацій,

⁶⁷ Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF#Text>

наданих Міністерством соціальної політики України обласним державним адміністраціям листом від 23.07.2018 № 14276/0/2-18/57.

Станом на початок 2020 р. у 1 014 об'єднаних територіальних громадах створено 358 служб у справах дітей (або 35% від запланованого показника). Найбільша кількість служб у справах дітей створена у територіальних громадах Донецької області (у 13 територіальних громадах діє 12 служб у справах дітей, що становить 92% загальної кількості територіальних громад), Харківській (відповідно 23 служби у 16 територіальних громадах, що становить 70%), Чернігівській (35 служб у 50 ТГ, або 70%), Дніпропетровській (48 служб у 71 ТГ, або 68%), Черкаській (31 служба у 57 ТГ, або 54%). Найнижчі показники утворення служб у справах дітей у виконавчих органах рад об'єднаних територіальних громад у Тернопільській, Івано-Франківській, Рівненській, Закарпатській і Львівській областях, у Хмельницькій області у об'єднаних територіальних громадах взагалі не створено жодної служби у справах дітей (табл. 2.1.1).

Таблиця 2.1.1

Створення служб у справах дітей в територіальних громадах, станом на 01.10.2020

Регіон	Кількість створених територіальних громад	В них створено служб у справах дітей	Співвідношення служб у справах дітей до кількості створених територіальних громад,%
Вінницька	46	19	41
Волинська	53	11	21
Дніпропетровська	71	48	68
Донецька	13	12	92
Житомирська	56	25	45
Закарпатська	27	5	19
Запорізька	62	24	39
Івано-Франківська	40	5	13
Київська	42	11	26
Кіровоградська	27	11	41
Луганська	18	8	44
Львівська	41	8	20
Миколаївська	44	6	14
Одеська	34	14	41
Полтавська	53	12	23
Рівненська	44	8	18
Сумська	38	18	47
Тернопільська	55	5	9
Харківська	23	16	70
Херсонська	33	9	27
Хмельницька	50	0	0
Черкаська	57	31	54
Чернівецька	37	6	16
Чернігівська	50	35	70
м. Київ		11	
ВСЬОГО	1014	358	35

Джерело: інформація Міністерства соціальної політики України.

На сьогодні служби у справах дітей утворені лише в третині територіальних громад. У той же час 65% територіальних громад, які не створили служби у справах дітей, не готові і не мають юридичних підстав виконувати ряд надважливих повноважень у сфері захисту прав дітей. У таких територіальних громадах не працюють і комісії з питань захисту прав дитини. Але там, де ці служби створені, вони переважно діють формально. Їхні спеціалісти не мають достатньої компетенції, не пройшли відповідного навчання, службами у справах дітей райдержадміністрацій до служб в об'єднаних територіальних громадах не передані особові справи дітей.

У зв'язку з цим потребує термінового врегулювання питання збереження служб у справах дітей в новостворюваних районах з визначеною відповідно до законодавства кількістю штатних одиниць регіонального та субрегіонального рівнів, законодавчого розподілу повноважень між ними та виконавчими органами місцевого самоврядування; надання методичної підтримки новоствореним службам у справах дітей, що діють у міських, районних у містах, сільських, селищних радах територіальних громад для виконання ними повноважень.

Міністерством соціальної політики України затверджено Методичні рекомендації щодо діяльності об'єднаної територіальної громади у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей, у яких відображено особливості повноважень служб у справах дітей залежно від виду представницького органу місцевого самоврядування, формування їхньої штатної чисельності відповідно до законодавства України (наказ Мінсоцполітики від 21.06.2017 № 1030 у редакції наказу Мінсоцполітики від 18.07.2018 № 1029а).

Забезпечення діяльності фахівців із соціальної роботи в об'єднаних територіальних громадах для соціальної підтримки сімей з дітьми відповідно до Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки⁶⁸ передбачає визначення оцінки потреб окремих територіальних громад у фахівцях із соціальної роботи, затвердження стандартів забезпечення діяльності фахівців із соціальної роботи в об'єднаних територіальних громадах і визначення механізмів фінансування.

Станом на 01.07.2019 до штатного розпису комунальних закладів, які забезпечують надання соціальних послуг сім'ям, дітям та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах, у 857 об'єднаних територіальних громадах введено 2 207 посад спеціалістів, у тому числі 601 фахівець із соціальної роботи. Крім того, до штатного розпису виконавчих комітетів 487 об'єднаних територіальних громадах введено 1 431 посаду спеціалістів, у тому числі 311 фахівців, до повноважень яких належить здійснення соціальної роботи. Із них: 182 фахівця із соціальної роботи, 46 соціальних працівників, 83 спеціаліста, на яких покладено виконання обов'язків фахівця із соціальної роботи. Такої кількості фахівців вкрай недостатньо, щоб забезпечити вчасне виявлення сімей, які потребують допомоги, максимальне їхнє охоплення соціальною роботою і

⁶⁸ Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#Text>

соціальними послугами, здійснення заходів щодо запобігання влаштуванню дітей до закладів інституційного догляду та виховання.

З цією метою у співпраці із Міністерством фінансів України у 2018 р. були розроблені форми збору інформації про стан фінансування закладів інституційного догляду та виховання дітей (151 показник по 11 типам закладів). У результаті аналізу виявлено, що фінансування закладів інституційного догляду та виховання дітей є економічно не вигідним для держави, оскільки значна частина коштів витрачається на утримання самого закладу, а не на потреби дітей.

Міністерством соціальної політики України у 2019 р. видано наказ «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо впровадження інтегрованої системи соціального захисту»⁶⁹, яким надано рекомендації об'єднаним територіальним громадам щодо чисельності соціальних менеджерів, фахівців із соціальної роботи для роботи з сім'ями та дітьми.

Соціальний захист дітей та сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах. З метою попередження виходу дитини із сім'ї, захисту прав дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, ухвалено постанову Кабінету Міністрів України «Деякі питання вдосконалення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, яким загрожує небезпека»⁷⁰, якою:

1) внесено зміни до Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини⁷¹, що дасть змогу: впровадити ухвалення рішень про негайне відібрання дітей у батьків або осіб, які їх замінюють, на підставі оцінки рівня безпеки дитини; використовувати оцінку потреб сім'ї під час розв'язання питань щодо повернення дітей на виховання батькам і спорів між батьками щодо виховання дітей; тимчасово влаштовувати у заклади дітей, залишених без батьківського піклування, виключно за наявності медичних показань; розглядати на засіданні комісії з питань захисту прав дитини матеріали, в яких обґрунтовано підстави для влаштування кожної дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, у сімейні форми виховання; вказувати у рішенні органу опіки та піклування про влаштування дитини до інституції її найменування та строк перебування, який не може перевищувати одного навчального року;

2) викладено у новій редакції Типове положення про комісію з питань захисту прав дитини;

3) затверджено Порядок взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування, закладів та установ під час забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі таких, що можуть загрожувати життю та здоров'ю дитини⁷².

⁶⁹ Про затвердження Методичних рекомендацій щодо впровадження інтегрованої системи соціального захисту: наказ Мінсоцполітики від 25.02.2019 № 282. URL: <https://www.msp.gov.ua/files/deinst/metod/282.pdf>

⁷⁰ Деякі питання вдосконалення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, яким загрожує небезпека: постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 800. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2018-%D0%BF>

⁷¹ Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини: постанова Кабінету Міністрів України від 03.10.2018 № 800. URL: <https://www.kmu.gov.ua/nps/162001537>

⁷² Звіт про стан виконання Плану заходів з реалізації I-го етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки. – Київ, 2019. – 44 с.

Упровадження таких норм сприятиме зміні підходів до виявлення та ведення обліку дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, надання їм допомоги, уникненню дублювання функцій відповідних суб'єктів, підвищенню оперативності та якості комплексних заходів щодо захисту прав таких дітей із забезпеченням їхніх найкращих інтересів.

За даними моніторингу дотримання прав дитини в системі альтернативного догляду, проведеного ГО «Українська мережа за права дитини» за підтримки Міністерства соціальної політики України та Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні⁷³, практично в усіх досліджених областях (Донецька, Київська, Львівська, Одеська та Харківська) виявлені недоліки під час ведення службами у справах дітей обліку дітей, які залишилися без піклування батьків (порушення термінів взяття на облік, відсутність такого обліку). Також виявлено відсутність системної взаємодії суб'єктів соціального і правового захисту дітей, що загострює існуючі ризики чи призводить до порушення прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, в інституційному і сімейному догляді.

З метою розвитку на рівні міст, районів доступних і якісних соціальних послуг для підтримки сімей з дітьми та альтернативного догляду за дітьми розпочато утворення центрів соціальної підтримки дітей та сімей – закладів соціального захисту дітей та сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, що утворюється відповідно до потреб територіальної громади. Функціонування центрів унормовано Примірним положенням про центр соціальної підтримки дітей та сімей, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України⁷⁴ у 2016 р. Перевагами функціонування таких центрів є сфокусованість послуг на збереженні та відновленні сім'ї, їх доступність і своєчасність, охоплення якомога більшої кількості осіб, які їх потребують, підвищення відповідальності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування за становище дітей та сімей в їхніх територіальних громадах.

У 2020 р. постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України»⁷⁵ на центри соціальної підтримки дітей та сімей покладене завдання щодо організації проведення комплексної психолого-педагогічної оцінки розвитку дитини в інклюзивно-ресурсному центрі з метою визначення її особливих освітніх потреб (за потреби) та формування особової справи дітей, які перебувають у центрі.

У рамках реалізації проекту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України» відповідно до Стратегії партнерства Міжнародного банку реконструкції та розвитку з Україною та запровадження державної статистичної звітності щодо забезпечення захисту прав дитини на рівні територіальної громади, здійснено роботу стосовно створення національного банку даних щодо дітей та сімей з дітьми.

⁷³ Моніторинг дотримання прав дитини в системі альтернативного догляду. Аналітична доповідь. Київ, 2020. 13 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1AspzF4Vf3sdJYUyHpmN-QH4CVT1a5nqp/view>

⁷⁴ Про затвердження Примірного положення про центр соціальної підтримки дітей та сімей: постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 № 834. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249510295>

⁷⁵ Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 433. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/433-2020-%D0%BF#n21>

Реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні у сфері захисту прав дітей має міжгалузевий, багаторівневий, міжсекторальний характер. Основними учасниками процесу реформування є держава, органи місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства, представники бізнесу та міжнародні неурядові організації в Україні.

2.2. Послуги для дітей та сімей з дітьми, альтернативні інституційним: стан та перспективи

Відповідно до Конвенції ООН про права дитини, Сімейного кодексу та Закону України «Про охорону дитинства» сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення і несе відповідальність за створення належних умов для цього. Кожна дитина має право на проживання в сім'ї разом з батьками або в сім'ї одного з них та на піклування батьків. Предметом основної турботи та основним обов'язком батьків є забезпечення інтересів та захист прав дитини. Статтею 152 Сімейного кодексу гарантовано право дитини на належне батьківське виховання, що забезпечується встановленою законом системою державного контролю.

Медичні послуги. Надання медичних послуг населенню України, у тому числі і сім'ям з дітьми, відбувається відповідно до Конституції України, законів України «Основи законодавства України про охорону здоров'я», «Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення», Порядку функціонування електронної системи охорони здоров'я тощо.

У рамках програми медичних гарантій⁷⁶ держава гарантує громадянам України, особам, які потребують додаткового захисту, повну оплату за рахунок коштів Державного бюджету України необхідних їм медичних послуг та лікарських засобів, пов'язаних з наданням: екстреної медичної допомоги, первинної медичної допомоги; вторинної (спеціалізованої) медичної допомоги, третинної (високоспеціалізованої) медичної допомоги; паліативної медичної допомоги, медичної реабілітації; медичної допомоги дітям до 16 років, медичної допомоги у зв'язку з вагітністю та пологами.

Сім'ї з дітьми як громадяни України мають право на:

1) отримання необхідних їм медичних послуг і лікарських засобів належної якості за рахунок коштів Державного бюджету України, передбачених на реалізацію програми медичних гарантій, у надавачів медичних послуг;

2) безоплатне отримання інформації від Уповноваженого органу або надавачів медичних послуг про програму медичних гарантій та надавачів медичних послуг за цією програмою, які можуть надати необхідну пацієнту медичну послугу;

3) можливість вибору лікаря у порядку, встановленому законодавством;

4) судовий захист своїх прав, звернення до Ради громадського контролю щодо дій чи бездіяльності Уповноваженого органу;

⁷⁶ Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text>

5) інші права, передбачені законодавством⁷⁷.

В Україні діє Урядова програма «Доступні ліки», яка була впроваджена у 2017 р. для зменшення фінансового навантаження на пацієнтів і збільшення доступності ліків. Реімбурсація – це механізм відшкодування державою вартості лікарських засобів. Наразі програма працює для пацієнтів, які живуть із серцево-судинними захворюваннями, бронхіальною астмою, цукровим діабетом II типу. До списку ліків, які можна отримати за програмою, включено 264 лікарських засобів, 85 з яких можна отримати безоплатно, інші ж – з незначною доплатою. До цієї програми включено дітей до 3-х років, дітей з інвалідністю до 16 років⁷⁸.

З переходом програми реімбурсації під адміністрування Національної служби здоров'я України відшкодування вартості лікарських засобів відбувається за принципом «гроші йдуть за пацієнтом в аптеку». Це можливо завдяки реалізації програми за такими принципами: єдині прозорі правила укладення договорів; використання електронних інструментів; електронний рецепт⁷⁹.

Освітні послуги. Правові, організаційні, економічні послуги закладів освіти визначено у Конституції України, законах України «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про вищу освіту», розпорядженні Кабінету Міністрів «Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року»⁸⁰, наказі Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Концепції розвитку педагогічної освіти»⁸¹ тощо.

Закон України «Про освіту» визначає, що *освітня послуга* – це комплекс визначених законодавством, освітньою програмою та/або договором дій суб'єкта освітньої діяльності, що мають визначену вартість та спрямовані на досягнення здобувачем освіти очікуваних результатів навчання; *психолого-педагогічні послуги* – комплексна система заходів з організації освітнього процесу та розвитку особи з особливими освітніми потребами, що передбачені індивідуальною програмою розвитку та надаються педагогічними працівниками закладів освіти, інклюзивно-ресурсних центрів, іншими фахівцями⁸².

Кожна людина має право на якісну та доступну освіту. Ніхто не може бути обмежений у праві на здобуття освіти. Держава забезпечує безкоштовне отримання базової освіти, здійснює соціальний захист здобувачів освіти у випадках, визначених законодавством, а також забезпечує рівний доступ до освіти особам із соціально вразливих верств населення та створює умови для здобуття освіти особами з особливими освітніми потребами з урахуванням індивідуальних потреб, можливостей, здібностей та інтересів, а також забезпечує виявлення та

⁷⁷ Про державні фінансові гарантії медичного обслуговування населення: Закон України від 19.10.2017 № 2168-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2168-19#Text>

⁷⁸ Національна служба здоров'я України. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади URL: <https://nszu.gov.ua/ogoloshennya-pro-ukladennya-dogovoriv/dostupni-liky>

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Про схвалення Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року: розпорядження Кабінету Міністрів від 14.12.2016 № 988-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/249613934>

⁸¹ Про затвердження концепції розвитку педагогічної освіти: наказ Міністерства освіти та науки від 16.07.2018 № 766. URL: <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-zatverzhennya-konceptsiyi-rozvitku-pedagogichnoyi-osviti>

⁸² Про освіту: Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>

усунення факторів, що перешкоджають реалізації прав і задоволенню потреб таких осіб у сфері освіти.

Завдяки впровадженню інклюзивної моделі освіти збільшився рівень охоплення повною загальною середньою освітою дітей з особливими освітніми потребами. Наразі в Україні інклюзивний принцип навчання впроваджує майже кожен четвертий заклад загальної середньої освіти.

Адміністративні послуги. Адміністративні послуги громадяни України, у тому числі й сім'ї з дітьми, отримують відповідно до Закону України «Про адміністративні послуги»⁸³, яким визначено, що *адміністративна послуга* – це результат здійснення владних повноважень суб'єктом надання адміністративних послуг за заявою фізичної або юридичної особи, спрямований на набуття, зміну чи припинення прав та/або обов'язків такої особи відповідно до закону. Адміністративні послуги надаються у центрах надання адміністративних послуг, які діють відповідно Примірного положення про центр надання адміністративних послуг⁸⁴ та Примірного регламенту центру надання адміністративних послуг⁸⁵. Надання адміністративних послуг у сфері соціального забезпечення громадян здійснюється на безоплатній основі.

Прикладами адміністративних послуг є: реєстрація актів цивільного стану (шлюбу, народження тощо); місця проживання; реєстрація прав на нерухоме майно; отримання паспортів (у т.ч. «закордонного»); призначення соціальної допомоги, субсидії, пенсії. Вимоги Закону «Про адміністративні послуги» також поширюються на надання витягів та виписок з реєстрів, свідоцтв, довідок, копій, дублікатів документів.

Перелік адміністративних послуг, які надаються через центри надання адміністративних послуг (ЦНАП), визначається органом, який ухвалив рішення про утворення ЦНАП. Водночас перелік таких адміністративних послуг має включати адміністративні послуги органів виконавчої влади, перелік яких затверджує Кабінет Міністрів України. У цьому переліку є низка базових адміністративних послуг, зокрема з питань реєстрації місця проживання та видачі паспортів, реєстрації бізнесу, нерухомості, земельних ділянок. На основі узгоджених рішень із суб'єктами надання адміністративних послуг через ЦНАП також можуть надаватися інші адміністративні послуги⁸⁶.

За інформацією Міністерства юстиції України з початку 2020 р. запущено зручний *сервіс для батьків новонародженої дитини*, який дозволяє під час державної реєстрації народження дитини отримати комплексну послугу «Е-Малятко» за однією заявою, поданою у закладі охорони здоров'я, де народилась

⁸³ Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text>

⁸⁴ Про затвердження Примірного положення про центр надання адміністративних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 20.02.2013 № 118. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/118-2013-%D0%BF#Text>

⁸⁵ Про затвердження Примірного регламенту центру надання адміністративних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 01.08.2013 № 588. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/588-2013-%D0%BF#Text>

⁸⁶ Деякі питання надання адміністративних послуг органів виконавчої влади через центри надання адміністративних послуг: розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.05.2014 № 523-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/523-2014-%D1%80#Text>

дитина, до відділів державної реєстрації актів цивільного стану, центрів надання адміністративних послуг⁸⁷.

У рамках пілотного проекту «Е-Малютко» станом на 01.08. 2020 проведено державну реєстрацію 16 033 народження дітей та одночасно надано такі послуги: реєстрація місця проживання – 35 945; призначення державної допомоги при народженні дитини – 11 843; призначення допомоги на дітей, які виховуються у багатодітних сім'ях – 272; реєстрація дитини у Державному реєстрі фізичних осіб – платників податків – 15 671; визначення належності новонародженої дитини до громадянства України – 8 475; внесення інформації про новонароджену дитину до Єдиного демографічного реєстру з присвоєнням унікального номера запису в ньому – 6 753.

Правові послуги. Правовий захист дітей можуть здійснювати як їх законні представники – батьки, опікуни, піклувальники, соціальні служби та установи, так і самотійно діти. Згідно із Сімейним кодексом України, дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій. Сімейний кодекс передбачає ряд прав на самозахист дітей, які досягли 14 років: кожен учасник сімейних відносин, який досяг 14 років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу; дитина, яка досягла 14 років, має право на звернення до суду з позовом про скасування усиновлення або визнання його недійсним; дитина, яка досягла 14 років, має право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав⁸⁸. Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» держава гарантує всім дітям рівний доступ до безоплатної правової допомоги, необхідної для забезпечення захисту їх прав, на підставах і в порядку, встановленому законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги⁸⁹.

Питання представлення інтересів дітей у судах регулюється Цивільним процесуальним кодексом України, Кримінальним процесуальним кодексом України, законами України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», «Про запобігання та протидію домашньому насильству», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» та іншими. Проте, жодним законодавчим актом Уряд не наділено повноваженнями щодо розроблення порядку представлення інтересів дітей у судах, у зв'язку з чим питання вивчається⁹⁰.

Право на безоплатну первинну правову допомогу⁹¹, що включає такі види правових послуг, як надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); надання допомоги в забезпеченні

⁸⁷ Про реалізацію експериментального проекту щодо створення сприятливих умов для реалізації прав дитини: постанова Кабінету Міністрів України від 10.07.2019 № 691. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/691-2019-%D0%BF#Text>

⁸⁸ Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

⁸⁹ Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

⁹⁰ За даними Міністерства юстиції України.

⁹¹ Там само.

доступу особи до безоплатної вторинної правової допомоги та медіації мають усі особи, які перебувають під юрисдикцією України, у тому числі діти.

Діти, у тому числі діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, діти, які перебувають у складних життєвих обставинах, діти, які постраждали внаслідок воєнних дій чи збройного конфлікту, є суб'єктами права на безоплатну вторинну правову допомогу, що передбачає, зокрема, надання таких видів правових послуг, як здійснення представництва їх інтересів в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами, складення документів процесуального характеру.

На сьогодні отримати безоплатну правову допомогу діти та їх законні представники можуть у такий спосіб:

- звернувшись до одного з місцевих центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги/бюро правової допомоги, які утворені та функціонують по всій території України (загалом 513 центрів);
- зателефонувавши на Єдиний телефонний номер системи надання безоплатної правової допомоги 0-800-213-103;
- шляхом подання звернення на електронну пошту одного із місцевих центрів або у месенджері Фейсбук-сторінки;
- у публічному чаті Телеграм-каналу «Безоплатна правова допомога»;
- у приватному чаті системи надання безоплатної правової допомоги у Телеграм/Вайбер;
- у чат-боті «Кіберпес» (призначений для запобігання випадкам кібербулінгу), що доступний у Телеграм/Вайбер, а також через мобільний додаток «Безоплатна правова допомога».

За даними Міністерства юстиції України, у період з 01 січня 2019 р. по 01 вересня 2020 р. місцевими центрами зареєстровано 1 998 звернень від дітей про надання одного з видів правових послуг безоплатної первинної правової допомоги та 4 182 письмових звернення, поданих законними представниками дітей, про надання одного з видів правових послуг безоплатної вторинної правової допомоги у справах, що стосуються захисту прав дітей.

Крім того, за вказаний період часу забезпечено надання безоплатної вторинної правової допомоги 7 363 дітям у рамках кримінальних (під час затримання за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, захист за призначенням тощо) та адміністративних (під час застосування адміністративного затримання або адміністративного арешту) проваджень. Більшість питань, з якими зверталися діти та їх законні представники, стосувалися сімейного, адміністративного, спадкового, трудового, кримінального, житлового, цивільного та соціального права⁹². Порядок реалізації права дітей на безоплатну правову допомогу здійснюється через їх законних представників. Звернення про надання безоплатної вторинної правової допомоги, що стосуються дітей, подаються їх законними представниками за місцем фактичного проживання дітей.

З метою розширення доступу до безоплатної правової допомоги для соціально вразливих категорій громадян, у тому числі дітей, місцевими центрами,

⁹² За даними Міністерства юстиції України.

починаючи з жовтня 2015 р., здійснюється систематична робота щодо утворення та розвитку мережі дистанційних пунктів доступу до безоплатної правової допомоги та здійснення виїздів мобільних консультативних пунктів (виїзних прийомів громадян), де діти також можуть отримати правову інформацію, консультації та роз'яснення з правових питань, допомогу у складанні заяв, скарг та інших документів правового характеру.

Такі віддалені точки доступу функціонують на базі загальних служб підтримки постраждалих осіб (центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, притулках для дітей, центрах соціально-психологічної реабілітації дітей, соціально-реабілітаційних центрах (дитячих містечках), центрах соціально-психологічної допомоги, територіальних центрах соціального обслуговування (надання соціальних послуг) тощо. Крім того, системою надання безоплатної правової допомоги в Україні проводиться систематична робота щодо посилення спроможності та підвищення кваліфікаційного рівня працівників центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги та адвокатів, які залучаються для її надання, зокрема, у сфері захисту прав дітей. Так, на базі мережі правових клубів PRAVOKATOR упродовж 2019–2020 рр. проведено понад 90 навчально-інформаційних заходів.

Фахівцями центрів з надання безоплатної вторинної правової допомоги з метою підвищення рівня правової обізнаності дітей організуються та проводяться правопросвітницькі заходи у різних форматах, зокрема, флешмоби, лекції для дітей, які знаходяться на обліку в органах ювенальної пробації, засідання саб-кластеру, круглі столи, засідання комісій із захисту прав дітей при районних державних адміністраціях, тематичні зустрічі, бесіди, правові вікторини тощо в школах-інтернатах, у загальноосвітніх школах, вищих навчальних закладах. За період з 01 січня 2019 р. по 01 вересня 2020 р. проведено 7 368 правопросвітницьких заходів.

Практичний досвід роботи місцевих центрів засвідчив, що мають місце непоодинокі випадки неналежного забезпечення законними представниками дотримання прав та законних інтересів дітей. Актуальним залишається питання щодо справ, пов'язаних із стягненням аліментів, зокрема, в частині визначення суб'єкта права на звернення за безоплатною вторинною правовою допомогою та сторони у справі про стягнення аліментів на утримання малолітньої та неповнолітньої дитини (за отриманням зазначеної допомоги звертається безпосередньо дитина, на користь якої стягуються аліменти, чи один з батьків (законний представник), з яким дитина проживає).

Соціальні послуги. Соціальні питання регулюють щонайменше 170 законів України, 400 постанов Кабінету Міністрів, 1100 відомчих і міжвідомчих наказів⁹³. У 2019 р. з прийняттям нової редакції Закону України «Про соціальні послуги» запроваджено інноваційний підхід у розвитку соціальних послуг в Україні, а саме: визначено систему соціальних послуг, її учасників та етапи; деталізовано

⁹³ Порядок надання соціальних послуг в Україні регулюють закони України «Про соціальні послуги» від 19.06.2003 № 966-IV, «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії» від 05.10.2000 № 2017-III, інші закони та підзаконні акти, що визначають державні гарантії надання соціальних послуг окремим групам населення, в т.ч. особам та сім'ям, які опинилися у складних життєвих обставинах.

повноваження центральних і місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування; встановлено вимоги щодо формування реєстрів надавачів та отримувачів соціальних послуг, класифікатор послуг; визначено етапи організації, планування та фінансування соціальних послуг⁹⁴. Цей закон визначає основні організаційні і правові засади надання соціальних послуг, спрямованих на профілактику складних життєвих обставин, подолання або мінімізацію їх негативних наслідків, особам/сім'ям, які перебувають у складних життєвих обставинах. Законом, зокрема, обґрунтовано такі базові терміни, як *соціальні послуги* і *базові соціальні послуги*; визначено перелік базових соціальних послуг⁹⁵.

У грудні 2018 р. ухвалено рішення щодо створення *Державної соціальної служби України*⁹⁶ як центрального органу виконавчої влади, який реалізує державну політику з питань державного контролю за додержанням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки та з питань захисту прав дітей. У 2019 р. затверджено його Положення, яким передбачено основні завдання Служби. Це здійснення державного контролю за додержанням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки та з питань захисту прав дітей, за використанням коштів державного бюджету, спрямованих на надання соціальної підтримки, зокрема під час проведення перерахунків розміру виплаченої або наданої з порушенням законодавства соціальної підтримки, за діяльністю служб у справах дітей⁹⁷.

Перелік соціальних послуг, що надаються відповідно до Закону «Про соціальні послуги», визначається Класифікатором соціальних послуг⁹⁸, який містить систематизоване зведення назв соціальних послуг, їх короткий опис, строк надання, а також перелік категорій отримувачів цих послуг, призначених для обов'язкового застосування суб'єктами системи надання соціальних послуг під час планування надання соціальних послуг, їх обліку та фінансування, залучення недержавних надавачів соціальних послуг до їх безпосереднього надання та проведення відповідної інформаційно-роз'яснювальної роботи.

Державні стандарти соціальних послуг та порядок їх розроблення затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері соціального захисту населення. Наразі затверджено 22 Державних стандарти соціальних послуг.

У 2020 р. затверджено Порядок проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг⁹⁹, який визначає процедуру проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг, запроваджує єдиний підхід до збору, оброблення, узагальнення інформації про проведення зазначених моніторингу та

⁹⁴ Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Про утворення Державної соціальної служби України: постанова Кабінету Міністрів України від 12.12.2018 № 1070. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1070-2018-%D0%BF#Text>

⁹⁷ Деякі питання Державної соціальної служби України: постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2019 № 1053. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-2019-%D0%BF#Text>

⁹⁸ Про затвердження Класифікатора соціальних послуг: наказ Міністерства соціальної політики України від 23.06.2020 № 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text>

⁹⁹ Про порядок проведення моніторингу надання та оцінки якості соціальних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 449. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449-2020-%D0%BF#Text>

оцінки в системі надання соціальних послуг. За результатами оцінки якості соціальних послуг розробляються заходи з підвищення якості надання соціальних послуг, удосконалення діяльності надавачів соціальних послуг. На підставі результатів аналізу оцінки якості соціальних послуг надавачі соціальних послуг корегують програми соціально-економічного розвитку та проводять роботу з удосконалення порядку надання соціальних послуг.

Послуги сім'ям з дітьми у територіальній громаді. Відповідно до засад децентралізації саме об'єднані територіальні громади (ОТГ), насамперед, мають забезпечувати безпеку та соціальну підтримку дітей та сімей¹⁰⁰.

У 2017–2019 рр. в Україні проведено роботу з організації виконання функцій у сфері соціального захисту дітей на рівні ОТГ. 60% створених ОТГ включені до програми технічної підтримки в рамках реалізації спільного з Міжнародним банком реконструкції та розвитку проекту «Модернізація системи соціальної підтримки населення України». У 65% ОТГ створено інститут фахівців із соціальної роботи (ФСР) та організовано соціальну роботу згідно з державними стандартами¹⁰¹.

З метою виконання функцій з надання адміністративних послуг соціального характеру на рівні об'єднаної територіальної громади у 2019 р. запроваджено програмний комплекс «Інтегрована інформаційна система «Соціальна громада»¹⁰², який сприяє зміцненню управлінської спроможності ОТГ, організації виявлення потреб жителів населених пунктів, які входять до територіальної громади, в соціальних послугах та стратегічного планування розвитку соціальних послуг. Відтак, в країні закладено фундамент для формування нової моделі розподілу і виконання повноважень на рівні «район-громада»¹⁰³.

Державою гарантовано розвиток в усіх територіальних громадах 17 базових соціальних послуг (догляд вдома, денний догляд; підтримане проживання; соціальна адаптація; соціальна інтеграція та реінтеграція; надання притулку; екстрене (кризове) втручання; консультування; соціальний супровід; представництво інтересів; посередництво (медіація); соціальна профілактика; натуральна допомога; фізичний супровід осіб з інвалідністю, які мають порушення опорно-рухового апарату та пересуваються на кріслах колісних, порушення зору; переклад жестовою мовою; догляд та виховання дітей в умовах, наближених до сімейних; супровід під час інклюзивного навчання; інформування)^{104, 105}.

¹⁰⁰ Повноваження об'єднаних громад із питань забезпечення та дотримання прав дитини: розуміння витоків функцій. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/301/dity.pdf>

¹⁰¹ Аналітична записка про організацію виконання функцій у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей у 548 ОТГ, визначених наказами Мінсоцполітики від 14.06.2018 № 890 (40 ОТГ), від 20.07.2018 №1051 (234 ОТГ), від 11.04.2019 № 551 (274 ОТГ) станом на 01.07.2019. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Decentralizaciya-vladi-.html>

¹⁰² Про впровадження в дослідно-промислову експлуатацію програмного комплексу «Інтегрована інформаційна система «Соціальна громада»: наказ Міністерства соціальної політики від 24.07.2019 № 1160. URL: <https://www.msp.gov.ua/documents/5217.html?PrintVersion>

¹⁰³ Аналітична записка про організацію виконання функцій у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей у 548 ОТГ, визначених наказами Мінсоцполітики від 14.06.2018 р. № 890 (40 ОТГ), від 20.07.2018 р. № 1051 (234 ОТГ), від 11.04.2019 р. № 551 (274 ОТГ) станом на 1 липня 2019 р. URL: <https://www.msp.gov.ua/timeline/Decentralizaciya-vladi-.html>

¹⁰⁴ Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

¹⁰⁵ Про організацію надання соціальних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 587. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#Text>

З метою надання батькам, іншим законним представникам допомоги у виконанні ними своїх обов'язків по вихованню дітей, в Україні функціонує мережа соціальних центрів матері та дитини, центрів соціально-психологічної допомоги, а також притулків для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, що надають соціальні послуги (у тому числі в умовах стаціонару) особам, у тому числі з дітьми, які внаслідок стихійного лиха, учинення стосовно них злочину, насильства або реальної загрози його вчинення та за інших обставин. Функції щодо соціальної підтримки сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах, виконують спеціалісти мережі центрів соціальних служб, зокрема фахівці із соціальної роботи.

Сім'ї з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, мають право на отримання простих соціальних послуг (інформування, консультування, посередництво, надання притулку, представництво інтересів тощо); комплексних соціальних послуг (догляд, виховання, спільне проживання, соціальний супровід, кризове втручання, підтримане проживання, соціальна адаптація, соціальна інтеграція та реінтеграція тощо); комплексних спеціалізованих соціальних послуг, що надаються певним категоріям (ВІЛ-інфікованим особам, особам із залежністю від психотропних речовин, особам, які постраждали від торгівлі людьми, біженцям, особам із психічними розладами та іншим); допоміжних соціальних послуг, що надаються у вигляді натуральної допомоги (харчові продукти, предмети і засоби особистої гігієни тощо) та технічних послуг (транспортні послуги, переклад жестовою мовою тощо).

Механізм виявлення осіб/сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах або мають найвищий ризик потрапляння в такі обставини, та надання їм соціальних послуг відповідно до індивідуальних потреб визначено Порядком організації надання соціальних послуг¹⁰⁶. Виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, здійснюється згідно з Порядком забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі дітей, які постраждали від жорстокого поводження¹⁰⁷. Механізм оцінювання індивідуальних потреб дітей та сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, визначено Законом України «Про соціальні послуги»¹⁰⁸.

Забезпечення індивідуального підходу у визначенні потреб щодо надання соціальних послуг дитині або сім'ї, які перебувають у складних життєвих обставинах, потребує підготовки фахівців із соціальної роботи, які зможуть ефективно надавати та проводити оцінку соціальних послуг на рівні територіальної громади.

З 2018 р. впроваджено механізм обов'язкового надання соціальних послуг батькам, які порушують права дітей та відповідальність за ухилення батьками від отримання відповідних послуг. Впровадження соціальних послуг, спрямованих на

¹⁰⁶ Про організацію надання соціальних послуг: постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 587. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/587-2020-%D0%BF#Text>

¹⁰⁷ Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах: постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-%D0%BF#Text>

¹⁰⁸ Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

формування батьківської відповідальності, регулюється Кодексом України про адміністративні правопорушення¹⁰⁹, Законом України «Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю»¹¹⁰, постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації пілотного проекту із соціального захисту сімей з дітьми та підтримки розвитку відповідального батьківства»¹¹¹.

Для дітей та сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, формується мережа закладів з умовами виховання, наближеними до сімейних – це відділення термінового влаштування дітей центрів соціальної підтримки дітей та сімей, стаціонарні служби (відділення) центрів соціальних служб, що здійснюють соціально-психологічну реабілітацію дітей, стаціонарні служби (відділення) соціально-психологічної реабілітації дітей (надання послуги соціально-психологічної реабілітації дітям із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах) центрів надання соціальних послуг¹¹².

У 2016 році розпочалося створення центрів соціальної підтримки дітей та сімей шляхом реорганізації вже існуючих різних типів закладів та установ, створюючи відділення винятково з тими функціями (послугами), які необхідні територіальній громаді, зокрема й малі групові будинки¹¹³. У 2018 р. затверджено Примірне положення про малий груповий будинок¹¹⁴ та виділено субвенцію з державного бюджету на будівництво таких закладів.

Проте, за даними моніторингу дотримання прав дитини в системі альтернативного догляду, проведеного ГО «Українська мережа за права дитини» за підтримки Міністерства соціальної політики України та Представництва Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні¹¹⁵, на локальному рівні (ОТГ) існує брак ефективних соціальних послуг для сімей, не розвинена мережа спеціалізованих служб, центрів денного перебування. Нагальним для Міністерства є проведення аналізу практики прийняття ОТГ повноважень органів опіки та піклування, зокрема в питаннях захисту прав дітей, і підготовка на цій основі розпорядчих документів про розмежування повноважень сдужб у справах дітей різного рівня, порядок передачі-прийняття необхідної документації.

Державна допомога сім'ям з дітьми, у тому числі малозабезпеченим, багатодітним. В Україні передбачено різні види державних допомог сім'ям з дітьми. Згідно із Законом України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми»¹¹⁶ встановлюються гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї,

¹⁰⁹ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

¹¹⁰ Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю: Закон України від 21.06.2001 № 2558-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2558-14>

¹¹¹ Про забезпечення соціального захисту дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах: постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 585. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/585-2020-%D0%BF#Text>

¹¹² Про затвердження Примірного положення про центр соціальної підтримки дітей та сімей: постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2016 № 834. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/834-2016-%D0%BF#Text>

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ Про затвердження примірного положення про малий груповий будинок: постанова Кабінету Міністрів України від 31.10.2018 № 926. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/926-2018-%D0%BF>

¹¹⁵ Моніторинг дотримання прав дитини в системі альтернативного догляду. Аналітична доповідь. Київ, 2020. 13 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1AspzF4Vf3sdJYUyHpmN-QH4CVT1a5nqp/view>

її доходів та віку дітей, а саме: допомога у зв'язку з вагітністю та пологами; допомога при народженні дитини, одноразова натуральна допомога «пакунок малюка»; допомога при усиновленні дитини; допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування; допомога на дітей одиницями матерям; допомога на дітей, хворих на тяжкі перинатальні ураження нервової системи, тяжкі вроджені вади розвитку, рідкісні орфанні захворювання, онкологічні, онкогематологічні захворювання, дитячий церебральний параліч, тяжкі психічні розлади, цукровий діабет I типу тощо. ВІЛ-інфікованим дітям та дітям, які страждають на хворобу, зумовлену ВІЛ, передбачена виплата щомісячної державної допомоги¹¹⁷.

З метою забезпечення соціального захисту сімей з дітьми, підтримки розвитку відповідального батьківства постановою Кабінету Міністрів України¹¹⁸ з 2018 р. запроваджено ряд важливих ініціатив. Започатковано надання при народженні дитини одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» (дитячий набір із понад 50 необхідних товарів загальною вартістю до 5 тис. грн). Пізніше постановою Кабінету Міністрів України затверджено новий Порядок та умови реалізації пілотного проєкту «Монетизація одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» у 2020–2021 роках¹¹⁹, яким встановлено розмір грошової компенсації вартості одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» (5 тис. грн) умови фінансування за рахунок коштів, передбачених у державному бюджеті за бюджетною програмою «Виплата деяких видів допомог, компенсацій, грошового забезпечення та оплата послуг окремим категоріям населення».

Запроваджено ініціативу щодо відшкодування послуги з догляду за дитиною до трьох років «Муніципальна няня» у розмірі прожиткового мінімуму на дітей віком до шести років, встановленого станом на 1 січня відповідного року, на умовах співфінансування з різних бюджетів. Для її реалізації постановою Кабінету Міністрів України затверджено Порядок відшкодування вартості вказаної послуги¹²⁰.

Для догляду за дитиною з інвалідністю встановлюється надбавка у розмірі 50% прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку, а для догляду за дитиною з інвалідністю підгрупи А – в розмірі одного прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку. Відповідно, розміри державної соціальної допомоги дітям з інвалідністю, в тому числі з надбавкою для догляду, станом на 01.12.2020 становлять від 1 769 грн та 4 252,45 грн залежно від категорії інвалідності. Крім того, відповідно до Закону України «Про внесення змін до статті 3 Закону України «Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю» щодо підвищення особам з інвалідністю з дитинства

¹¹⁷ Про затвердження Порядку виплати щомісячної державної допомоги ВІЛ-інфікованим дітям і дітям, які страждають на хворобу, зумовлену ВІЛ: наказ МОЗ від 26.11.2012 № 946. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1982-12#Text>

¹¹⁸ Деякі питання реалізації пілотного проєкту із соціального захисту сімей з дітьми та підтримки розвитку відповідального батьківства: постанова Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 № 427. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/427-2018-%D0%BF#Text>

¹¹⁹ Деякі питання реалізації пілотного проєкту з монетизації одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка»: постанова Кабінету Міністрів України від 29.07.2020 № 744. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/744-2020-%D0%BF#n12>

¹²⁰ Деякі питання надання послуги з догляду за дитиною до трьох років «муніципальна няня»: постанова Кабінету Міністрів України від 30.01.2019 № 68. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68-2019-%D0%BF#Text>

надбавки на догляд» від 02.09.2020 № 851-IX, передбачено підвищення із 01.01.2021 надбавки на догляд за дитиною з інвалідністю підгрупи А, – із 100 до 150% прожиткового мінімуму для дітей відповідного віку. Із 01.01.2022 надбавка для дітей з інвалідністю підгрупи А підвищиться ще на 50%. Також з 2017 р. на інклюзивну освіту з державного бюджету почали виділяти субвенцію (цільову дотацію), при цьому Кабінет Міністрів України змінив первісний розподіл коштів субвенції на проведення занять і придбання корекційних засобів (з 80/20% відповідно на 65/35%) та схвалив їх закупівлю для спільного користування, якщо у закладі освіти є одночасно кілька дітей з однаковими потребами¹²¹.

Альтернативний догляд за дітьми. Національна стратегія реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 рр. під *альтернативним доглядом за дітьми* визначає форми догляду за дітьми, які з певних причин не можуть проживати з біологічними батьками¹²².

Альтернативний догляд потрібно розрізняти відносно сімейних та інституційних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та тимчасових форм влаштування дітей із сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах. До форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, відносяться опіка та піклування, прийомних сімей, дитячі будинки сімейного типу, інтернатні заклади, заклади з умовами проживання, наближеними до сімейних. Пріоритетною формою влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, законодавчо визначено усиновлення¹²³ – форму влаштування, яку не можна розглядати як альтернативне влаштування, оскільки дитина входить у сім'ю на правах рідної доньки або сина та втрачає статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування. Держава виконує свої зобов'язання, визначені ст. 52 Конституції України, щодо утримання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, надаючи державну соціальну допомогу на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають під опікою, піклуванням, виховуються у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу.

Уряд України продовжує роботу щодо вдосконалення нормативно-правового врегулювання функціонування сімейних форм виховання. У 2020 р. прийнято за основу законопроект «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав осіб з числа дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які мають інвалідність»¹²⁴, який передбачає надання можливості особам із числа дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського

¹²¹ Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами: постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2017 № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2017-%D0%BF#Text>

¹²² Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80/stru>

¹²³ Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>

¹²⁴ Про прийняття за основу проекту Закону України про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо захисту прав осіб з числа дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які мають інвалідність: постанова Кабінету Міністрів України від 01.09.2020 № 830-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/830-20#Text>

підклування, які мають інвалідність, проживати та виховуватись у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу до 23-річного віку незалежно від того, чи навчаються вони у закладах професійної (професійно-технічної) освіти, закладах вищої освіти.

Попри усі переваги влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у сімейні форми виховання, існує проблема щодо забезпечення місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування контролю за умовами проживання та розвитку дітей у таких сім'ях.

Також відповідно до Закону України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей»¹²⁵ передбачається соціальне патрулювання – мобільна форма надання соціальних послуг відповідними фахівцями поза межами закладів для бездомних осіб і безпритульних дітей. Крім того, в Законі закріплено превентивні норми щодо запобігання бездомності і безпритульності.

Сімейним кодексом України¹²⁶ передбачено позбавлення батьківських прав щодо дітей. У Кодексі про адміністративні порушення України передбачено за ухилення батьків або осіб, які їх замінюють, від виконання передбачених законодавством обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей, штраф в розмірі від 850 до 1700 грн¹²⁷. Згідно з Кримінальним кодексом України, злісне невиконання батьками, опікунами та піклувальниками обов'язків по догляду за дитиною, що призвело до тяжких наслідків, карається обмеженням волі на термін від двох до п'яти років або позбавленням волі на той самий термін¹²⁸.

Однією із альтернативних форм тимчасового влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, та дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, є *патронатні сім'ї*, діяльність яких регулюється Порядком створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя¹²⁹.

Сімейним кодексом України фінансування послуг патронату над дитиною покладається на місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування, що спрямовано на посилення зацікавленості та відповідальності територіальної громади за благополуччя дітей та сімей з дітьми, які проживають на її території. Проте, з метою підтримки розвитку нововведеної форми сімейного виховання, видатки на оплату послуг із здійснення патронату над дитиною та виплата соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя здійснюються з державного бюджету.

Подальше впровадження патронату над дитиною як форми альтернативного влаштування потребує нормативно-правового урегулювання ряду питань. Так,

¹²⁵ Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей: Закон України від 02.06.2005 №2623-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15#Text>

¹²⁶ Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

¹²⁷ Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>

¹²⁸ Кримінальний кодекс України: Закон України від 5.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

¹²⁹ Деякі питання здійснення патронату над дитиною: постанова Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 № 148. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/148-2017-%D0%BF#Text>

Сімейним кодексом визначено, що лише один із членів сім'ї може виконувати обов'язки патронатного вихователя та надавати послуги з патронату на професійній основі, пройшовши відповідний курс підготовки. У той же час Порядком створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя¹³⁰ не окреслено вимог щодо освіти кандидатів у патронатні вихователі. Програма підготовки патронатних вихователів, затверджена Міністерством соціальної політики України, становить 120 годин, що не забезпечує отримання батьками у повному обсязі знань, необхідних для забезпечення соціально-педагогічної підтримки та медичної, психологічної і соціальної реабілітації дитини-вихованця.

Трудові відносини з патронатними вихователями не оформлюються, що унеможливорює застосування норм законодавства щодо встановленої тривалості робочого часу, права на відпустку, страхового стажу тощо, та не відповідає вимозі надавати послуги патронату на професійній основі.

Реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади передбачає передачу повноважень місцевих органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування та їх розмежування за принципом субсидіарності. Нормативне врегулювання здійснення органами місцевого самоврядування повноважень у соціальній сфері потребує внесення змін до Закону «Про соціальні послуги»¹³¹ щодо усунення дублювання повноважень органів влади районного рівня та рівня територіальної громади щодо організації надання соціальних послуг.

З метою допомоги фахівцям об'єднаної територіальної громади у створенні інтегрованої системи соціального захисту населення Міністерством соціальної політики України розроблено Методичні рекомендації щодо впровадження інтегрованої системи соціального захисту¹³². Інтегрована модель системи соціального захисту населення може бути сформована шляхом об'єднання кадрових, матеріальних, фінансових, технологічних ресурсів територіальної громади для забезпечення доступності вразливих груп населення до соціальної підтримки, у тому числі соціальних послуг, покращення її якості.

2.3. Реформування системи інституційного догляду та виховання дітей як складова децентралізації соціальної політики у сфері захисту прав дітей

Принцип дотримання найкращих інтересів дитини, визнання пріоритету сімейного виховання закладено в основу реформування системи догляду та виховання дітей, які залишилися без батьківської опіки.

Початок реформи системи інституційного догляду в Україні було закладено ухваленням у 2007 р. Державної цільової соціальної програми реформування системи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Вже на початковому етапі впровадження Програми відбулися позитивні зміни у системі роботи закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського

¹³⁰ Деякі питання здійснення патронату над дитиною: постанова Кабінету Міністрів України від 16.03.2017 № 148. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/148-2017-п>

¹³¹ Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

підклування. У 2008 р. порівняно з 2005 р. зменшилась на 33,7% кількість вихованців шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (з 11954 до 7926 осіб), на 24,8% – будинків дитини (з 5200 до 3909 осіб); на 14,7% – дитячих будинків (з 6434 до 5486 осіб); на 9,4% – будинків-інтернатів системи Мінісоцполітики (з 5386 до 4882 особи)¹³³.

Реформування системи інституційного догляду та виховання дітей і проведення їх поступової ліквідації визначено одним із пріоритетних напрямів держави, що закріплені Національною стратегією у сфері прав людини¹³⁴, а також Планом заходів з її реалізації¹³⁵ та Планом пріоритетних дій Уряду¹³⁶.

Подальші кроки реформування інституційної системи визначені Національною стратегією профілактики соціального сирітства до 2020 року¹³⁷, ухваленою у 2012 р. Прискорили процес деінституалізації публічної дискусії¹³⁸ з цього питання, проведені у 2016 р. за участю представників профільних міністерств та громадськості. Завдяки реформуванню системи інституційного догляду та виховання дітей до 2017 р. майже 92% дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, стали виховуватись у сімейних формах виховання (під опікою/підклуванням, у прийомних сім'ях і дитячих будинках сімейного типу).

У 2017 р. з метою сприяння реформуванню системи інституційного догляду та виховання дітей, попередження потрапляння дітей до інтернатних закладів ухвалено Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу¹³⁹. Стратегія дала новий поштовх для зміни існуючої системи інституційного догляду та виховання дітей і створення умов для повноцінного виховання та розвитку дитини в сім'ї.

Стратегія має чотири цілі, кожна з яких деталізована переліком завдань:

- Ціль 1. Інтегрування та координація дій для забезпечення реформування системи інституційного догляду та виховання дітей.
- Ціль 2. Розвиток ефективної та спроможної системи підтримки зростання дітей у сім'ї.

¹³³ Реалізація права дитини на виховання в сім'ї. Державна доповідь Президенту України, Верховній Раді України, Кабінету Міністрів України про становище дітей в Україні (за підсумками 2008 року). Державний інститут проблем сім'ї та молоді, Мінсім'ямолодьспорт, 2009. С. 180.

¹³⁴ Про затвердження Національної стратегії у сфері прав людини: Указ Президента України від 25.08.2015 № 501/2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015#Text>

¹³⁵ Про затвердження плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини на період до 2020 року: розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.11.2015 № 1393-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/1393-2015-%D1%80>

¹³⁶ Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік: розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.04.2017 № 275-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D1%80#Text>

¹³⁷ Про Національну стратегію профілактики соціального сирітства до 2020 року: Указ Президента України від 22.10.2012 № 609/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/609/2012#Text>

¹³⁸ Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік: розпорядження Президента України від 25.12.2015 № 818. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/275-2017-%D1%80#Text>

¹³⁹ Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки та план заходів з реалізації її I етапу: розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.08.2017 № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2017-%D1%80#Text>

- Ціль 3. Забезпечення якісного альтернативного догляду дітей, які залишилися без піклування батьків, з метою запобігання потраплянню таких дітей до закладів інституційного догляду та виховання дітей.
- Ціль 4. Забезпечення участі суспільства у реалізації Стратегії.

Стратегія включає три етапи проведення реформи закладів інституційного догляду та виховання дітей в Україні: *I етап (2017–2018 рр.)* – це оцінка закладів і послуг в кожній області та підготовка регіональних планів; *II етап (2019–2024 рр.)* – розвиток соціальних, медичних та освітніх послуг в територіальних громадах з поступовою трансформацією закладів відповідно до регіональних планів; *III етап (2025–2026 рр.)* – комплексний аналіз ситуації та визначення подальших стратегічних напрямів.

На початку реформи у 2017 р. в Україні функціонували 756 закладів, з яких: 40 закладів сфери управління Міністерства охорони здоров'я України, 131 заклад сфери управління Міністерства соціальної політики України; 576 закладів різних типів сфери управління Міністерства освіти і науки України. Крім того, в Україні діяли заклади інституційного догляду дітей, утворені громадськими об'єднаннями, благодійними фондами, релігійними організаціями.

Станом на 01.01.2020 в Україні функціонувало 697 закладів інституційного догляду дітей (на 01.01.2018 р. – 755 закладів), з яких: 38 закладів сфери управління Міністерства охорони здоров'я України (на 01.01.2018 р. – 38 закладів), 123 заклади (будинки-інтернати, центри соціально-психологічної реабілітації дітей, притулки для дітей) сфери управління Міністерства соціальної політики України (на 01.01.2018 р. – 132 заклади); 535 заклади різних типів сфери управління Міністерства освіти і науки України (на 01.01.2018 – 574 закладів). На початок 2020 р. 96 577 дітей в Україні виховувалися у інтернатних закладах різних типів (на 01.01.2017 р. – 105 413 дітей)¹⁴⁰. Із 96 577 дітей, які перебували в інтернатних закладах, лише 7 740 дитина (8%) мала статус дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, решти 96 577 дітей (92 %) мали батьків чи родичів.

З часу запровадження реформи внесено ряд суттєвих змін до законодавства України та змінено типологію закладів. Наразі до закладів інституційного догляду та виховання відносять:

I. Будинки дитини системи Міністерства охорони здоров'я України для утримання дітей від народження до 3–4-х років. Вони є комунальними закладами охорони здоров'я для медико-соціального захисту дітей-сиріт, дітей, що залишились без піклування батьків, а також дітей з вадами фізичного та розумового розвитку¹⁴¹. До цих закладів можуть потрапляти діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, у тому числі діти, покинуті в закладах охорони здоров'я, підкинуті, знайдені, діти за заявою батьків через складні життєві обставини.

¹⁴⁰ За інформацією сайту DIPLATFORM. URL: <http://organization.diplatform.org.ua/>

¹⁴¹ Про затвердження Типового положення про будинок дитини: наказ Міністерства охорони здоров'я України № 123 від 18.05.98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0372-98>

У 2014–2017 рр. кількість будинків дитини системи Міністерства охорони здоров'я України дещо зменшилась, тоді як кількість дітей в них певним чином зросла, порівняно з 2014 р. (рис. 2.3.1). Зменшення у 2014 р. кількості будинків дитини системи Міністерства охорони здоров'я України пов'язано з тимчасовою окупацією території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій і Луганській областях.

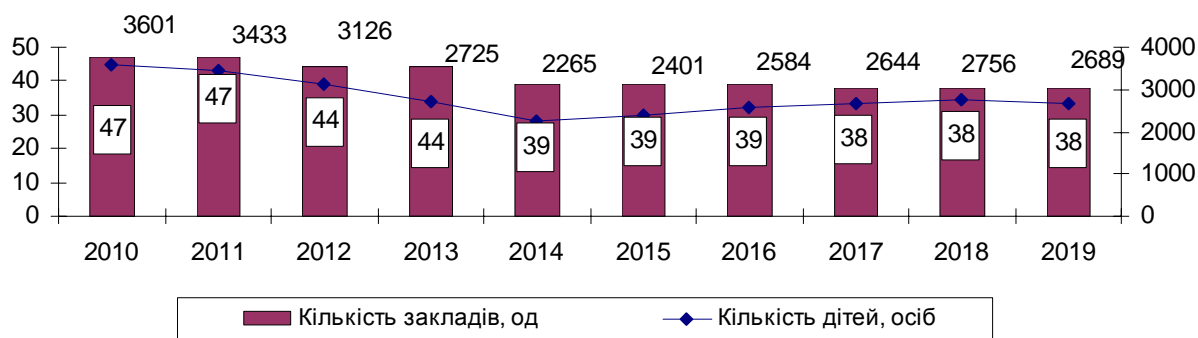


Рис. 2.3.1. Кількість будинків дитини системи Міністерства охорони здоров'я України та кількість дітей в них, у 2010–2019 рр., станом на кінець року

Джерело: дані Міністерства охорони здоров'я України.

Примітка: 2014–2019 рр. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

II. Дитячі будинки системи Міністерства освіти і науки України¹⁴², які відповідно до законодавства повинні функціонувати виключно для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, яких з певних причин не вдалося влаштувати у сімейні форми виховання або ж цей процес триває. Проте на практиці до цих закладів також влаштовуються діти за заявою батьків¹⁴³. Це єдиний тип закладів освіти, де діти навчаються у звичайних школах, а в дитячих будинках просто проживають і виховуються.

Станом на кінець 2019 р. нараховувалося 25 дитячих будинки (2017 р. – 32; 2014 р. – 41), в яких виховувалося 1070 дітей (2017 р. – 1372; 2014 р. – 1454). Упродовж 2010–2019 рр. спостерігалась тенденція щодо зменшення кількості цих закладів та кількості вихованців в них (табл. 2.3.1).

Відповідно до прикінцевих та перехідних положень Закону України «Про освіту», дитячі будинки до 31 грудня 2021 р. мають перейти у підпорядкування центрального органу виконавчої влади у сфері соціального захисту або реорганізуватися в заклади дошкільної, середньої освіти, інші заклади освіти чи соціального захисту.

Станом на кінець 2019 р. у системі Міністерства освіти і науки України діяло 8 шкіл-інтернатів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (2017 р. – 9; 2014 р. – 33), в яких навчалось 480 дітей (2017 р. – 754; 2014 р. – 3555). У процесі реформування системи інституційного догляду та виховання дітей відбувається зменшення кількості таких закладів та кількості

¹⁴² Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерства соціальної політики України від 10.09.2012 № 995/557. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12>

¹⁴³ Про затвердження Державного стандарту соціального супроводу сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування: наказ Мінсоцполітики від 11.08.2017 № 1307. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1089-17>

дітей в них (табл. 2.3.2). Цьому сприяло зменшення кількості дітей-сиріт та дітей, що залишилися без батьківської опіки, розширення усиновлення, опіки (піклування), а також впровадження сімейних форм виховання дітей, які залишились без батьківської опіки, зокрема прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу.

Таблиця 2.3.1

Окремі інтернатні заклади та заклади соціального захисту для дітей у 2010–2019 роках¹

(станом на кінець року)

Показники	Рік									
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Дитячі будинки:										
кількість закладів, од.	113	107	94	64	43	42	37	34	30	27
з них системи МОН	110	104	91	62	41	40	35	32	28	25
у них дітей ² , ос.	4771	4332	3458	2109	1494	1490	1468	1442	1238	1070
з них системи МОН	4686	4244	3371	2060	1454	1444	1403	1372	1187	1010
Школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування²:										
кількість закладів, од.	77	72	64	47	33	23	11	9	9	8
у них дітей ³ , ос.	10135	9269	7933	4722	3555	2078	894	754	484	480

Джерело: дані Міністерства освіти і науки України.

Примітки: ¹ 2014–2017 рр. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

² У загальній кількості дітей у закладах, крім дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, враховані також діти, які мають батьків.

III. Пансіони (інтернати) закладів загальної середньої освіти системи Міністерства освіти і науки України, у тому числі спеціальної, спеціалізованої, санаторної освіти (крім ліцеїв, які забезпечують здобуття виключно профільної середньої освіти)¹⁴⁴. Офіційно причини потрапляння дітей до цих закладів залежать від особливостей здобуття освіти, від стану здоров'я або обдарованості дітей. Проте часто головною причиною перебування дітей у інституційних закладах є складні життєві обставини сім'ї.

У спеціальних загальноосвітніх школах-інтернатах навчаються діти з інвалідністю, а також діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які потребують корекції фізичного та (або) розумового розвитку. У 2019/20 н.р. в Україні нараховувалося 325 таких закладів (2017/18 н.р. – 333; 2015/16 н.р. – 334), де навчалися 37 111 дитина (у 2015/16 н.р. – 38 962 дитини) (табл. 2.3.3).

Також у системі Міністерства освіти та науки України діють загальноосвітні санаторні школи-інтернати, які є закладами освіти з відповідним профілем для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, що потребують тривалого лікування. У 2019/20 н.р. налічувалося 89 таких закладів (у 2015/16 н.р. – 97 закладів), де навчалася 15 726 учнів (у 2015/16 н.р. – 15 140 учнів). Упродовж 2015/16–2018/19 н.р. кількість учнів в загальноосвітніх санаторних школах-інтернатах зростала (табл. 2.3.2).

¹⁴⁴ Про затвердження Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України, Міністерства соціальної політики України від 10.09.2012 № 995/557. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12>

Таблиця 2.3.2

**Кількість спеціальних і санаторних шкіл-інтернатів та кількість учнів в них,
у 2010/11–2019/20 навчальних роках, станом на початок року**

	2010/11	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19	2019/20
Спеціальні школи (включаючи інтернатні відділення)²						
Кількість закладів, од.	389	334	333	333	325	325
Кількість учнів, ос.	46480	38962	39596	39427	37787	37111
З них <i>навчально-реабілітаційні центри</i>						
Кількість закладів, од.	-	58	71	82	85	91
Кількість учнів, ос.	-	6356	7900	9115	9655	9827
Школи соціальної реабілітації						
Кількість закладів, од.	-	-	2	-	1	1
Кількість учнів, ос.	-	-	-	-	-	6
Санаторні школи з інтернатними відділеннями						
Кількість закладів, од.	114	97	98	94	94	89
Кількість учнів, ос.	14652	15140	15706	15582	15851	15726

Джерело: дані Міністерства освіти і науки України.

Примітка: ¹ 2014–2020 рр. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

² Включаючи навчально-реабілітаційні центри та учнів спеціальних класів, організованих при закладах загальної середньої освіти (школах-інтернатах), але без учнів з особливими освітніми потребами, які перебувають у закладах загальної середньої освіти

Таблиця 2.3.3

**Кількість загальноосвітніх і спеціалізованих шкіл-інтернатів та кількість учнів в них,
у 2017–2020 р., станом на початок року**

	2017	2018	2019	2020
Загальноосвітня школа-інтернат				
Кількість закладів, од.	82	76	62	73
Кількість учнів, ос.	15 742	14 086	11 495	14 894
Спеціалізована школа-інтернат				
Кількість закладів, од.	92	100	97	79
Кількість учнів, ос.	26 402	27 704	27 137	22 273

Джерело: за інформацією сайту DIPLATFORM. URL: <http://organization.diplatform.org.ua>

Примітка: 2017–2020 рр. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

У системі Міністерства освіти та науки України діють також *загальноосвітні школи-інтернати*, що забезпечують виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та *спеціалізовані школи-інтернати I–III ступенів* з поглибленим вивченням окремих предметів і курсів, що забезпечують виховання, навчання і соціальну адаптацію обдарованих дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Станом на початок 2020 р. функціонувало 73 загальноосвітні школи-інтернати (01.01.2017 р. – 82 заклади), де навчалося 14 894 учні (01.01.2017 р. – 15 742 особи), та 79 спеціалізованих шкіл-інтернатів I–III ступенів (01.01.2017 р. – 92 заклади), де навчалося 22 273 учні (01.01.2017 р. – 26 402 особи)¹⁴⁵.

¹⁴⁵ За інформацією сайту DIPLATFORM. URL: <http://organization.diplatform.org.ua/>

IV. Дитячі будинки-інтернати системи соціального захисту населення¹⁴⁶ для вихованців:

з легкою розумовою відсталістю та/або розладами психіки, що супроводжуються стійкими фізичними порушеннями опорно-рухового апарату, для яких самостійне пересування є значно ускладненим або неможливим (I профіль);

з помірною розумовою відсталістю та/або важкими розладами психіки, які потребують догляду, навчання та реабілітації, можуть самостійно пересуватися та себе обслуговувати (II профіль);

з важкою і глибокою розумовою відсталістю та/або стійкими розладами психіки, які потребують догляду, навчання та реабілітації, можуть самостійно пересуватися і частково себе обслуговувати (III профіль);

з важкою і глибокою розумовою відсталістю та/або стійкими хронічними розладами психіки, які потребують паліативного догляду, навчання і реабілітації та, для яких самостійне пересування є значно ускладненим або неможливим (IV профіль).

Станом на кінець 2019 р. у системі Міністерства соціальної політики України діяло 40 будинків-інтернатів для дітей, які через інвалідність потребують постійного спеціалізованого догляду (2014 р. – 49 закладів), де утримувалося 4 706 дітей (2014 р. – 5 998 дітей). Простежується стала тенденція зменшення кількості закладів і кількості вихованців в них (рис. 2.3.2).

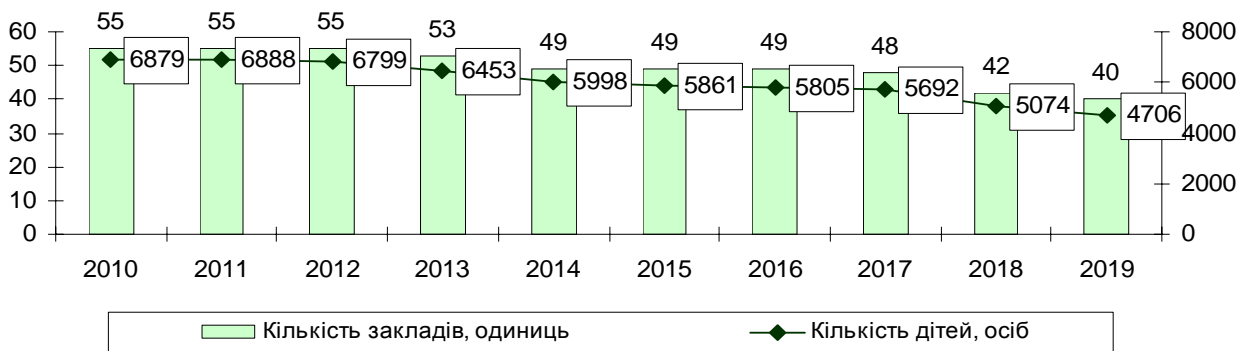


Рис. 2.3.2. Кількість будинків-інтернатів для дітей з інвалідністю та кількість дітей в них, у 2010–2019 рр., станом на кінець року

Джерело: дані Міністерства соціальної політики України.

Примітка: 2014–2019 рр. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

V. Притулки для дітей¹⁴⁷ та центри соціально-психологічної реабілітації дітей (тимчасове перебування)¹⁴⁸. Це заклади соціального захисту,

¹⁴⁶ Деякі питання соціального захисту дітей з інвалідністю та осіб з інвалідністю: постанова Кабінету Міністрів України від 14.12.2016 № 978. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/978-2016-%D0%BF#Text>

¹⁴⁷ Про Типове положення про притулок для дітей служби у справах дітей: постанова Кабінету Міністрів України від 09.06.1997 № 565. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/565-97-%D0%BF#Text>

¹⁴⁸ Про затвердження Типового положення про центр соціально-психологічної реабілітації дітей: постанова Кабінету Міністрів України від 28.01.2004 № 87. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2004-%D0%BF#Text>

у яких надається комплексна соціальна, психологічна, педагогічна, медична, правова та інші види допомоги:

- дітям з сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх за допомогою власних можливостей, якщо батьки з певних причин (через тривалу хворобу, інвалідність тощо) не можуть забезпечити належного утримання та догляду за дитиною, ухиляються від виконання батьківських обов'язків, вживають алкоголь, наркотичні засоби);
- дітям, які зазнали насильства і потребують соціально-психологічної допомоги, постраждали від торгівлі дітьми;
- бездоглядним та безпритульним дітям;
- дітям, які залишилися без піклування батьків або осіб, які їх замінюють.

Упродовж 2014–2019 рр. зменшилась кількість *притулків для дітей* та вихованців у них (табл. 2.3.1). Станом на кінець 2019 р. в Україні діяло 5 притулків для дітей (у 2017 р. – 8, у 2014 р. – 14), де перебувало упродовж року 755 вихованців (у 2017 р. – 1 122, у 2014 р. – 1 408). Це пов'язано як зі зменшенням кількості безпритульних дітей, так і з тим, що з 2012 р. проводиться поетапна реорганізація мережі закладів для дітей: притулки для дітей реорганізуються в центри соціально-психологічної реабілітації. Станом на кінець 2019 р. кількість таких центрів становила 74 заклади, де перебувало 7 565 дітей (табл. 2.3.4).

Таблиця 2.3.4

**Мережа закладів соціального захисту дітей в Україні у 2010–2019 рр.,
станом на кінець року**

Показники	Рік									
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Притулки для дітей:										
кількість закладів, од.	88	87	66	42	14	10	8	8	7	5
у них вихованців, які перебували у притулках упродовж року, ос.	11978	11107	7298	3472	1408	1123	1056	1122	906	755
Центри соціально-психологічної реабілітації дітей:										
кількість закладів, од.	32	41	62	86	82	76	75	75	73	74
у них дітей, ос.	3426	3389	5631	9070	7643	7880	8066	8387	7907	7565

Джерело: дані Міністерства соціальної політики України.

Примітка: 2014–2019 рр. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

У системі Міністерства соціальної політики України функціонували *заклади соціальної реабілітації для дітей з інвалідністю, а також дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування*. Кількість таких закладів упродовж останніх років скоротилася (з 6 закладів у 2013/14 н.р. до 1 закладу у 2016/17 н.р.), як і кількість дітей в них: з 25 дітей у 2013/14 н.р. до 7 дітей у 2016/17 н.р. (рис. 2.3.3).

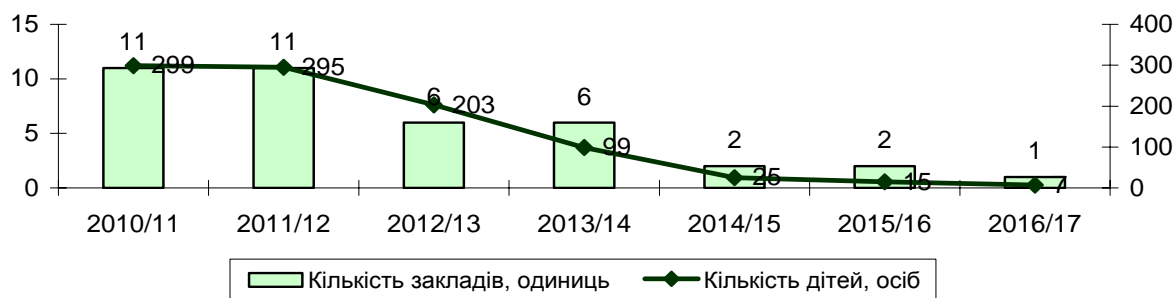


Рис. 2.3.3. Кількість закладів соціальної реабілітації та кількість дітей в них, у 2010/11–2016/17 н.р.

Джерело: дані Державної служби статистики України.

Примітка: 2014–2017 рр. – без урахування тимчасово окупованої території АР Крим, м. Севастополя та частини тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

Як зазначалось вище, більшість дітей, які навчаються і проживають в закладах інституційного догляду та виховання на повному державному утриманні, не є сиротами, не мають серйозних вад розвитку або захворювань. Водночас згідно із законодавством їм гарантоване державне утримання та забезпечення отримання безоплатної повної загальної середньої освіти в державних і комунальних закладах освіти. Обов'язок утримувати дитину до досягнення нею повноліття покладено на батьків.

Різниця між повним і частковим державним утриманням дитини в інституції полягає в тому, що її можуть на вихідні та канікулярні дні забирати в сім'ю. За результатами комплексного дослідження системи захисту дітей в Україні, проведеного у 2015–2016 рр. представництвом благодійної організації «Надія і житло для дітей»¹⁴⁹, дітей, які перебувають на частковому державному утриманні, батьки не завжди забирають додому на вихідні або канікулярні дні. Зафіксовано безліч випадків, коли батьки з'являються в інституціях раз на півроку для того, щоб їх не позбавили батьківських прав.

Разом із тим на дітей, які проживають в інституціях, перебуваючи на частковому утриманні, батькам або іншим законним представникам продовжують виплачуватись різні види державної допомоги. Фактично батьки отримують у повному обсязі державну допомогу на дитину, яка цілодобово утримується в інституції та забезпечується усім необхідним (навчальним приладдям, харчуванням, одягом, взуттям, засобами гігієни тощо).

У 2018 р. Міністерством соціальної політики України проведено аналіз фінансового забезпечення 13 типів закладів інституційного догляду та виховання дітей системи освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, у яких передбачено довготривале цілодобове перебування дітей, а саме: дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати (у тому числі спеціальні, санаторні та спеціалізовані), будинки дитини, дитячі будинки-інтернати системи соціального

¹⁴⁹ Ілюзія захисту: аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження системи захисту дітей в Україні. URL: <http://www.hopeandhomes.org.ua/blog/iliuziia-zakhystu-analitychnyj-zvit-za-rezultamy-kompleksnoho-doslidzhennia-systemy-zakhystu-ditej-v-ukraini/>

захисту населення¹⁵⁰. Виявлено, що середня вартість утримання дитини в інституції становить від 5 до 10 тис. грн на місяць (приблизно від 150 до 330 євро) з державного та місцевого бюджетів, тоді як вартість запровадження інклюзивного навчання на одну дитину в звичайній школі – у середньому 1500 грн на місяць. Тобто у п'ять разів дешевше. Таким чином породжується соціальна несправедливість: одні сім'ї, що потребують соціальної підтримки, отримують на дітей різні види державної допомоги і витрачають кошти на їхнє виховання та розвиток, а інші сім'ї, отримуючи таку ж державну допомогу, влаштовують дітей до інституцій, в яких на їхнє утримання додатково виділяються кошти з державного та місцевого бюджетів.

Аналіз фінансового забезпечення 13 типів закладів інституційного догляду та виховання дітей також виявив, що інституції фінансувалися за рахунок освітньої/медичної субвенції, дотацій з державного бюджету, що стають частиною місцевого бюджету, субвенцій на утримання об'єктів спільного користування між місцевими бюджетами, плати батьків та інших джерел (у тому числі благодійна допомога, доходи з оренди приміщень тощо). Існувала різниця джерел фінансування залежно від типів закладів: інституції системи освіти отримували фінансування з державного бюджету; будинки дитини перебували в стані реформування внаслідок II етапу медичної реформи та переходили від фінансування з державного до місцевого бюджету; дитячі будинки-інтернати системи соціального захисту населення отримували фінансування з місцевих бюджетів, в порушення Конституції України. Найдорожчими типами закладів виявилися спеціалізовані (для обдарованих дітей) та санаторні школи-інтернати системи освіти¹⁵¹.

До 2017 р. практично всі видатки інституцій системи освіти фінансувалися із освітньої субвенції державного бюджету. Фінансові видатки з бюджетів різних рівнів на утримання інтернатних закладів становили: в 2014 р. – близько 5 млрд грн, у – 2015 р. – близько 6 млрд грн. У 2016 р. після зміни коефіцієнтів і рівнів бюджетів (з державного на місцеві), з державного бюджету була виділена дотація розміром 14 млрд грн на всі заклади освіти та охорони здоров'я¹⁵².

Моніторинг реформи, проведений Уповноваженим Президента України з прав дитини у 2019 р., на жаль, засвідчив відсутність позитивних змін у питанні фінансування інституцій. Зокрема, упродовж 2019 р. на інституції витрачено 10 951 867 тис. грн, що лише приблизно на 700 млн менше, ніж упродовж попереднього року. На харчування, одяг і ліки дітей витрачено всього 12% від цих коштів, 72% – на оплату персоналу, 11% – утримання будівлі. Лише 0,1% від вищезазначеної суми – гроші батьків¹⁵³.

¹⁵⁰ Звіт про результати аналізу формування та використання міжбюджетних трансфертів з Державного бюджету України місцевим бюджетам у 2016–2017 роках. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2018/11-1_2018/Zvit_11-1_2018.pdf

¹⁵¹ Звіт про результати аналізу формування та використання міжбюджетних трансфертів з Державного бюджету України місцевим бюджетам у 2016–2017 роках. URL: https://rp.gov.ua/upload-files/Activity/Collegium/2018/11-1_2018/Zvit_11-1_2018.pdf

¹⁵² Бюджетний кодекс України: Закон України від 08 липня 2010 р. № 2456-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2456-17>

¹⁵³ Моніторинг закладів інституційного догляду та виховання дітей станом на 01.01.2020: презентація Уповноваженого Президента з прав дитини. URL: https://drive.google.com/file/d/1vg6be0BDSf_Aux53pKMr-CWh4NrHI2sl/view?fbclid=IwAR1jKubIR415QTMW7Fh_SBTqFdwT-yJNt9hQQyYTDN4LaDzp5btF63CcZrw

Проведені дослідження демонструють, що держава фінансує не забезпечення потреб дитини-вихованця, а робочі місця та утримання приміщень закладів інституційного догляду.

Діюча інтернатна система зорієнтована на розв'язання проблем дітей та сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, у зв'язку із станом здоров'я членів сім'ї, відсутністю житла або роботи, насильством, малозабезпеченістю, сирітством, безпритульністю тощо, у той же час вона не забезпечує задоволення потреб дитини у сімейному вихованні.

Процес деінституалізації системи виховання дітей, які залишилися без батьківського піклування, передбачає не просто скорочення та/або повне закриття інтернатних закладів, а комплексне реформування системи послуг у сфері освіти, здоров'я та соціального захисту для якісного забезпечення прав та інтересів дітей, створення системи, яка забезпечує догляд і виховання дитини в сімейному або наближеному до сімейного середовищі.

З метою забезпечення реформування закладів інституційного догляду та виховання дітей упродовж 2017–2020 рр. внесено ряд суттєвих змін до законодавства України. Ухвалено розпорядження Кабінету Міністрів України «Про Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки» та план заходів з реалізації її I етапу¹⁵⁴, постанову Кабінету Міністрів України «Про затвердження примірного положення про малий груповий будинок»¹⁵⁵, яка рекомендує місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування у разі ухвалення рішення про ліквідацію або реорганізацію шкіл-інтернатів вжити заходів до утворення малих групових будинків і забезпечити організацію їх діяльності. Постановою визначено термін «малий груповий будинок» як заклад соціального захисту, що призначений для тривалого (стаціонарного) проживання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, в тому числі дітей з інвалідністю та осіб з їх числа в умовах, наближених до сімейних. Також ухвалено Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України»¹⁵⁶ щодо доповнення переліку видатків бюджету, що здійснюються за рахунок субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на соціальний захист та соціальне забезпечення, видатками на малі групові будинки (підпункти «а», «б» пункту 4 ч.1 ст.89).

З метою забезпечення догляду і виховання дітей в Україні в сімейному або наближеному до сімейного середовищі розроблено проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо реформування системи інституційного догляду та виховання дітей»¹⁵⁷, яким передбачено внесення змін до законів України щодо:

¹⁵⁴ Про затвердження плану заходів з реалізації II етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 703-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-2020-%D1%80#Text>

¹⁵⁵ Про затвердження примірного положення про малий груповий будинок: постанова Кабінету Міністрів України від 31.10.2018 № 926. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/926-2018-%D0%BF>

¹⁵⁶ Про внесення змін до Бюджетного кодексу України: Закон України від 22.11.2018 № 2621-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2621-19#Text>

¹⁵⁷ Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо реформування системи інституційного догляду та виховання дітей: проект Закону України. URL: <https://www.msp.gov.ua/projects/359/>

- визначення поняття «заклад інституційного догляду та виховання дітей» для встановлення критеріїв для закладів, що підлягають реформуванню, регламентації основних кроків реформи;

- розширення підстав для позбавлення батьківських прав у зв'язку із влаштуванням дітей до інституцій, прискорення підготовки документів для відповідних рішень;

- виключення дублювання повноважень інституцій і органів опіки та піклування щодо ініціювання питання позбавлення батьківських прав батьків дітей, які утримуються у відповідному закладі;

- припинення виплати державної соціальної допомоги на дітей одиницями матерям та малозабезпеченим сім'ям на дитину, яку вони влаштували на державне утримання до закладу інституційного догляду та виховання дітей;

- запровадження нових і вдосконалення існуючих механізмів оплати вартості утримання дітей в закладах інституційного догляду та виховання дітей різних типів за рахунок батьків або осіб, які їх замінюють, та / або за рахунок місцевого бюджету органу опіки та піклування, який погодив влаштування дитини до відповідного закладу;

- перегляду типів закладів інституційного догляду та виховання дітей.

Відповідно до проекту Закону пропонується запровадити соціальну послугу догляду та виховання дітей, що передбачатиме створення умов для проживання (перебування), виховання, забезпечення харчуванням, твердим, м'яким інвентарем, за потреби пов'язаної з віком та/ або станом здоров'я, навчання навичкам самообслуговування, організацію розпорядку дня, у тому числі дозвілля. Наразі проект Закону надіслано на погодження до центральних органів виконавчої влади і на розгляд комітетів Верховної Ради України.

Міністерством соціальної політики України у співпраці із Інститутом бюджету та соціально-економічних досліджень за підтримки Представництва ЮНІСЕФ в Україні напрацьована схема фінансування закладів інституційного догляду та виховання дітей за принципом «гроші ходять за дитиною». У 2018 р. напрацьовані зміни до профільних законів у сфері захисту прав дітей щодо зміни фінансування закладів інституційного догляду.

Міністерством соціальної політики України за участю інститутів громадянського суспільства, міжнародних неурядових організацій впроваджується система моніторингу стану реформування системи інституційного догляду та виховання дітей. Розроблено проект розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження порядку та методики проведення моніторингу та оцінки результативності ефективності реформування системи інституційного догляду та виховання дітей», що дадуть можливість оцінити результативність роботи кожного регіону щодо досягнення очікуваних результатів Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки та скласти рейтинг регіонів.

З метою сприяння навчанню дітей із затримкою психічного розвитку у закладах загальної освіти внесено зміни до постанови Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. № 585 щодо припинення набору дітей із затримкою

психічного розвитку до підготовчого, першого та п'ятого класів спеціальних закладів освіти, забезпечивши їх навчання у закладах освіти за місцем проживання¹⁵⁸. Таке рішення посприяло збільшенню кількості дітей із затримкою психічного розвитку в інклюзивних і спеціальних класах. У 2018/2019 н.р. у спеціальних школах закінчували навчання 3 390 учнів із затримкою психічного розвитку, а у спеціальних та інклюзивних класах здобували освіту 8 390 таких дітей. Як результат, мережа спеціальних шкіл для дітей із затримкою психічного розвитку у 2018/2019 н. р. зменшилася на чотири заклади (2017/2018 н. р. – 19 закладів освіти, в них – 2 610 учнів; у 2018/2019 н. р. 15 закладів освіти, в них – 1 673 учні).

Постановою Кабінету Міністрів України¹⁵⁹ затверджено Положення про санаторну школу, де зазначено, що учні, крім дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, мають право проживати в інтернаті санаторної школи не більше ніж півроку (семестр). Така норма посилює батьківську відповідальність за дітей, що навчаються у санаторних школах-інтернатах. Положення забороняє батькам залишати дітей у закладі на канікули. У випадку, якщо вони хочуть лишити дітей у школі на вихідні, батьки мусять повідомити про це відповідні соціальні служби.

На засадах удосконалення освітньої політики відповідно до Закону України «Про освіту» та реформування системи інституційного догляду та виховання дітей Міністерством освіти і науки України розроблено методичні рекомендації щодо перепрофілювання (зміни типу) спеціальних шкіл-інтернатів «Організаційно-методичні засади освітнього процесу у спеціальних закладах освіти в 2018/2019 навчальному році»¹⁶⁰ у частині застосування норм пункту 2 статті 9 та пункту 31 Закону України «Про загальну середню освіту»¹⁶¹.

Для підготовки спеціалістів до впровадження реформування системи інтернатного догляду Міністерством соціальної політики України спільно з Представництвом благодійної організації «Надія і житло для дітей» в Україні підготовлено, апробовано та затверджено примірну комплексну тренінгову програму реформування системи інституційного догляду і виховання дітей. У 2018 р. підготовлено 43 тренери-консультанти для організації навчань за програмою, проведено 50 інформаційно-просвітницьких заходів з питань деінституціалізації, якими охоплено 796 представників органів державної влади та органів місцевого самоврядування, закладів освіти, охорони здоров'я та соціального захисту, інших зацікавлених представників¹⁶².

Міністерством соціальної політики України затверджено Програму підготовки до самостійного життя випускників закладів інституційного догляду та виховання дітей, осіб з числа вихованців прийомних сімей і дитячих будинків

¹⁵⁸ Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 23 квітня 2003 р. № 585: постанова Кабінету Міністрів України від 26.10.2016 № 753. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/753-2016-%D0%BF#Text>

¹⁵⁹ Про затвердження Положення про санаторну школу: постанова Кабінету Міністрів України від 21.11.2018 № 1026. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1026-2018-%D0%BF#Text>

¹⁶⁰ Лист Міністерства освіти і науки України від 06.08.2018 № 1/9-485.

¹⁶¹ Лист Міністерства освіти і науки України від 05.06.2018 № 2.1-1465.

¹⁶² Про затвердження примірної комплексної тренінгової програми реформування системи інституційного догляду та виховання дітей: наказ Мінсоцполітики від 22.11.2018 № 1757. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-2020-%D1%80#Text>

сімейного типу¹⁶³. Метою Програми є формування компетентностей дітей, які перебувають в інтернатних закладах, у прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу, з питань соціальної інтеграції та самостійного життя, мотивування до усвідомленого життєвого вибору та відповідального ставлення до власного життя.

З метою розвитку сімейних форм виховання з 2020 р. підвищено середньомісячний розмір соціального забезпечення дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, під опікою, піклуванням, у прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу на половину прожиткового мінімуму, який становить 2,5 прожиткових мінімуми для дітей відповідного віку (на дитину до 6 років – 4 448 грн; на дитину від 6 до 18 років – 5 545 грн). Для дітей з інвалідністю з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, розмір такої допомоги становить 3,5 прожиткові мінімуми (на дитину до 6 років – 6 227 грн; на дитину від 6 до 18 років – 7 763 грн)¹⁶⁴.

За результатами проведеного Уповноваженим Президента з прав дитини моніторингу стану функціонування інституційних закладів¹⁶⁵, за три роки впровадження реформи простежуються позитивні зрушення, проте вони не повною мірою відповідають очікуваним результатам реформи¹⁶⁶:

- зменшено кількість закладів: 756 закладів станом на 01.01.2017; 718 – 01.01.2019 (на 5%); 697 – 01.01.2020 (2%) проти обіцяних 10% щороку;

- зменшено кількість дітей, які отримують послуги в інституціях (як денні, так і цілодобові): 105 401 дитини станом на 01.01.2017; 99 917 – 01.01.2019 (на 5,6%); 96 577 – 01.01.2020 (на 3,4%) проти обіцяних 10% щороку;

- зменшено кількість дітей, які цілодобово перебувають в інституціях: з 63 085 дітей станом на 01.01.2019 до 54 859 дітей на 01.01.2020, тобто на 13%, що є позитивною динамікою;

- лише три регіони в Україні подолали відмітку менше 1% рівня інституціалізації дітей: Житомирська (0,95%); Одеська (0,81%) та Київська області (0,57%);

- найвищий рівень інституціалізації дітей у Запорізькій (2,43%), Миколаївській (2,2%) та Волинській (1,94%) областях.

Проблеми, які потребують нагального вирішення:

1) неналежний розвиток медичних, освітніх, реабілітаційних та соціальних послуг для сімей з дітьми за місцем їхнього проживання, зокрема:

- відсутність достатньої кількості посад фахівців соціальної роботи на місцях, головним завданням яких є виявлення сімей, які перебувають у складних

¹⁶³ Про затвердження Програми підготовки до самостійного життя випускників закладів інституційного догляду та виховання дітей, осіб з числа вихованців прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу: наказ Мінсоцполітики від 27.09.2018 № 1428. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/main/o1076>

¹⁶⁴ Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: [Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2342-15). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>

¹⁶⁵ Звіт про здійснення Уповноваженим Президента України з прав дитини моніторингового дослідження стану функціонування закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які не мають необхідних умов для виховання та навчання в сім'ї, дітей з особливими потребами. – URL: <http://www.president.gov.ua/docs/zvit2612.pdf>

¹⁶⁶ Про затвердження плану заходів з реалізації II етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 703-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-2020-%D1%80#Text>

життєвих обставинах, особливо тих, у яких порушуються права дітей, та надання їм кваліфікованих соціальних послуг для мінімізації чи подолання кризи;

- відсутність розвиненої мережі закладів загальної середньої освіти у сільській місцевості, що породжує проблеми із підвезенням дітей до них, важким для організму дитини розкладом дня, який негативно впливає на процес навчання та здоров'я дітей;

- відсутність в освітніх закладах таких послуг, як групи продовженого дня, секції і гуртки, харчування дітей;

- недостатній розвиток інклюзивної освіти, поширення цієї освітньої послуги тільки на дітей із порушеннями розвитку, пов'язаними із відносно легкими нозологіями, що вимушує батьків влаштовувати дітей до відповідних інституцій для забезпечення їх навчанням відповідно до особливостей розвитку;

2) існування законодавчих і практичних передумов для того, щоб батькам було економічно вигідно влаштовувати своїх дітей до інституцій, зокрема значні знижки або звільнення батьків від сплати за навчання та утримання дітей у загальноосвітніх школах-інтернатах державної та комунальної форм власності;

3) у збереженні системи фінансування інтернатних закладів зацікавлені як територіальні органи опіки та піклування, так і обласні державні адміністрації.

У червні 2020 р. Урядом України затверджено План заходів з реалізації II етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки»¹⁶⁷, що передбачає:

- розвиток в Україні комплексної і ефективної системи медичних, соціальних та освітніх послуг, яка задовольняє потреби дітей та сімей з дітьми з урахуванням віку, статі, стану здоров'я і рівня розвитку, зокрема, шляхом доступу дітей та сімей з дітьми до послуг відповідно до їхніх потреб, впровадження територіальними громадами форм альтернативного догляду та усиновлення;

- забезпечення дотримання прав і найкращих інтересів дітей та їхній захист у процесі реформування системи інституційного догляду та виховання дітей;

- підвищення обізнаності суспільства про права дитини і підтримку виховання дитини у сім'ї або в умовах, наближених до сімейних.

У середньостроковій перспективі реалізації II етапу Національної стратегії щодо забезпечення безпеки дітей та захисту їхніх прав передбачено:

- методичне супроводження територіальних громад у процесі утворення та функціонування в кожній об'єднаній територіальній громаді служби у справах дітей;

- запровадження ефективних механізмів виявлення порушень прав дітей і реагування на них (складання протоколів про адміністративні правопорушення);

- вдосконалення взаємодії суб'єктів, що виявляють дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, для забезпечення найкращих інтересів кожної такої дитини.

¹⁶⁷ Про затвердження Плану заходів з реалізації II етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017 – 2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 703-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-2020-%D1%80#Text>

Також заплановано вживати заходів щодо формування відповідального батьківства шляхом:

- посилення адміністративної і кримінальної відповідальності батьків, інших законних представників дітей за ухилення від виконання обов'язків з виховання дітей та неналежне виконання обов'язків по догляду за дитиною;
- впровадження норми щодо обов'язковості проходження індивідуальних корекційних програм батьками, які не виконують батьківських обов'язків, і особами, які вчинили домашнє насильство чи жорстоке поводження з дітьми;
- сприяння розвитку інфраструктури для батьків з маленькими дітьми, зокрема запровадження утворення дитячих кімнат для надання особам, які працюють, послуг з тимчасового догляду за дітьми.

Міністерством соціальної політики України розроблено проекти законів України «Про приєднання України до Конвенції про захист дітей та співробітництво з питань міждержавного усиновлення», «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з приєднанням України до Конвенції про захист дітей та співробітництво з питань міждержавного усиновлення» та «Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та Кримінального кодексу України у зв'язку з приєднанням України до Конвенції про захист дітей та співробітництво з питань міждержавного усиновлення», які 26.08.2020 схвалено на засіданні Уряду та направлено до Офісу Президента України.

З метою нормативно-правового врегулювання забезпечення проходження обов'язкового навчання кандидатами в усиновлювачі, відновлення вимоги про дотримання максимальної різниці у віці між усиновлювачем і дитиною, що не може перевищувати 45 років та врегулювання інших важливих питань у сфері усиновлення Міністерством соціальної політики України розроблено проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо усиновлення», який вже погоджено центральними органами виконавчої влади та соціальними партнерами та готується до проведення правової експертизи Міністерством юстиції України.

До внесення змін до законодавства стосовно розмежування функцій місцевих державних адміністрацій, Національної соціальної сервісної служби України (далі – Нацсоцслужби), її територіальних органів та органів місцевого самоврядування, визначення територіальних органів Нацсоцслужби як суб'єктів реалізації повноважень у сферах охорони дитинства та соціального захисту населення, визначення повноважень сільських, селищних та міських об'єднаних територіальних громад у сфері захисту прав дітей (зокрема, щодо сімейних форм виховання) функції органів опіки та піклування будуть виконувати районні державні адміністрації новоутворених районів.

У зв'язку із вищезазначеним для забезпечення безперервності реалізації повноважень у зазначених сферах під час реформування системи місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні Міністерство соціальної політики України звернулось до Міністерства розвитку громад та територій України та Міністерства фінансів України із пропозицією щодо

забезпечення в районних державних адміністраціях новоутворених районів функціонування служб у справах дітей та структурних підрозділів з питань соціального захисту населення із штатною чисельністю, тотожною наявній у районах, що реорганізуються (2 001 штатна одиниця), із функціонуванням віддалених робочих місць (за місцем розташування 490 наявних на сьогодні районних державних адміністрацій) до утворення відповідних територіальних органів Нацсоцслужби регіонального та районного рівнів і законодавчого розподілу повноважень між ними та виконавчими органами сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад.

Введення в дію Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування і районних державних адміністрацій»¹⁶⁸ забезпечить правонаступництво органів місцевого самоврядування, унеможливить призупинення їхньої діяльності. Його положення регламентують процес реорганізації органів місцевого самоврядування і місцевих державних адміністрацій у період зміни адміністративно-територіального устрою України. Цим Законом передбачено врегулювання таких процесів: ліквідація, злиття, приєднання, поділ значної частини юридичних осіб публічного права (місцевих рад, виконавчих комітетів рад, районних рад, районних державних адміністрацій); передання та перерозподіл майна територіальних громад, зокрема того, яке перебуває в управлінні районних рад; безперервність фінансування комунальних закладів, установ під час їх передання та перереєстрації; забезпечення виконання бюджетів територіальних громад і бюджетів районів, які будуть реорганізовуватися та / або ліквідовуватися.

Крім того, за ініціативою Міністерства соціальної політики України схвалено постанову Кабінету Міністрів України «Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України»¹⁶⁹, якою Міністерство наділено повноваженнями щодо затвердження примірного порядку передання від служб у справах дітей районних державних адміністрацій до служб у справах дітей виконавчих органів сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх утворення) рад об'єднаних територіальних громад особових справ дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, які походять з відповідної територіальної громади, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах та проживають (перебувають) на території відповідної територіальної громади. У зв'язку із цим розпочато розроблення наказу Міністерства соціальної політики України щодо затвердження відповідного порядку.

Також відповідно до надісланої у липні 2018 р. до обласних державних адміністрацій інфографіки передання повноважень щодо обліків визначених категорій дітей, потенційних опікунів/ піклувальників та нерухомого майна дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за оперативною інформацією

¹⁶⁸ Про внесення змін до деяких законів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування і районних державних адміністрацій: Закон України від 17.11.2020 № 1009-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1009-IX#Text>

¹⁶⁹ Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 25.11.2020 № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2020-%D0%BF#Text>

служб у справах дітей обласних державних адміністрацій наразі 98 сільським, селищним службам та 30 міським службам передано особові справи та облік дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах; 70 сільським, селищним службам та 30 міським службам передано особові справи дітей, які залишилися без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та їхній первинний облік; 23 міським службам передано особові справи та облік дітей, що можуть бути усиновлені.

З метою організації надання соціальних послуг у сформованих територіальних громадах у перехідний період Міністерством соціальної політики України розроблено організаційно-методичні рекомендації щодо управління системою надання соціальних послуг особам/ сім'ям, які потрапили у складні життєві обставини та потребують допомоги. Ці рекомендації визначають принципи:

1) утворення регіональних робочих груп для надання методичної допомоги сформованим територіальним громадам щодо виконання повноважень у сфері надання соціальних послуг;

2) проведення інвентаризації територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг), центрів соціальних служб (центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді) державної / комунальної власності (далі – Центри), інших суб'єктів, що надають соціальні послуги;

3) передачі з районної ради ліквідованого району у комунальну власність районної ради новоутвореного району (правонаступнику) Центрів, інших суб'єктів, що надають соціальні послуги;

4) вжиття вичерпних заходів щодо створення органів управління в новообраних радах;

5) планування місцевих бюджетів територіальних громад в частині реалізації повноважень у сфері надання соціальних послуг, зокрема діяльності Центрів, інших суб'єктів, що надають соціальні послуги, передбачивши обсяг необхідних видатків на 2021 рік для виконання власних повноважень та застосування, у разі потреби, механізму спільного фінансування Центрів або замовлення соціальних послуг у Центрах новоутвореного району.

Крім того, Міністерством соціальної політики України розроблено проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо розмежування функцій державних органів влади та органів місцевого самоврядування з питань захисту прав дітей у зв'язку з утворенням Нацсоцслужби та її територіальних органів», який пропонуються зміни до деяких законодавчих актів з метою розмежування функцій місцевих державних адміністрацій, Нацсоцслужби, її територіальних органів та органів місцевого самоврядування, визначення територіальних органів Національної соціальної сервісної служби як суб'єктів реалізації повноважень у сферах охорони дитинства та соціального захисту населення, визначення єдиних повноважень з питань захисту прав дітей для сільських, селищних та міських територіальних громад (зокрема щодо сімейних форм виховання).

Отже, хоча Міністерством соціальної політики України й проводиться активна законодавча і організаційна робота з реформування системи інституційного догляду і виховання дітей, проте реформування закладів інституційного догляду та виховання дітей в Україні здійснюється повільно. Інтернатні заклади для дітей перебувають у підпорядкуванні трьох міністерств: Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти і науки України та Міністерства охорони здоров'я України, що ускладнює здійснення координації їх реформування. Подальше впровадження реформи інституційних закладів доцільно реалізовувати з урахуванням досвіду впровадження I етапу Стратегії та пропозицій міжнародних, національних та регіональних спеціалістів.

2.4. Захист житлових прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа в умовах децентралізації

Специфіка утримання дітей в інтернатних закладах впливає на соціалізацію та розвиток таких дітей. Держава як головний гарант забезпечення прав має проявляти турботу про таких дітей як у сфері захисту житлових прав цієї категорії осіб, так і в інших сферах, необхідних для їх повноцінного життя та розвитку.

Забезпечення права дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, а також осіб з їх числа на житло регулюється Цивільним¹⁷⁰ та Сімейним кодексами України¹⁷¹, Житловим кодексом Української РСР¹⁷², законами України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»¹⁷³, «Про охорону дитинства»¹⁷⁴, «Про житловий фонд соціального призначення»¹⁷⁵ та іншими нормативно-правовими актами.

Законом України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»¹⁷⁶ встановлено право на житлове забезпечення на рівні, не нижчому за встановлені у Житловому кодексі Української РСР¹⁷⁷ нормативи для дітей відповідної категорії після завершення їхнього виховання в різних формах влаштування або після досягнення ними 18-річного віку, якщо вони не мають свого житла або мають житло з характеристиками, нижчими за встановлені житловими нормативами.

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які досягли 16 років, у разі відсутності в таких дітей житла, мають право зараховуватися на квартирний облік та соціальний квартирний облік за місцем їх походження або проживання до влаштування у сімейні форми опіки або інституційні заклади. Після досягнення 18 років такі діти упродовж місяця забезпечуються соціальним житлом до надання їм облаштованого житлового приміщення для постійного проживання. Таким правом діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування можуть скористатися до 23 років.

¹⁷⁰ Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/435-15>

¹⁷¹ Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>

¹⁷² Житловий кодекс Української РСР: Закон України від 30.06.1983 № 5464-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10/card2#Card>

¹⁷³ Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>

¹⁷⁴ Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2402-14>

¹⁷⁵ Про житловий фонд соціального призначення: Закон України від 12.01.2016 № № 3334-IV // Відомості Верховної Ради України, 2006, № 19-20, ст.159. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15>

¹⁷⁶ Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>

¹⁷⁷ Житловий кодекс Української РСР: Закон України від 30.06.1983 №5464-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10/card2#Card>

Незважаючи на законодавчо закріплені гарантії, проблемою дітей, які виховуються в інституціях, залишається відсутність житла після завершення перебування в інтернатному закладі.

Станом на початок 2019 р. кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа, у тому числі після досягнення ними 23 років, які мали право на позачергове отримання житла, становила 28 708 осіб, станом на початок 2020 р. їх кількість зросла до 30 684 осіб (рис. 2.4.1).

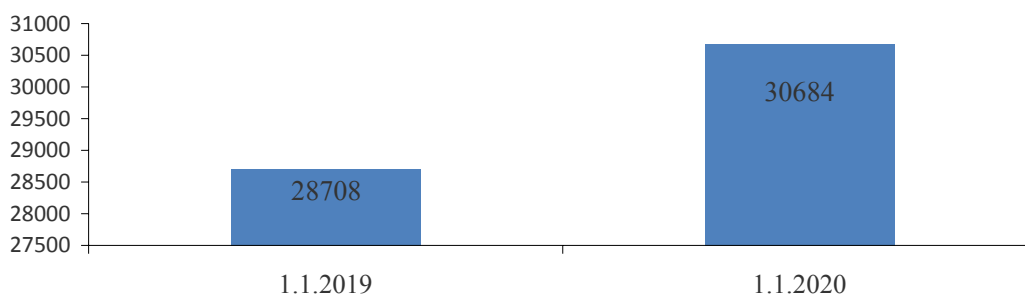


Рис. 2.4.1. Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які мали право на позачергове отримання житла, Україна, на 1 січня 2019–2020 рр., осіб

Джерело: дані Міністерства соціальної політики України.

Станом на січень 2018 р. в Україні потребували житла більше 27 тис. дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. У 2016–2017 рр. житлові приміщення від держави отримали 2–3% з них. У 2018 р. ситуація покращилася завдяки державній субвенції розміром 526,7 млн грн, у 2017 р. з державного бюджету виділено додаткових 277,7 млн грн. У 2019 р. місцевими органами виконавчої влади придбано у власність дітям 797 житлових приміщень, що в 2,5 раза менше, ніж за рахунок коштів субвенції (1 971 квартира).

Проте упродовж 2019 р. в Івано-Франківській та Херсонській областях жодна дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, та особа з їх числа не отримала житло. Критична ситуація з цього питання залишається у Вінницькій, Рівненській, Закарпатській, Тернопільській, Дніпропетровській, Житомирській, Київській, Луганській, Чернівецькій, Черкаській, Сумській, Чернігівській, Хмельницькій, Полтавській, Одеській, Волинській та Запорізькій областях. Краща ситуація в Донецькій, Миколаївській, Харківській областях, у м. Києві, а також у Кіровоградській та у Львівській областях (табл. 2.4.1).

Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, після досягнення 16–18 років змушені починати самостійне життя без підтримки значимих дорослих та за наявності серйозних проблем із соціальною адаптацією. Відсутність гарантованого законодавством житла мотивує до продовження навчання і є вирішальною при виборі навчального закладу/фаху (доводиться обирати заклад, де є можливість влаштуватися у гуртожиток та ще недоукомплектовані спеціальності), а згодом і місця роботи, що унеможливорює для дітей та молоді отримання бажаної професії.

Законодавством України встановлено два напрями захисту житлових прав дітей зазначених категорій, а саме: збереження житла, яке вже належить дітям на праві власності або які мають право користування цим майном, та забезпечення житлом.

Законом «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» та Правилами обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і надання їм житлових приміщень¹⁷⁸ передбачено, що за дітьми-сиротами, дітьми, позбавленими батьківського піклування, а також особами з їх числа зберігається право на житло, в якому вони проживали з батьками або іншими родичами до моменту встановлення опіки/ піклування, влаштування в прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, інституції. Районна державна адміністрація та органи місцевого самоврядування за місцем знаходження житла дітей (в якому вони проживали з батьками, рідними до влаштування) несуть відповідальність за збереження житла дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і повернення його після завершення їх перебування у відповідному закладі або сім'ї. У разі відсутності житла у дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, районна державна адміністрація та органи місцевого самоврядування в позачерговому порядку повинні забезпечити дітей вказаної категорії, а також осіб з їх числа, впорядкованим соціальним житлом.

Таблиця 2.4.1

Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які отримали житло, за регіонами, 2019 р., осіб

Область	Кількість дітей	Область	Кількість дітей
Вінницька	1	Одеська	40
Волинська	43	Полтавська	34
Дніпропетровська	15	Рівненська	8
Донецька	193	Сумська	26
Житомирська	16	Тернопільська	10
Закарпатська	9	Харківська	107
Запорізька	45	Херсонська	0
Івано-Франківська	0	Хмельницька	33
Київська	16	Черкаська	26
Кіровоградська	62	Чернівецька	24
Луганська	17	Чернігівська	28
Львівська	57	Місто Київ	63
Миколаївська	132		

Джерело: дані Міністерства соціальної політики України.

Особливим видом підтримки зазначеної категорії дітей та молоді щодо забезпечення житлових прав є відшкодування державою квартирної плати та комунальних послуг. Зокрема, Законом¹⁷⁹ передбачено, що до моменту працевлаштування випускників закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають на обліку в державній службі зайнятості як такі, що шукають роботу, квартирна плата та плата за комунальні послуги здійснюються місцевими державними адміністраціями за місцем розташування житла.

Внесено зміни до Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини, передбачено окремий розділ «Захист майнових та

¹⁷⁸ Про затвердження Правил обліку громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і надання їм жилих приміщень в Українській РСР: постанова Кабінету Міністрів Української РСР від 11.12.1984 № 470. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/470-84-%D0%BF#Text>

¹⁷⁹ Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>

житлових прав дітей, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Закріплено такі механізми збереження житла дітей вказаної категорії:

- 1) процедура опису майна дитини (за наявності);
- 2) встановлення опіки над майном, яке належить дитині-сироті або дитині, позбавленій батьківського піклування, на праві власності;
- 3) врегулювання питання щодо вчинення правочинів із майном дитини вказаної категорії з дотриманням її найкращих інтересів, у тому числі встановлення заборони на відчуження житла;
- 4) укладення договору про утримання і збереження житла;
- 5) процедура передання житла дитини в оренду з метою його належного збереження;
- 6) взаємообмін інформацією про збереження нерухомого майна між органами опіки та піклування за місцем знаходження цього майна, за місцем проживання дитини та за місцем її походження;
- 7) ведення обліку нерухомого майна;
- 8) сприяння в оформленні права власності на житло;
- 9) особливості забезпечення права дитини на спадкування майна.

З метою збереження житла дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та молоді із їх числа передбачена заборона на продаж житла, придбаного за рахунок субвенції із державного бюджету¹⁸⁰.

Планом заходів з реалізації I етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки у контексті захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, заплановано:

- розроблення та затвердження плану заходів щодо забезпечення житлом дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа;
- розроблення порядку збереження майна та житлових приміщень дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування;
- передбачення у місцевих бюджетах коштів для реалізації регіональних програм забезпечення житлом дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа;
- забезпечення першочергового передання у власність дітям-сиротам, дітям, позбавленим батьківського піклування, та особам з їх числа житлових приміщень, що розташовані на території міста, села чи селища із житлового фонду, який належить до комунальної власності відповідної територіальної громади.

Але на сьогодні в сфері захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, існує ряд проблем та неузгодженостей.

При встановленні опіки над майном, яке належить дитині-сироті або дитині, позбавленій батьківського піклування, на праві власності законодавчо не визначено як саме відповідний опікун має забезпечувати збереження майна, не передбачена матеріальна підтримка для цього. Опікун над житлом не має обов'язку здавати його в оренду (тільки право), йому не надаються кошти ні з державного, ні з місцевого бюджету на підтримку опікуваного житла у належному стані. Часто виникають ситуації, коли діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування завершують своє перебування у відповідній формі виховання та хочуть проживати у своєму житлі, вони стикаються із тим, що таке житло вже не придатне до експлуатації.

¹⁸⁰ Про затвердження Порядку та умов надання субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами: постанова Кабінету Міністрів України від 14.02.2017 № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/88-2017-%D0%BF#Text>

Виникають також ситуації, за яких законний представник дитини звертається до органу опіки та піклування для отримання дозволу на продаж житла дитини, надаючи гарантії щодо купівлі їй іншого житла, аргументуючи це, наприклад, потребою у коштах на додаткові потреби дитини (навчання та розвиток, лікування тощо). Проте по факту купується значно гірше житло (з неналежними технічними характеристиками або розміщене на території без достатньої інфраструктури). Такі ситуації виникають, оскільки не унормовано підстави, за яких надання дозволів на продаж житла дітей окресленої категорії є необхідними та виправданими, а також відсутні вимоги до житла, що купується дитині на заміну.

Відповідно до Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини¹⁸¹, якщо дитина-сирота, дитина, позбавлена батьківського піклування, є спадкоємцем майна, місцева державна адміністрація, місцевий орган виконавчої влади, орган місцевого самоврядування за місцем походження дитини призначає особу, яка представляє інтереси дитини у виконанні права на спадкування. У разі, коли право користування житлом є тільки у дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, райдержадміністрація або виконавчий орган ради об'єднаної територіальної громади за місцем розташування житла за заявою законного представника дитини та за клопотанням відповідної служби у справах дітей вживає заходів для передачі його у власність дитини. При цьому законодавчо не врегульовано, що саме призначена особа повинна робити при вирішенні питання спадщини дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, і які саме дії вживаються представниками органів влади та служб для передання житла, яке було у праві користування дитини, у її власність.

Відповідно до Житлового кодексу Української РСР¹⁸² та статті 33 Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування»¹⁸³ діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, особи з їх числа, які мають на це право, позачергово забезпечуються житлом місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування. Відповідно до статті 30 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»¹⁸⁴ розподіл та надання відповідно до законодавства житла, що належить до комунальної власності, належать до власних (самоврядних) повноважень органів місцевого самоврядування.

Законодавством України визначено механізми та шляхи забезпечення житлом дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Першим кроком є взяття дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які досягли 16 років, у разі відсутності у них житла, на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов (квартирний облік) та соціальний квартирний облік органами місцевого самоврядування за місцем походження або проживання таких осіб до влаштування в сім'ї громадян, інституції. Тобто особи даної категорії, які не мають власного житла, мають право перебувати одночасно на двох обліках. Різниця полягає у тому, що внаслідок перебування на соціальному квартирному обліку особі надається соціальне житло на

¹⁸¹ Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини: постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/866-2008-%D0%BF>

¹⁸² Житловий кодекс Української РСР: Закон України від 30.06.1983 №5464-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10/card2#Card>

¹⁸³ Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон України від 13.01.2005 № 2342-IV. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2342-15>

¹⁸⁴ Про місцеве самоврядування в Україні: закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>

підставі договору найму на певний строк, а внаслідок перебування на квартирному обліку особа отримує в користування житлове приміщення без обмеженого терміну. Діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, які досягли 16 років і перебувають на обліку внутрішньо переміщених осіб, мають право зараховуватися на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, і соціальний квартирний облік за місцем їх обліку як внутрішньо переміщених осіб.

Необхідність перебування дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, на квартирному і соціальному обліках одночасно обумовлена тим, що з набуттям повноліття та втратою права виховуватись у сім'ях піклувальників, прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, при вибутті з інституцій, такі діти потребують термінового забезпечення місцем проживання, проте надання житлового приміщення у власність може бути неможливим у зв'язку із відсутністю приміщення або неможливістю внесення змін до бюджету, щоб передбачити кошти на його придбання. При цьому терміни надання житла у власність відповідної особи законодавством не встановлено.

Передбачено, що після досягнення 18 років особи із числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, забезпечуються соціальним житлом упродовж місяця до надання їм облаштованого житлового приміщення для постійного проживання. Проте житловий фонд соціального призначення (сукупність соціального житла, що надається громадянам України, які відповідно до закону потребують соціального захисту) наразі жодним чином не задовольняє потреби громадян у соціальному житлі¹⁸⁵.

Одним із варіантів забезпечення соціальним житлом є ухвалення рішення органом місцевого самоврядування, рішенням якого особу взято на соціальний квартирний облік, про надання їй житлового приміщення в соціальному гуртожитку. Метою діяльності такого гуртожитку є створення умов для соціальної інтеграції зазначених дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, які тимчасово проживають у гуртожитку, підготовка їх до самостійного життя. У той же час строк проживання у такому закладі складає до півтора року. На практиці орган місцевого самоврядування або держава далеко не завжди за такий час забезпечують особу з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, житлом на праві власності.

Відповідно до Житлового кодексу¹⁸⁶ дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, після завершення терміну їхнього перебування у сімейних формах виховання або інституціях, у разі відсутності у них житла або неможливості повернення займаного раніше жилого приміщення, надається жилае приміщення поза чергою. Особи, які мають право на позачергове одержання жилих приміщень, включаються до окремого списку.

За даними Міністерства соціальної політики України, станом на 01.01.2019 р. потребували житла: 4 799 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, віком від 16 до 18 років; 14 839 осіб відповідної категорії віком від 18 до 23 років; 8 664 осіб – віком до 35 років. За орієнтовними розрахунками для вирішення житлової проблеми потрібно понад 8 млрд грн.

Наразі в Україні сформовано нормативно-правовий та організаційний механізми захисту житлових прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб

¹⁸⁵ Про житловий фонд соціального призначення: Закон України від 12.01.2006 № 3334-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3334-15#Text>

¹⁸⁶ Житловий кодекс Української РСР: Закон України від 30.06.1983 №5464-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5464-10/card2#Card>

з їх числа, визначене коло відповідальних (зокрема це держава, яка у цьому питанні діє через систему місцевих органів виконавчої влади, а також органи місцевого самоврядування базового рівня). Водночас основна причина проблем із забезпечення житлом дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в тому, що це питання ніколи не вирішувалась системно. Упродовж 2011–2016 рр. лише 3 245 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківської опіки, отримали житло, з них 425 – у 2016 р.

На розв'язання цього питання, починаючи із 2017 р. на державному рівні вжито низку заходів з урахуванням потреби суспільства та фінансових можливостей держави, зокрема:

1) запроваджено субвенцію з державного бюджету на придбання житла відповідній категорії дітей та особам з їх числа:

– у 2017 р. придбано 468 житлових приміщень соціального призначення для 579 дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа;

– у 2018 р. придбано 829 квартир для осіб з числа дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа;

– у 2019 р. надано компенсацію на придбання житла 1 971 дитині-сироті, дитині, позбавленій батьківського піклування, особі з їх числа;

– на 2020 р. передбачено відповідну субвенцію у розмірі 795 384,3 тис. грн¹⁸⁷;

2) схвалено Урядом та внесено до Верховної Ради України проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа» (реєстр. № 3577 від 02.06.2020)¹⁸⁸, яким передбачено:

– гарантування права особам з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, після досягнення ними 23 років, позачергового отримання житла із житлового фонду соціального призначення, забезпечення їх соціальним або орендованим житлом, а також надання впорядкованого жилого приміщення для постійного проживання;

– надання можливості дітям-сиротам та дітям, позбавленим батьківського піклування, особам з їх числа, у тому числі після досягнення ними 23 років, за їх бажанням, отримати грошову компенсацію за належне їм для отримання жиле приміщення;

– врегулювання питання взяття на облік громадян, які потребують поліпшення житлових умов, дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, місцем походження яких є населені пункти тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях, Автономній Республіці Крим і м. Севастополі.

Проте запроваджені заходи лише частково вирішують проблему забезпечення житлом осіб окресленої категорії. Значна кількість осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, й надалі залишається не забезпеченою житлом, це не тільки стримує повноцінну соціальну адаптацію таких осіб, негативно впливає на їхній психологічний стан та обраний стиль життя, але й позбавляє їх відчуття захищеності.

¹⁸⁷ Про Державний бюджет України на 2020 рік: Закон України від 14.11.2019 № 294-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/294-20#Text>

¹⁸⁸ Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо захисту житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб з їх числа: проект Закону України від 02.06.2020 № 3577. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68643

2.5. Роль інститутів громадянського суспільства у реалізації політики у сфері захисту прав дітей

Сильна держава неможлива без розвиненого громадянського суспільства, яке стає дієвим чинником державотворення за умови конструктивного та соціально відповідального діалогу з державою. Налагодження комунікації між органами державної влади, органами місцевого самоврядування, засобами масової комунікації і громадськістю є важливою умовою демократичного розвитку держави, становлення громадянського суспільства.

Під час здійснення державної політики забезпечення прав дитини взаємодія органів влади з громадськими організаціями відбувається у різних формах. Зокрема, проводяться консультації з метою підвищення якості підготовки та ухвалення рішень з важливих питань з урахуванням думки громадськості, створенню умов для участі громадян у розробленні проектів таких рішень, а також забезпечення гласності, відкритості та прозорості в діяльності органів влади. Майданчиками такої взаємодії є консультативно-дорадчі органи, зокрема Міжвідомча комісія з питань охорони дитинства, а також робочі групи з розв'язання окремих питань забезпечення прав дітей. Останніми роками така форма співпраці у формуванні державної політики у сфері захисту прав дітей є достатньо плідною. Представники інститутів громадянського суспільства не лише долучаються до обговорення владних ініціатив, а й пропонують власні. Наприклад, з ініціативи та за участю громадських організацій розроблено проект Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми». З його прийняттям у 2016 р. запроваджено нову форму сімейної опіки над дитиною – патронат¹⁸⁹.

Також інститути громадянського суспільства беруть участь у державному управлінні через здійснення ними оцінювання діяльності органів виконавчої влади, ефективності ухвалення і виконання відповідними органами рішень щодо підготовки пропозицій з розв'язання суспільно значущих проблем для їх урахування органами виконавчої влади.

Важливим елементом моніторингу та оцінювання діяльності органів влади щодо захисту прав дітей є підготовка громадськими організаціями альтернативних доповідей про стан дотримання прав дітей в Україні. Така незалежна оцінка допомагає формуванню всестороннього бачення як здобутків, так і труднощів у реалізації державної політики у сфері захисту прав дітей. Зокрема, у 2019 р. коаліцією неурядових організацій «Права дитини в Україні» та громадською спілкою «Українська мережа за права дитини» підготовлено альтернативний звіт до зведеної п'ятої та шостої періодичної національної доповіді про реалізацію Україною положень Конвенції ООН про права дитини за період 2011–2017 рр., яку Україна як держава-учасниця Конвенції ООН направила у 2018 р. до Комітету ООН з прав дитини.

Оснovoю для моніторингу дотримання прав дитини в контексті розвитку системи альтернативного догляду в Україні було закладено завдяки підписанню багатостороннього Меморандуму про взаєморозуміння та співпрацю між Міністерством соціальної політики України, Уповноваженою Верховної Ради України з прав людини, Представництвом Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні та Громадською спілкою «Українська мережа за права дитини». У рамках співпраці упродовж 2018–2019 рр. проведено моніторингову роботу у десяти областях України: Київській, Одеській,

¹⁸⁹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо посилення соціального захисту дітей та підтримки сімей з дітьми: Закон України від 26.01.2016 р. № 936-19. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/936-19#Text>

Львівській, Донецькій (на території, підконтрольній Уряду України), Харківській, Житомирській, Запорізькій, Івано-Франківській, Луганській та Хмельницькій. Як результат, підготовлено аналітичну доповідь «Моніторинг дотримання прав дитини в системі альтернативного догляду», дані якої використовуються у процесі ухвалення державних рішень у сфері прав дитини.

Знає розвитку ще одна форма співпраці державних органів влади з інститутами громадянського суспільства, що є надзвичайно важливою за умов децентралізації влади, як впровадження соціального замовлення, що дає змогу залучати недержавні інституції до надання соціальних послуг дітям та сім'ям з дітьми, сприяє підвищенню їх доступності та якості. Так, у 2019 році схвалено нову редакцію Закону України «Про соціальні послуги»¹⁹⁰, що демонополізує сферу соціальних послуг і встановлює єдині вимоги до надавачів соціальних послуг усіх форм власності: державних, комунальних і недержавних; визначає, що до надавачів соціальних послуг недержавного сектору належать підприємства, установи, організації, громадські об'єднання, благодійні, релігійні організації, фізичні особи – підприємці та фізичні особи, які надають соціальні послуги з догляду відповідно до цього Закону без здійснення підприємницької діяльності. Вони також можуть бути залучені до соціальної роботи шляхом соціального замовлення, державно-приватного партнерства, конкурсу соціальних проектів, соціальних програм тощо. Соціальне замовлення має здійснюватися шляхом компенсації надавачам соціальних послуг вартості наданих ними соціальних послуг.

Проводячи свою діяльність у різних напрямках захисту прав дітей, інститути громадянського суспільства виступають партнерами у процесі реалізації державної політики щодо захисту прав дітей. Зокрема, Міністерство соціальної політики України у рамках проекту «Модернізація системи соціальної підтримки населення в Україні» (згідно з Угодою про позику зі Світовим Банком) реалізує заходи з поширення сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і попередження соціального сирітства. До організації і проведення зазначених заходів на конкурсній основі залучаються компанії-консультанти для надання методичної і практичної допомоги місцевим органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування з розробки і впровадження планів трансформації інтернатних закладів.

Так, у 2019 р. розпочато проект «Розроблення та впровадження регіонального плану стосовно збільшення обсягів надання послуг з догляду на сімейній основі (реформування закладів інституційного догляду та виховання дітей) у Тернопільській області» із залученням консорціуму організацій у складі Oxford Policy Management Limited (Велика Британія), МБО «Партнерство «Кожній дитині» Україна, БФ «СОС Дитячі Містечка» та Український фонд «Благополуччя дітей». Відтак, за допомогою неурядових організацій мають бути розроблені плани трансформації усіх дитячих інституцій області, плани підготовки та перенавчання фахівців цих установ, розвитку сімейних форм виховання, а також мережі послуг у територіальних громадах. Аналогічна робота за даним напрямом проекту здійснюється ще у трьох пілотних регіонах: Київській, Чернігівській областях та м. Києві.

У 2019 р. неурядовими організаціями значну увагу приділено розвитку соціальних послуг для сімей з дітьми, що є надзвичайно важливим в умовах проведення реформи децентралізації влади. Представництво Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні у партнерстві з громадськими організаціями ГС «Українська мережа за права дитини», ПБО «Надія і житло для дітей» в Україні, МБО «Партнерство «Кожній дитині» Україна,

¹⁹⁰ Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2678-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text>

БФ «СОС Дитячі Містечка» Україна, ГО «Маріупольська спілка молоді», ГО «Соціальна синергія» розпочало реалізацію проекту «Спільно. Соціальні послуги для сімей у громаді». Проект спрямований на зміцнення спроможності територіальних громад і забезпечення доступних та якісних соціальних послуг (у т.ч. сімей з дітьми) у 12-х громадах Донецької та Луганської областей. Зокрема, передбачається створення мультифункціональних центрів надання інтегрованих соціальних послуг (відповідно до потреб територіальних громад), підготовка фахівців соціальної сфери з ведення випадку, налагодження міжвідомчої взаємодії між структурами/підрозділами у громаді, визначення потреб територіальної громади в послугах, їх планування і бюджетування.

Громадські організації, що мають великий практичний досвід, зосереджують свою увагу на проведенні навчання та наданні методичної підтримки зацікавленим представникам як органів влади, так і громадських організацій. Зокрема, ПБО «Надія і житло для дітей» в Україні упродовж трьох років реалізації проекту «Розвиток спроможності професіоналів у сфері захисту дітей» на основі власного досвіду реформування закладів інституційного догляду і виховання дітей з одночасним створенням комплексу сімейно орієнтованих послуг на рівні району/об'єднаної територіальної громади розробила тренінгову програму з деінституалізації¹⁹¹, за якою проведено підготовку 38 сертифікованих тренерів з деінституалізації та проведено навчання 2 100 осіб за різними темами, пов'язаними з деінституалізацією. Організацією розроблено методичні рекомендації щодо реформування системи захисту дітей на рівні району/об'єднаної територіальної громади «Дорожня карта реформи: міцні сім'ї, захищені діти».

У рамках партнерського проекту «Попередження торгівлі людьми шляхом формування життєвих компетентностей дітей» Представництва Міжнародної організації з міграції в Україні, Міністерства освіти і науки України та ВБО «Український фонд «Благополуччя дітей» за фінансової підтримки Міністерства міжнародних справ Канади у Дніпропетровській, Одеській, Тернопільській областях та м. Києві здійснено підготовку педагогічних працівників до просвітницько-виховної діяльності з питань безпечної міграції та попередження торгівлі людьми у початковій школі.

З метою профілактики агресивної поведінки та правопорушень, формування взаємодопомоги, активного залучення учнівської молоді до вирішення конфліктів мирним шляхом ГО «Ла Страда –Україна», Дитячим фондом ООН (ЮНІСЕФ) в Україні у партнерстві з Міністерством освіти і науки України за фінансової підтримки Європейського Союзу упродовж 2018–2019 рр. реалізовано проект «Створення системи служб порозуміння для впровадження медіації за принципом рівний-рівному та вирішення конфліктів мирним шляхом в закладах освіти Донецької та Луганської областей». У рамках проекту навчання пройшли 120 педагогів із 60 закладів професійної (професійно-технічної) та загальної середньої освіти Донецької та Луганської областей.

ГО «Ла Страда- Україна» розроблено освітню програму «Базові навички медіатора в навчальних закладах та громаді», створено Національну медіаторську мережу, розроблено навчальну програму для підвищення кваліфікації педагогічних працівників та за цією програмою підготовлено фахівців, проводиться навчання педагогів-медіаторів в закладах освіти і навчання учнів-медіаторів, розробляються інформаційні матеріали із зазначеної тематики.

¹⁹¹ Про затвердження примірної комплексної тренінгової програми реформування системи інституційного догляду та виховання дітей: наказ Мінсоцполітики від 22.11.2018 № 1757. URL: <https://www.msp.gov.ua/files/deinst/metod/1757.pdf>

Вагому роль в акумуляції фінансових і людських ресурсів, спрямованих на допомогу дітям, що потребують особливої уваги суспільства, відіграють релігійні та благодійні організації.

Зокрема, з метою привернення уваги українців до дітей, які залишилися без батьків, про необхідність надання їм ефективної допомоги, релігійна спільнота проводить «Всеукраїнський День молитви за сиріт». Щороку в Україні у другу неділю листопада віряни українських церков різних конфесій та деномінацій беруть участь у тематичних богослужіннях, під час яких звершуються заступницькі молитви за сиріт. Також цього дня влаштовуються благодійні концерти, візити до дітей у спеціальні заклади, демонстрації фільмів на тему сирітства та інші заходи.

Розвиток культури масової благодійності в Україні сприяє формуванню мережі благодійних організацій, що працюють на розв'язання гострих соціальних проблем. З метою зміцнення довіри до сектору благодійності БО «Український форум благодійності» створено онлайн-базу благодійних фондів та організацій, що оприлюднюють свої річні податкові звіти. За даними цієї бази «Карта благодійності»¹⁹² (наразі в ній міститься інформація про 87 фондів), найбільш поширеними напрямками благодійності у 2018 р. були лікування, допомога здоров'ю, переважно дітям, а також допомога армії. 57,5% витрат на благодійну допомогу зроблено у сфері охорони здоров'я та 33,8% у сфері соціального захисту (для порівняння у 2017 р. 69,2% та 24,1% відповідно). Одержувачі допомоги, насамперед, це діти та молодь – 16,6% (у 2017 р. – 18,7%); юридичні особи – 14,4% (у 2017 році – 13,6%); люди у складних життєвих обставинах – 11,5% (11,9%); люди з особливими освітніми потребами – 10,2% (у 2017 р. – 9,7%).

Із наведеними даними корелюють дані дослідження «Діяльність благодійних організацій та добродійні практики українців»¹⁹³, проведеного у 2018 р., за результатами якого 68% опитаних українців вважали, що найбільше благодійних пожертв в Україні потребують діти з інвалідністю і тяжкими захворюваннями, 57% наголошували на важливості допомоги дітям-сиротам. Також 70% з опитаних упродовж 2017 р. робили благодійні внески. Цей факт є достатньо оптимістичним, адже саме пожертви приватних осіб є одним із найбільш поширених джерел фінансування благодійних організацій.

У той же час у світовому рейтингу благодійності Україна перебуває на досить низьких позиціях – 101 місце із 128 країн, де проводилось дослідження британської благодійної організації Charities Aid Foundation (CAF) «Світового рейтингу благодійності»¹⁹⁴. Згідно з його, за останні десять років (2009–2018 рр.) 35% українців допомагали незнайомцям (111 місце), 18% жертвували кошти на благодійність (90 місце) та 19% – витрачали свій час на волонтерську діяльність (62 місце). Однак, починаючи з 2014 р. спостерігались інші тенденції – підняття нашої країни у рейтингу, де у 2018 р. вона зайняла найвищу за всі роки позицію – 81 місце (табл. 2.5.1).

Останніми роками відбуваються суттєві зрушення у реалізації державної політики щодо розвитку благодійності. Ухвалення законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення сприятливих умов для впровадження

¹⁹² Статистика за рік. Український форум благодійників. URL: <https://rating.ufb.org.ua/rating/blago-charts?currentYear=2018>

¹⁹³ Дослідження «Діяльність благодійних організацій та добродійні практики українців» проведене у 2018 році Corestone Group та GfK Ukraine на замовлення Zagorij Foudation. URL: <https://zagorij.foundation/wp-content/uploads/2019/12/zf-brochure.-participation-digital.pdf>

¹⁹⁴ Caf World Giving Index: Ten years of giving trends. October 2019. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/caf_wgi_10th_edition_report_2712a_web_101019.pdf

благодійних текстових повідомлень»¹⁹⁵ та «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо створення сприятливих умов для впровадження благодійних телекомунікаційних повідомлень»¹⁹⁶ створило умови для запровадження механізму здійснення благодійної діяльності шляхом надсилання благодійних телекомунікаційних повідомлень. Це є альтернативою публічному збору через скриньки, що все частіше асоціюються у громадян із ймовірною шахрайською схемою. Як результат, у 2018 р. запущена платформа для SMS-благодійництва і вісім благодійних фондів почали збір коштів через неї. Наприклад, МБФ «Українська біржа благодійності» з того часу збрала понад 1,5 млн грн через SMS-благодійність на допомогу закладам охорони здоров'я, дітям та дорослим, які опинилися у складних життєвих обставинах, на допомогу терміновому проекту хворим дітям та дорослим.

Таблиця 2.5.1

Україна у Світовому рейтингу благодійності

Рік	Середнє значення		Безпосередня допомога		Грошова допомога		Волонтерська робота	
	Місце в рейтингу	%	Місце в рейтингу	%	Місце в рейтингу	%	Місце в рейтингу	%
2014	103	23	118	35	123	9	43	26
2015	89	29	122	35	47	38	103	13
2016	106	26	119	36	68	26	92	16
2017	90	29	99	42	58	29	83	16
2018	81	29	107	42	58	29	103	15

Джерело: дані дослідження Charities Aid Foundation (CAF).

У той же час самі діти також долучаються до надання благодійної допомоги ровесникам, які її потребують. Так, за результатами дослідження «Благодійність і діти: ставлення, участь, форми прояву»¹⁹⁷, що проводилось у 2018 р., 78% опитаних дітей по всій Україні здійснювали благодійні вчинки (особисто або разом з батьками). Найчастіше адресатами дитячої допомоги були: українська армія, поранені бійці (36%), діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування (32%), діти з інвалідністю або з тяжкими захворюваннями (30%). Діти прагнуть допомогти тим, кому найбільше співчують, порівнюючи з собою. Про усвідомленість їхніх вчинків говорить той факт, що 27% дітей роблять пожертви з власних кишенькових грошей, однак найчастіше вони жертвують одяг або інші речі (39%). Навчаючи дітей з раннього віку відповідати за себе і допомагати ближньому, ми закладаємо міцний фундамент для подальшого розвитку громадянського суспільства.

Підсумовуючи, варто зазначити, що інститути громадянського суспільства для вироблення єдиних позицій з дискусійних питань, досягнення кращих результатів під час розв'язання соціальних проблем все частіше об'єднують свої зусилля. Як результат, вони виступають надійним партнером держави у сфері захисту прав дітей, що здатен не тільки висвітлювати проблемні моменти, а й пропонувати свої варіанти їх розв'язання.

¹⁹⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення сприятливих умов для впровадження благодійних текстових повідомлень: Закон України від 06.10.2016 № 1664-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1664-19>

¹⁹⁶ Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо створення сприятливих умов для впровадження благодійних телекомунікаційних повідомлень: Закон України від 06.10.2016 № 1665-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1665-19#Text>

¹⁹⁷ Дослідження проведене Corestone Group та GfK Ukraine на замовлення Zagoriy Foudation. Опитано 895 осіб віком 12-17 років в обласних центрах України. URL: <https://zagoriy.foundation/wp-content/uploads/2019/12/zf-brochure.-children-digital.pdf>

Розділ 3. Шляхи до успішної децентралізації політики у сфері захисту прав дітей

3.1. Міжнародний досвід реалізації політики у сфері захисту прав дітей в контексті децентралізації влади

Децентралізація органів місцевого самоврядування, що впроваджується в Україні, вимагає формування принципово нових підходів реалізації політики у сфері захисту прав дітей. Міжнародні стандарти і підходи щодо забезпечення прав дітей визначені Конвенцією ООН про права дитини¹⁹⁸ (ратифікована Україною у 1991 р.), Керівними принципами ООН щодо альтернативного догляду за дітьми (2010 р.)¹⁹⁹, Європейською соціальною хартією (переглянутою)²⁰⁰ (ратифікована Україною в 2006 р.), постановою Ради Європи щодо прав дітей та розвитку соціальних послуг, дружніх до дітей та сімей (2010)²⁰¹, рекомендаціями Європейської комісії «Інвестиції у дітей: розірвати коло неблагополуччя» (2013)²⁰², Стратегією Ради Європи з прав дитини (2016–2021)²⁰³.

На етапі реформування системи місцевого самоврядування в Україні доцільно вивчати та адаптувати міжнародний досвід побудови системи захисту прав дітей в умовах децентралізації. Кожна держава формує національну систему захисту прав дітей відповідно до власних соціокультурних, історичних, економічних, правових, організаційних нормативів. Щодо загальної типології систем захисту прав дітей, що впроваджені у різних країнах, то можна виокремити такі моделі:

- 1) «захист дітей» – нормативна та організаційна діяльність, спрямована на захист прав та інтересів дитини від обставин, що негативно впливають на її розвиток, здоров'я і життя;
- 2) «підтримка сімей, в яких виховуються діти» – забезпечення підтримки та захисту сімей з дітьми, впровадження різноманітних послуг і механізмів взаємодії із сім'ями з метою забезпечення умов виховання та розвитку дітей в них;
- 3) «розвиток дитини» – система об'єднує як роботу з сім'ями, так і захист прав та інтересів дитини, у той же час є «дитиноорієнтованою» – дитина є центром системи захисту та підтримки.

У більшості європейських країн політики щодо догляду та захисту дітей поєднують елементи підтримки сімей, захисту прав та розвитку дітей, проте кожна із країн має відмінності щодо пріоритетних напрямів політики у цій сфері.

І. Ряд європейських країн має більш централізовану систему захисту прав дітей, яка регулюється центральним органом виконавчої влади, що формує політики у сфері захисту прав дітей, а на місцевому рівні роботу з дітьми та сім'ями організують його структурні підрозділи.

¹⁹⁸ Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 року, редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

¹⁹⁹ Керівні принципи ООН щодо альтернативного догляду за дітьми: міжнародний документ Генеральної асамблеї ООН: прийнятий на 64 сесії 24 лютого 2010 р. URL: https://www.unicef.org/ukraine/ukr/100426-UNGuidelines_Ukrainian_nonofficial.pdf

²⁰⁰ Європейська соціальна хартія (переглянута): міжнародний документ Ради Європи від 03 травня 1996 № ETS N 163. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_062

²⁰¹ Recommendation CM/Rec(2011)12 of the Committee of Ministers to member states on children's rights and social services friendly to children and families (Adopted by the Committee of Ministers on 16 November 2011 at the 1126th meeting of the Ministers' Deputies). URL: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1872121>

²⁰² The European Commission, Recommendation of 20 February 2013 Investing in children: breaking the cycle of disadvantage (2013/112/EU). URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2013:059:0005:0016:EN:PDF>

²⁰³ Стратегія Ради Європи з прав дитини (2016–2021). URL: http://www.nsj.gov.ua/files/147679858320161003101948_CoE%20Strategy%20on%20children_ukr-1.pdf

У **Норвегії** координаційним і відповідальним органом за послуги у сфері добробуту дітей з сімейних питань є Міністерство з питань дітей та сім'ї, якому підпорядкована служба захисту дітей. Функції Служби передбачено у Законі Королівства Норвегія «Про охорону дітей (Про добробут дітей)» (Lovombarneverntjenester (barnevernloven)). Основним завданням Служби є надання необхідної та своєчасної допомоги і турботи дітям та підліткам, умови життя яких можуть завдати шкоди їх здоров'ю та розвитку. Це стосується всіх дітей, які перебувають на території Норвегії, незалежно від їх походження, громадянства та статусу перебування в країні. У муніципалітетах діють місцеві служби захисту дітей, що несуть відповідальність за надання необхідної допомоги всім дітям, які її потребують.

У 2011 р. в **Ірландії** створено Департамент у справах дітей та молоді, що відповідає за захист прав дітей і опікується ключовими напрямками соціальної політики у сфері захисту прав дітей, молоді та сімей. Основну увагу приділено питанням догляду і виховання дітей раннього віку, їх добробуту та захисту, участі дітей та молоді у громадському житті, моніторингу дотримання їх прав тощо. Політику щодо захисту прав дітей на місцевому рівні реалізують комітети у справах дітей та молоді, що відповідають за поліпшення життя дітей і сімей, забезпечують співпрацю фахівців та агентств, спрямовану на надання сім'ям з дітьми доступних і якісних послуг. Усі основні організації та установи, що працюють на місцях з дітьми і молоддю, представлені у відповідних комітетах.

Основним нормативно-правовим актом, що регулює питання захисту прав дітей в **Ісландії**, є Закон про захист прав дітей. Основним органом у цій сфері є Урядова агенція із захисту прав дітей, що підпорядковується Міністерству соціальної політики. Агентство визначено співкоординатором роботи щодо захисту дітей на всіх рівнях державного управління.

На місцевому рівні базовою ланкою Урядової агенції є Комітет із захисту прав дітей. Кожен орган місцевого самоврядування зобов'язаний мати свій Комітет із захисту прав дітей, що складається з п'яти осіб. Проте, для малих за чисельністю жителів муніципалітетів дозволено мати об'єднані комітети, що виконують свої повноваження одразу у кількох населених пунктах. Для оскарження рішень комітету із захисту прав дітей вищою інстанцією (досудовий розгляд) є Національна рада із захисту прав дітей.

Досвід Ісландії щодо об'єднання муніципальних органів з питань захисту прав дітей у більші одиниці за умов обмеження професійних і фінансових ресурсів на місцевому рівні заслуговує на увагу.

В **Естонії** захист прав дітей забезпечують Уряд, Рада із захисту дітей, Міністерство соціальних справ, Департамент соціального страхування, повітові старійшини та органи місцевого самоврядування на підставі Закону про захист дітей. Закон також визначає функції органів місцевого самоврядування щодо захисту прав дітей: дотримання принципів, що забезпечують права і добробут дитини; розробка та реалізація програм і проектів для запобігання та зниження ризиків, що загрожують дитині, а також забезпечують права і добробут дитини на території органу місцевого самоврядування; надання, у разі необхідності, невідкладної допомоги дитині; надання допомоги дитині, розлученій із сім'єю; організація офіційного нагляду за дитячими установами; збір інформації про ситуацію та потреби дітей і сімей на їх території для створення середовища, що сприяє розвитку дитини, поліпшенню умов життя дітей, сімей з дітьми та осіб, які виховують дітей тощо.

Реалізація політики у сфері захисту прав дітей у **Латвії** здійснюється на підставі Хартії Європейського Союзу з прав людини та Закону «Про захист дітей». Хоча

обов'язки із захисту дітей покладено на центральні органи виконавчої влади, Уряд має право створювати комісії із захисту прав дитини, залучаючи до них також представників громадських організацій із захисту прав дітей та органи місцевого самоврядування. До функцій органів місцевого самоврядування щодо захисту прав дітей віднесено: надання допомоги і підтримки сім'ям з дітьми; забезпечення догляду за дітьми, залишеними без батьківського піклування; забезпечення права дитини на здобуття загальної середньої освіти та надання допомоги в освоєнні професії; організація первинного догляду за здоров'ям матері і дитини; організація освіти батьків; керівництво дошкільними і позашкільними дитячими установами, бібліотеками, закладами відпочинку дітей; розробка та реалізація програм роботи з «вуличними» дітьми; проведення інших заходів щодо забезпечення прав дітей. Захист особистих і майнових прав дитини, як установи опікунства, забезпечують міські (волосні) суди.

У *Литві* обов'язки щодо захисту дітей покладено на центральні органи виконавчої влади та Омбудсмена з прав дітей, який здійснює нагляд і контроль за дотриманням прав дітей, їх законних інтересів, аналізує випадки порушення прав дітей, вживає всіх можливих заходів щодо поліпшення ситуації у цій сфері. Державна служба із захисту прав дітей та усиновлення відповідає за виконання заходів із захисту прав дітей в областях безпосередньо або через свої територіальні підрозділи.

Для більш узгоджених дій державних і муніципальних органів влади, їх взаємодію із неурядовими організаціями та запровадження законодавства у сфері захисту прав дітей створено Міжвідомчу Раду із соціального захисту дітей Уряду Литви.

У 2019 р. ухвалено зміни до Закону про основи захисту прав дитини, згідно з якими вилучення дитини з сім'ї проти бажання батьків можливо лише у крайньому випадку – якщо це здійснюється в найкращих інтересах дитини.

II. В окремих європейських країнах (Австрія, Великобританія, Іспанія, Хорватія) відповідальність за соціальний захист дитини покладається на **регіональні органи виконавчої влади**, у той час як безпосередній захист здійснюють місцеві (провінційні) влади, влади федеральних земель, територіальні громади або інші визначені законодавчо регіональні представництва.

У *Великобританії* державним органом, що регулює питання захисту прав дітей, є Міністерство охорони здоров'я. На місцевому рівні безпосередній нагляд за умовами проживання дітей здійснюють місцеві ради територіальних одиниць, що мають власні повноваження у формуванні публічної політики та складанні бюджету. Відповідно різні регіони Великобританії визначають власні стратегії і пріоритетні напрями щодо вирішення проблем дітей груп ризику.

Згідно із законодавством основні функції і нагляд за забезпеченням прав дітей виконують органи місцевого самоврядування, у складі яких діють соціальні служби з питань захисту прав дітей (Social Service), що взаємодіють з центральними органами виконавчої влади. У випадку наявності обґрунтованого занепокоєння щодо безпеки дитини чи встановленого факту порушення її прав, скликається спеціально утворена комісія (The Initial Child Protection Conference) за участю фахівців та експертів з відповідної проблематики. Справи щодо дітей, права яких було порушено, вносяться до спеціального Реєстру захисту прав дітей, що ведеться місцевою владою (The Local Authority Child Protection Register) – для здійснення подальшого нагляду за такими сім'ями. У випадку, якщо є загроза завдання шкоди дитині в сім'ї, діє процедура передачі дитини під опіку держави.

Окремо варто виділити спеціальні урядові програми, що ухвалюються для виконання певних завдань у сфері захисту прав дітей, та спеціальні служби, такі як

Служба підтримки дітей з обмеженими можливостями (Children With Disabilities Service) та Служба роботи з малолітніми правопорушниками (Youth Offending Service).

В *Іспанії* автономні області країни, що наділені законодавчою владою, розробляють власне законодавство у сфері захисту прав дітей. У кожній автономній області створено органи із захисту прав дитини, відповідальні за виявлення ризиків, в яких можуть знаходитись неповнолітні, здійснення аналізу та забезпечення втручання у разі порушень або відсутності захисту прав дитини. Кожна з автономних областей на місцевому рівні регулює питання захисту прав дітей окремим актом.

Головним державним органом у формуванні політики у сфері захисту дітей *Хорватії* є Міністерство демографії, сім'ї, молоді та соціальної політики, в структурі якого діє Служба з прав дітей. До її функцій належить розробка та реалізація програм підвищення добробуту дітей, їх захисту та надання відповідної підтримки. Для вироблення всебічного і цілісного підходу до захисту прав дітей урядом Хорватії ухвалено Національну стратегію прав дітей на 2014–2020 роки та Національну стратегію захисту сім'ї від насильства на 2017–2022 роки. Національною стратегією прав дітей передбачено:

- здійснити децентралізацію послуг і забезпечити скоординований та інтегрований підхід на рівні територіальних громад щодо піклування про дітей з інвалідністю та їх сімей;

- перетворити будинки соціальної допомоги на центри надання послуг у територіальній громаді і розробити послуги, спрямовані на підтримку сімей (у тому числі сімей, які піклуються про прийомних дітей), систематично розробляти та надавати послуги піклування про дітей з інвалідністю в територіальних громадах, адаптувати надання послуг до робочого часу батьків;

- посилити вертикальну та горизонтальну координацію для забезпечення комплексного підходу до надання послуг дітям з інвалідністю та їх сім'ям;

- забезпечити право дитини на індивідуальний підхід при плануванні її догляду та участь дітей з інвалідністю в ухваленні рішень, що безпосередньо їх стосуються;

- забезпечити навчання, консультування та нагляд за службовцями у сфері надання соціальних послуг для послідовного застосування ними стандартів якості надання соціальних послуг, звернувши особливу увагу на навчання працівників, які залучені до нагляду за дітьми з інвалідністю.

III. Є країни (Угорщина, Італія, Польща, Румунія, Словенія, Данія), де відповідальність за захист прав дітей **розподілена між регіональними і місцевими органами виконавчої влади.**

В *Італії* на національному рівні реалізацією політики у сфері захисту прав дітей займається Національна обсерваторія захисту дітей та молодості, яка кожні два роки розробляє та презентує Національний план дій щодо захисту прав та розвитку дітей та підлітків (так званий Національний план дитинства), а також координує дії центральної, регіональної та місцевої влади, асоціацій і неурядових організацій, що на практиці впроваджують завдання плану. Офіс систем акредитації і регуляторної підтримки забезпечує координацію та моніторинг проєктів, технічну допомогу, контроль управління та якості забезпечення виконання законодавства, оцінку результатів, навчання.

Головним розпорядником бюджету, виділеного центральною владою на потреби регіону, є регіональна влада. Місцеві автономії беруть активну участь у розробці планування, реалізації та оцінки ініціатив у сфері захисту дітей, у тому числі через надання необхідних ресурсів соціальним службам на місцях, планування захисту прав

дітей у кожному конкретному регіоні. До ключових завдань територіальних органів належать: національне та міжнародне усиновлення, піклування над дітьми, підтримка сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, та мають на утриманні дітей, домашній догляд за дітьми, культурна та освітня допомога, допомога по вагітності та пологах.

Місцеві органи виконавчої влади звітують перед Міністерством праці та соціальної політики про втілення проєктів на відповідних територіях. Національний центр дитинства та юності надає необхідну адміністративно-технічну підтримку, здійснює заходи соціальної комунікації та розповсюдження інформації.

Реалізація державної політики **Польщі** у сфері захисту прав дітей регулюється Законом «Про підтримку сім'ї та систему органів опіки над дітьми» та здійснюється через діяльність державних адміністративних органів, органів місцевого самоврядування та неурядових організацій. Функції щодо розробки стратегій соціального захисту дітей та підтримки сімей покладено на Міністерство сім'ї, праці та соціальної політики країни, яке відповідає за координацію і налагодження співробітництва між державними адміністративними органами, неурядовими організаціями та іншими інституціями, що опікуються питанням захисту прав дітей. Нагляд за виконанням органами місцевого самоврядування поставлених завдань в рамках урядових програм Міністерство здійснює за допомогою регіональних воєвод. Воєвода, який є головою воєводської адміністрації, контролює роботу органів місцевого самоврядування та звітує про їх роботу.

На органи місцевого самоврядування (гміни, повіти, воєводства) покладено обов'язки з організації комплексу планових заходів для надання допомоги сім'ям та захисту прав дітей, що реалізовується в рамках організації підрозділів органів місцевого самоврядування у взаємодії з органами державної влади, центрами соціальної допомоги та підтримки сімей, а також іншими організаційними осередками, що входять до складу органів місцевого самоврядування. Законом «Про підтримку сім'ї та систему органів опіки над дітьми» чітко розмежовано основні обов'язки та завдання органів місцевого самоврядування відповідно до адміністративно-територіального поділу, що спрямовані на розвиток інфраструктури соціального обслуговування, створення матеріальної бази для реалізації політики з питань захисту прав дітей, функціонування дитячих будинків, осередків соціальної допомоги, закладів освіти, а також підвищення кваліфікації соціальних працівників.

Значну роль у процесі захисту прав дітей відіграють неурядові організації, на які Урядом та державними адміністративними органами може бути покладено завдання з соціальної підтримки дітей та сімей. Програми, що реалізуються неурядовими організаціями, фінансуються за кошти державного або місцевого бюджету, що виділяються до місцевих бюджетів у формі цільових субсидій.

Реалізацією політики щодо захисту прав дітей в **Румунії** займається Національний орган із захисту прав дитини та усиновлення, що діє у складі Міністерства праці та соціального захисту. При Голові Національного органу із захисту прав дитини та усиновлення діє консультативний орган - Координаційна рада із захисту та просування прав дитини та усиновлення.

До повноважень Ради належить: забезпечення співпраці між установами та організаціями для реалізації Національної державної політики у галузі захисту прав дитини та усиновлення, контроль та оцінка застосування національного та Європейського законодавства у галузі захисту та просування прав дитини та усиновлення, надання пропозицій щодо вдосконалення нормативно-правової бази в

області захисту прав дитини та щодо поліпшення та зміцнення міжвідомчих відносин між органами влади, що мають відношення до захисту прав дітей та усиновлення.

Рада складається з представників (керівників) Національного органу із захисту прав дитини та усиновлення, Міністерства регіонального розвитку та державного управління, Міністерства внутрішніх справ, Міністерства національної освіти, Міністерства охорони здоров'я, Міністерства юстиції, Міністерства закордонних справ, Уповноваженого з прав людини, Національної спілки повітових рад, Асоціації директорів головних управлінь соціальної допомоги та захисту дітей, Федерації неурядових організацій із захисту прав дитини, Національної колегії соціальних працівників та Колегії психологів.

У **Словаччині** заходи соціально-правового захисту дітей та соціальної опіки здійснюють Міністерство праці, соціальних питань та сім'ї, Комітет у справах дітей та молоді при Уряді, Уповноважений у справах дітей (дитячий омбудсмен), Центр праці, соціальних питань та сім'ї, Управління праці, соціальних справ та сім'ї, Центр міжнародно-правового захисту дітей та молоді, сільська рада (муніципалітети), вища територіальна одиниця (краї) в особі крайової адміністрації та голови краю.

З 1998 р. в країні відбулася зміна територіально-адміністративного устрою, у результаті якої відбувся перерозподіл повноважень від державного рівня управління до регіонального та місцевого, а також забезпечення фінансування місцевого самоврядування та посилення територіальної автономії щодо ухвалення рішень. З 2004 р. державне управління в країні відбувається на трьох рівнях: місцевий рівень, вищі територіальні одиниці (краї), державний рівень.

У процесі децентралізації повноваження здійснення контролю за дотриманням прав дитини в основному передані місцевій владі. Місцеві органи виконавчої влади виконують профілактичні заходи, особливо в ситуаціях, коли батьки дитини розлучаються або коли вони не в змозі вирішити проблеми чи конфлікти в сім'ї. До основних повноважень місцевих органів виконавчої влади належать: надання соціальних консультацій, психологічна допомога, професійний супровід при вирішенні конфліктних ситуацій у сім'ї, адаптація до нових умов. За необхідності місцеві органи виконавчої влади можуть ухвалювати рішення щодо здійснення різних виховних заходів. Місцева влада відіграє важливу роль, особливо у запобіганні кризовим ситуаціям у сім'ї і зменшенні та усуненні негативних впливів.

У сфері захисту прав дітей та молоді **Данії** діє Національна рада у справах дітей, яка інформує про умови, створені для дітей у данському суспільстві, пропонує органам влади консультації з питань, що стосуються прав дітей та їх становища у суспільстві, оцінює умови проживання і займається усіма аспектами життєзабезпечення дітей.

Центральні органи виконавчої влади надають рекомендації і підтримку освітнім закладам та батькам. На місцевому рівні у 98 муніципалітетах та у 5 регіонах країни впроваджуються різні схеми соціального захисту. При виборі заходів політики та організації послуг муніципалітети, переважно, є самостійними. Підтримка сімей з дітьми надається у вигляді послуг, розподілених за принципом – кожен, хто цього потребує, повинен мати рівні права на послуги і фінансову допомогу.

Муніципалітети відповідають за соціальні заходи і зобов'язані контролювати умови проживання дітей. Якщо муніципалітет має підстави вважати, що дитина потребує спеціальної підтримки, проводиться обстеження умов її проживання. Якщо органи державної влади вважають, що дитина має особливі потреби, їй надається спеціальна підтримка: тимчасове влаштування до лікувальних закладів чи до прийомної

сім'ї, надання педагогічної підтримки вдома або призначення постійної контактної особи тощо.

Відповідно до Закону **Чехії** «Про соціально-правовий захист дітей», органом соціально-правового захисту дітей є кожен державний орган, що працює у цій галузі. Переважно це місцеві і районні органи державної влади, в складі яких діють відділи піклування про дітей та молодь. Основні завдання органів соціально-правового захисту дітей – створення умов для реалізації прав кожної дитини, виховання та утримання дітей за принципом родинності. Відповідальність за забезпечення соціально-правового захисту дітей покладено на Міністерство праці та соціальної політики, регіональні, муніципальні і районні органи державної влади, Управління з питань міжнародно-правового захисту дітей (м. Брно), регіональні відділення Центру зайнятості та спеціальні комісії.

Муніципальні органи державної влади відповідають за виявлення дітей, які потребують соціально-правового захисту, також вони надають консультаційну допомогу сім'ям і вживають заходів для захисту дітей, які потребують невідкладної допомоги. Створюють відповідні комісії, що координують результати соціально-правового захисту у певному окрузі, розробляють, оцінюють соціально-профілактичні програми захисту дітей в окремих випадках та надають відповідні висновки.

Регіональні органи державної влади несуть відповідальність за сферу усиновлення та опікунство, освітні заходи, виплату державної допомоги сім'ям, відповідають за організацію належного догляду за певною сім'єю, надають фізичним і юридичним особам дозвіл на соціальний та правовий захист дітей. Також вони виконують функцію контролю та передачі справ до місцевих і районних органів влади. Регіональні відділення відповідають за матеріальне забезпечення і контроль надання послуг у сфері соціально-правового захисту дітей.

Міністерство праці та соціальної політики відповідає за підготовку стратегічних документів та встановлення стандартів якісного надання послуг у цій сфері, також виконує функції контролю та оскарження рішення суду, веде загальнодержавний реєстр фізичних та юридичних осіб, яким доручено здійснення соціально-правового захисту дітей. Управління з питань міжнародного правового захисту дітей є органом, що відповідає за розв'язання питань захисту дітей із застосуванням норм міжнародного права, зокрема щодо питань, пов'язаних із міжнародним викраденням дітей. Для посилення захисту дітей, окрім профілактичної і консультаційної діяльності, органи державної влади вирішують питання усиновлення, обмеження або припинення батьківських прав, опіки та влаштування дитини через судові рішення. Законом передбачено, що на підставі мандату, виданого місцевим органом виконавчої влади або мерією, недержавні суб'єкти (фонди, громадські об'єднання, церкви та інші юридичні та фізичні особи у сфері захисту дітей) можуть виконувати певні завдання, при цьому їх уповноважені особи не є органами соціального та правового захисту.

В цілому у **Франції** забезпечено реалізацію прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток. Заходи щодо захисту прав дітей вживаються лише у випадку, якщо батьки неналежним чином виконують батьківські обов'язки, або через певні обставини не можуть їх виконувати. Система захисту прав дитини включає як профілактичну роботу з попередження виходу дитини із сім'ї, коли сім'ї у разі виникнення складних життєвих обставин звертаються за допомогою або надають згоду на допомогу у вирішенні проблем, так званій «організаційний захист». У випадку, коли існує загроза життю та розвитку дитини,

впроваджується так званий «правовий захист»: батьків примушують до впровадження певних заходів із поліпшення життєвих обставин сім'ї через рішення судового органу.

IV. У Нідерландах та Швеції (починаючи з 2015 р.) місцеві органи виконавчої влади у сфері захисту прав дітей мають повну відповідальність за ухвалення рішень та високий рівень автономності.

Система захисту прав дитини у **Швеції** вважається однією з найкращих у світі, адже заснована на принципі «дії в найкращих інтересах дитини».

Швеція ратифікувала Конвенцію ООН Про права дитини у 1990 р. У 1993 р. створено урядову посаду Омбудсмена Королівства Швеція у справах дітей (Barnombudsmanen), який відповідає за захист прав та представництво дітей. Спеціальні «дитячі дорадчі комісії» у складі дітей, які пройшли програми соціальної реабілітації від домашнього та сексуального насильства тощо, беруть безпосередню участь у розробці та підготовці урядових звітів та законодавчих ініціатив у сфері захисту прав дитини, напрямів взаємодії Офісу Уповноваженого Королівства Швеція з прав дитини у розслідуванні злочинів сексуального насильства щодо дітей, які навчаються та проживають в інтернатах.

Основна роль в реалізації державної політики у сфері захисту прав дітей відведена соціальним службам при муніципалітетах. Діяльність муніципальних соціальних сервісів – Socialtjänsten (дослівний переклад «соціальна служба»), підходи соціальної роботи держави з сім'ями з дітьми регулює Закон «Про соціальні послуги» (2001 р.). Одним з головних завдань соціальної служби є створення для дітей безпечного та здорового навколишнього середовища, при цьому особливу увагу приділено дітям з вадами розвитку. Законом визначено, що всі рішення, які стосуються дитини, мають ухвалюватися виключно в інтересах самої дитини. Закон окреслює напрям і рамки діяльності організації установ/організацій, але залишає багато простору для конкретних комун організувати діяльність своїх сервісів по-своєму. Тому робота соціальної служби в різних регіонах Швеції може відрізнятись.

Окрім соціальних служб, на муніципальному рівні діє багато організацій, до яких за допомогою можуть звернутися діти та підлітки. Одна з них – «Права дітей у суспільстві» (BRIS), що надає консультативну допомогу неповнолітнім за телефоном або шляхом електронного листування.

V. Дещо іншим є формування системи захисту прав дітей у **країнах з федеральним устроєм** (Сполучені Штати Америки, Австралія, Канада).

У різних штатах США діють різні закони щодо захисту прав дітей і, відповідно, впроваджуються різні підходи застосування цих законів. Проте у всіх штатах інформування про випадки жорстокого та неналежного поводження з дітьми є обов'язком громадян.

На регіональному рівні координацію політики у сфері захисту прав дітей, як правило, покладено на один з департаментів у складі адміністрації штату. Повноваження відповідних підрозділів на рівні штатів не регламентуються одним нормативно-правовим актом, а визначаються нормами окремих законодавчих актів на рівні штату. Зазначені підрозділи за результатами роботи оприлюднюють щорічні звіти, де аналізуються головні напрями роботи у сфері захисту прав дітей на рівні окремого штату.

Головні завдання підрозділів на рівні штатів:

- реалізація політики щодо захисту прав дітей та розвитку сім'ї на рівні штату;
- впровадження федеральних програм у сфері захисту прав дітей на рівні штату, зокрема в рамках Системи захисту дітей (Child Protection System);

– надання допомоги дітям, зокрема, шляхом створення гарячої лінії для інформування про порушення їх прав;

– аналіз статистичних даних та ведення відповідних баз даних;

– надання допомоги дітям, які постраждали внаслідок жорстокого поводження, перевірка випадків порушення прав дитини, проведення заходів, спрямованих на поновлення прав дитини (покращення ситуації в сім'ї, тимчасове вилучення дитини з сім'ї, передача дитини під опіку держави, направлення дитини на лікування), а також розміщення дітей в притулках;

– координація співпраці з правоохоронними органами, закладами освіти та неурядовими організаціями у сфері захисту прав дітей;

– діяльність, пов'язана з усиновленням та захистом прав усиновлених.

Для інформування про випадки жорстокого поводження з дітьми або нехтування їх правами у штатах діють цілодобові Гарячі лінії. Після отримання відповідного повідомлення співробітники соціальної служби вивчають ситуацію та вживають заходів, спрямованих на нормалізацію ситуації. У критичних ситуаціях служби можуть тимчасово вилучити дитину з сім'ї чи звернутися до суду з клопотанням про передачу дитини під опіку штату та направлення дитини до притулку, на лікування або усиновлення. Також у штатах існують недержавні агенції, що поєднують фахівців (від працівників правоохоронних органів до працівників медичних закладів).

Враховуючи федеративний державний устрій **Канади**, кожна з десяти провінцій та трьох територій країни має своє законодавство про захист дітей та інституційні структури, на які покладені функції такого захисту та контролю за ним. Повноваження та розподіл обов'язків між федеральним і провінційними урядами Канади визначено у розділах 91 і 92 Конституції (1867).

Оскільки кожна провінція та територія має своє власне законодавство та особливі інституційні структури та політику, підходи до захисту дітей відрізняються. Проте більшість законів про захист дітей на рівні провінцій схожі та передбачають:

– обов'язкове повідомлення у разі виникнення підозри у жорстокому поводженні з дітьми або поганому догляді за ними;

– при розслідуванні випадків жорстокого поводження з дітьми оцінка ризиків для безпеки дитини є пріоритетом у визначенні подальших дій;

– можливість використання судових наказів для забезпечення діяльності відповідних служб, а також для влаштування дітей до різного роду закладів за межами дому, починаючи від будинків близьких родичів та будинків сімейного типу, закінчуючи дитячими будинками та лікувальними закладами.

У той же час є значні розбіжності в структурі та організації служб, а також у протоколах, що визначають процедури розслідування та мандати на втручання та відібрання дитини від батьків. У більшості провінцій та територій за захист прав дітей відповідає урядовий департамент з відповідними управліннями, що займаються виключно питаннями захисту дітей.

Принципи Конвенції ООН про права дитини включено до національного законодавства **Австралії**, зокрема до Акту про сімейне право 1975 р., Акту про Австралійську комісію прав людини 1986 р., Правил сімейного права, Положення щодо опіки поза домом та культурних заходів захисту прав дітей корінних жителів. Також норми із захисту прав дітей містяться у законодавчих актах, що стосуються поліцейського та кримінального правосуддя. У країні схвалено Національну рамкову програму захисту прав дітей на 2009–2020 рр., розроблену Радою австралійських урядів,

що має на меті нівелювати різницю юрисдикцій штатів та територій – як на політичному, так і та практичному рівнях.

Австралія – федеральна держава, поряд з федеральним законодавством питання захисту прав дітей регулюється також законодавством кожного штату та території, яке переважно базується на федеральному законодавстві. Проте штати Новий Південний Уельс, Квінсленд та Тасманія у цій сфері розробили власне законодавство. Законодавство у сфері захисту прав дітей у кожному штаті та території відрізняється відповідно до місцевих потреб, однак у ключових сферах містить подібні принципи, зокрема: дії у найкращих інтересах дитини, раннє втручання та участь дітей у процесах ухвалення рішень.

З 1996 р. запроваджено інститут Уповноважених у справах дітей та молоді (у кожному штаті чи території). На федеральному рівні діють Національний Уповноважений у справах дітей і молоді та Уповноважений з інтернет-безпеки. Офіс Уповноваженого з безпеки дітей в інтернеті створено у 2015 р., до його обов'язків належить розслідування скарг щодо забороненого онлайн-контенту, запобігання випадкам кібербулінгу, підтримка жертв зловживання іміджем. Уповноважений з питань безпеки в інтернеті працює у рамках Дитячої комісії – незалежного статутного органу, який відстоює права дітей та веде моніторинг законодавства.

Захист дітей визначено як сферу публічного права, влада може втручатися у сімейні справи через повідомлення про заподіяння шкоди дитині чи суттєвого ризику заподіяння шкоди. Будь-хто, хто підозрює, що дитина (особа віком до 18 років) є під ризиком знуцання та/або нехтування, має повідомити про це відповідний орган штату чи території. Повідомити також може дитина чи члени родини. У кожному штаті та території про всі підозри потрібно повідомляти у телефонному режимі.

Міжнародні практики у сфері захисту прав дітей доводять, що розбудова ефективної системи захисту прав дітей потребує ґрунтовного нормативно-правового забезпечення, що дотримується таких основних принципів: забезпечення найкращих інтересів дитини, пріоритетність виховання дитини у сім'ї, соціальна інтеграція дитини, попередження обставин, які можуть негативно впливати на розвиток дитини, сприяння активній участі дитини у суспільному житті, об'єктивність та неупередженість ставлення до дитини.

Основні принципи та ефективні інструменти міжнародних практик впроваджені у системі захисту прав дітей в Україні, зокрема: докладне нормативно-правове регулювання питань захисту прав дітей, пріоритет сімейного виховання дітей, які залишилися без батьківської опіки, деінституалізація системи догляду та виховання дітей, розгалужена система органів, служб та закладів, що забезпечують захист прав дітей та підтримку сімей з дітьми тощо. Проте є потреба включення до національної системи роботи з дітьми ряду міжнародних практик: система ювенального судочинства, превенція виходу дитини із сім'ї, механізми впливу на батьків, які неналежним чином виконують батьківські обов'язки, відповідальність територіальних громад за захист прав та інтересів дітей, які в них проживають.

Під час розбудови системи захисту прав та інтересів дітей в Україні доцільно впровадити ряд ефективних міжнародних практик, а саме:

1) передача повноважень органам місцевого самоврядування щодо соціального захисту дітей та соціальної підтримки сімей з дітьми, зокрема:

- своєчасне виявлення дітей, які залишилися піклування батьків, дітей і сімей з дітьми в складних життєвих обставинах;

- профілактика соціального сирітства через запровадження адресних соціальних послуг на рівні територіальної громади сім'ям з дітьми, які потребують соціальної підтримки;
- розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Обов'язковою умовою забезпечення дієвої роботи з дітьми та сім'ями на рівні територіальної громади є: розмежування повноважень на різних рівнях, що дозволить уникнути дублювання повноважень та перекладання відповідальності, забезпечення зовнішнього контролю за виконанням повноважень та системи відповідальності посадових осіб та фахівців за неналежне їх виконання, запровадження дієвої системи притягнення до відповідальності батьків, які неналежним чином виконують батьківські обов'язки.

2) впровадження елементів ювенальної юстиції – спеціалізованих суддів у сімейних справах в загальних судах, що спеціалізуються на розгляді справ щодо вирішення спорів між батьками про участь у вихованні дитини, місця її проживання, призначення аліментів, встановлення опіки/піклування, усиновлення, позбавлення батьківських прав або відібрання дитини без позбавлення батьків батьківських прав.

Міжнародні практики впровадження систем захисту прав дітей на засадах децентралізації в різних країнах визначаються єдиним підходом: законодавче врегулювання, розробка політик та стандартів здійснюється на центральному рівні, а безпосереднє виявлення і своєчасне реагування на проблеми, надання послуг та робота з дітьми і сім'ями забезпечують місцеві органи виконавчої влади. Переважно у всіх країнах Євросоюзу, а також у Норвегії, повноваження щодо забезпечення захисту прав дітей та підтримки сімей з дітьми передані на регіональний та місцевий рівні, проте в кожній країні рівень передачі повноважень має свої відмінності.

3.2. Розробка оптимальних механізмів системи забезпечення прав та інтересів кожної дитини в умовах децентралізації

Інвестиції у дітей, зокрема в систему соціального захисту дітей, є життєво важливими для будь-якої країни, в тому числі і для України. У процесі децентралізації та створення об'єднаних територіальних громад важливим питанням є забезпечення захисту законних прав та інтересів дітей.

На сьогодні багато питань вимагають злагодженого та системного вирішення, координації дій органів виконавчої влади всіх рівнів і громадського суспільства з метою формування ефективної публічної політики у сфері захисту прав дітей, орієнтованої на забезпечення потреб кожної дитини. Способами розв'язання наявних у цій сфері проблем можуть стати механізми децентралізації, зокрема правовий, бюджетний, інституційний та організаційний, які нададуть змогу змінити підходи до захисту прав дітей від боротьби з наслідками порушень прав дітей до створення сприятливого для їх виховання та розвитку середовища.

Розвиток різних напрямів у сфері захисту прав дітей, найбільш залежних від процесу децентралізації, варто розглядати комплексно. Тому у системі забезпечення прав та інтересів кожної дитини в умовах децентралізації необхідно впроваджувати механізми здійснення публічної політики у сфері захисту прав дітей в Україні за нижче вказаними напрямками.

1. Формування відповідального батьківства через:

1) організацію безпечного середовища для зростання та розвитку дітей шляхом посилення відповідальності батьків за виховання своїх дітей;

2) вдосконалення та забезпечення прозорості системи державного контролю за реалізацією права кожної дитини на належне батьківське виховання, яка передбачена Сімейним кодексом України;

3) вирішення проблеми перенавантаження органів опіки та піклування повноваженнями щодо вирішення спорів стосовно дітей, які дублюються із іншими органами, зокрема судами, що призводить до відволікання і так невеликої кількості працівників від захисту прав дітей, які цього конче потребують (діти із сімей, які перебувають у складних життєвих обставинах, у тому числі діти, яким загрожує небезпека, діти, які залишилися без піклування батьків, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування).

Вирішення цих проблемних питань передбачено проектом Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння формуванню відповідального батьківства» (реєстраційний номер в Верховній Раді України 3667 від 16.06.2020)²⁰⁴, який подано до Верховної Ради України. Законопроект передбачає реалізацію таких завдань:

- спрощення процедури розірвання шлюбу, що сприятиме спільному вирішенню батьками питань з ким із них будуть проживати малолітні діти, про способи участі у вихованні, утриманні, вирішенні питань щодо навчання і лікування дітей, про розмір аліментів на дітей;

- вдосконалення процедури реєстрації народження у разі, якщо батьківство, материнство не встановлено, або у разі смерті батьків, неможливості для них з інших причин зареєструвати народження дитини, що дозволить своєчасно забезпечувати сімейним вихованням, соціальними гарантіями новонароджених діти, залишених без батьківського піклування;

- батькам, які за певних життєвих обставин мають право передавати свою дитину на тимчасове виховання іншим особам, буде надано право визначати коло повноважень цих осіб, що сприятиме забезпеченню найкращих інтересів дитини;

- кожній дитині буде надано право на визначення імені, прізвища, місця проживання, незалежно від наявності згоди одного із батьків (за умови відсутності спору між батьками з окреслених питань), а неповнолітні діти матимуть право на зміну по батькові;

- батьки будуть зобов'язані підтримувати своїх малолітніх та неповнолітніх дітей, які народили немовлят.

II. Реформування інституційного догляду та виховання дітей шляхом:

1) зміни системи фінансування різних форм влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, що стимулюватиме зацікавленість органів місцевого самоврядування щодо влаштування дітей до сімейних форм виховання, на протигагу влаштуванню до інституцій;

2) посилення відповідальності органів місцевого самоврядування за життя та належний розвиток, забезпечення права на сімейне виховання кожної дитини, яка походить з відповідної території;

3) розвиток медичних, соціальних, реабілітаційних, освітніх та інших послуг для дітей і сімей з дітьми на рівні територіальних громад.

Вирішення цих питань потребує поєднання правового, бюджетного та організаційного механізмів. Зокрема, сприятиме реформуванню інституційної системи

²⁰⁴ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо сприяння формуванню відповідального батьківства»: проект Закону України зареєстрований у Верховній Раді України 16.06.2020 № 3667. Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69159

ухвалення Верховною Радою Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо реформування системи інституційного догляду та виховання дітей», проект якого було схвалено Урядом України 01.06.2020 року²⁰⁵, що передбачає:

- розширення підстав для позбавлення батьківських прав у зв'язку із влаштуванням дітей до інституцій, прискорення підготовки документів для відповідних рішень;
- виключення дублювання повноважень інституцій і органів опіки та піклування щодо ініціювання питання позбавлення батьківських прав батьків дітей, які утримуються в відповідному закладі, відповідні повноваження залишаються тільки в органу опіки та піклування;
- припинення призначення та виплати державної допомоги самотнім матерям та малозабезпеченим сім'ям на дітей, влаштованих на цілодобове перебування до закладу освіти (за винятком ліцеїв із забезпеченням виключно здобуття профільної освіти та випадків, коли батьки сплачують повну вартість утримання дитини у закладі);
- запровадження нових і вдосконалення існуючих механізмів оплати вартості утримання дітей в закладах інституційного догляду та виховання дітей різних типів за рахунок батьків або осіб, які їх замінюють, та / або за рахунок місцевого бюджету;
- визначення поняття «заклад інституційного догляду та виховання дітей» для встановлення критеріїв щодо закладів, що підлягають реформуванню;
- перегляд типів закладів інституційного догляду та виховання дітей, у тому числі із урахуванням Закону України «Про освіту», шляхом виключення таких типів, як школа-інтернат, ліцей-інтернат, дитячий будинок, трансформації будинків дитини у центри реабілітації та паліативної допомоги дітям.

Крім того, затверджено план заходів з реалізації II етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки²⁰⁶, очікуваними результатами якого є:

- забезпечення доступності послуг для дітей та сімей з дітьми відповідно до їх потреб на рівні територіальної громади;
- забезпечення виконання регіональних планів реформування системи інституційного догляду та виховання дітей;
- безпосередня трансформація інституцій;
- зменшення кількості дітей, які виховуються в інституціях, зокрема шляхом влаштування їх до сімейних форм виховання та форм виховання, наближених до сімейних.

Зокрема, зміни до порядку фінансування повинні полягати в такому:

- запровадження механізму співфінансування утримання дітей в інституціях з державного та місцевих бюджетів), що передбачає розмежування фактичних видатків та безпосереднє забезпечення потреб дітей-вихованців відповідно до розміру прожиткового мінімуму на дитину відповідного віку;
- введення мораторію на використання додаткової дотації на здійснення переданих з державного бюджету видатків з утримання закладів освіти та охорони

²⁰⁵ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування системи інституційного догляду та виховання дітей: проект Закону України зареєстрований у Верховній Раді України 03.06.2020 № 3587. Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69016

²⁰⁶ Про затвердження плану заходів з реалізації II етапу Національної стратегії реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017-2026 роки: розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 № 703-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703-2020-%D1%80#Text>

здоров'я згідно зі статтею 103^б Бюджетного кодексу України на фінансування закладів інституційного догляду та виховання.

III. Розвиток послуг для дітей та сімей з дітьми на рівні територіальної громади шляхом збільшення ресурсу органів місцевого самоврядування щодо формування кадрового та інституційного потенціалу забезпечення потреб дітей та сімей з дітьми у територіальній громаді.

У цьому напрямі органам місцевого самоврядування, що відповідають за захист прав дітей, які походять з їх територіальної громади, необхідно розширити можливості щодо соціальної підтримки сімей з дітьми, зокрема шляхом:

– подолання і запобігання бідності сімей з дітьми, що передбачає впровадження комплексної стратегії, поєднуючи сприяння зайнятості й матеріальній «самодостатності» батьків із наданням матеріальної підтримки сім'ям з дітьми тільки у випадку необхідності (адресність допомоги, акцент не на фінансовий механізм, а на організаційний – забезпечення можливості працювати);

– розвитку медичних і освітніх послуг для сімей з дітьми з метою профілактики соціального сирітства. Це передбачає відновлення якісного медичного патронажу новонароджених дітей, запровадження раннього втручання, підвищення якості роботи дошкільних і позашкільних закладів освіти, узгодження режимів їх роботи із потребами батьків, розширення участі неурядових організацій у створенні системи дошкільних закладів, підтримка індивідуального догляду за дітьми (повернення фінансування з державного бюджету інституту фахівців із соціальної роботи для забезпечення своєчасного виявлення сімей у складних життєвих обставинах, оцінки їхніх потреб, соціального супроводу, фінансово підтримати роботу щодо утворення нових форм альтернативного догляду та комплексного надання соціальних послуг – центрів соціальної підтримки дітей та сімей, центрів надання соціальних послуг, реорганізації центрів соціальних служб шляхом утворення в їх структурі усіх передбачених законом відділень відповідно до потреб кожної територіальної громади);

– організації дозвілля, оздоровлення та відпочинку дітей;

– забезпечення доступності та своєчасного отримання реабілітаційних послуг для дітей з інвалідністю шляхом розвитку інклюзивного навчання, зокрема розширення переліку відповідних послуг, поліпшення матеріально-технічного та кадрового забезпечення;

– формування суспільної думки щодо відповідального батьківства, важливості виховання та розвитку дитини, у тому числі сироти або позбавленої батьківського піклування, у сім'ї.

IV. Запровадження оновленої моделі реалізації публічної політики у сфері захисту прав дітей державними органами влади та органами місцевого самоврядування.

Добробут та безпека дитини є державними інтересами, належить до компетенції держави і забезпечується державними заходами. Водночас це питання є і громадським інтересом, що належить до пріоритетних питань місцевого значення. Виконавчі органи рад об'єднаних територіальних громад мають конституційне право самостійно вирішувати питання місцевого значення, в цьому контексті місцеві ініціативи з захисту та підтримки дитини мають статус самоврядних повноважень, територіальна громада може та зобов'язана підтримати кожну дитину, що проживає або перебуває на її території. Враховуючи це, державна система захисту прав дітей повинна здійснювати правове забезпечення, методичну та контролюючу функцію і взаємозв'язок із відповідною самоврядною системою місцевого самоврядування, що забезпечує підтримку сімей з дітьми та захист прав та інтересів дітей на рівні територіальної

громади за місцем проживання або перебування.

Формування збалансованої і ефективної системи захисту прав дітей, що поєднує державні повноваження із самоврядними повноваженнями територіальних громад, передбачає:

1. Обґрунтування та законодавче врегулювання діяльності центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері сім'ї та дітей (Нацсоцслужби), її територіальних органів, забезпечення необхідної ресурсної бази реалізації державної політики у сфері сім'ї та дітей (територіальні органи в кожній області, укрупненому районі, територіальній громаді), формування підпорядкованості та взаємодії між структурними елементами Нацсоцслужби на усіх рівнях територіальної організації влади і між органами місцевого самоврядування.

Створення та організація діяльності Нацсоцслужби потребує вирішення таких завдань:

- створення центрального органу виконавчої влади як соціальної сервісної служби для реалізації державної політики соціального захисту населення та захисту прав дітей, а також здійснення державного контролю/ нагляду за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки та з питань дотримання прав дітей;

- визначення шляхів співпраці Нацсоцслужби, її територіальних органів із місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування з питань надання адміністративних та соціальних послуг населенню, здійснення соціальної роботи, проведення моніторингу та оцінювання якості послуг, забезпечення прав дітей;

- здійснення оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з урахуванням принципів сервісного підходу та максимальної доступності послуг для споживачів під час реалізації державної політики соціального захисту населення та захисту прав дітей, надання соціальних послуг та адміністративних послуг соціального характеру. Це може бути виконано за умови закріплення на законодавчому рівні обов'язку територіальних громад утворювати служби у справах дітей та безпосередньо виконувати повноваження щодо захисту прав дітей;

- визначення оптимального переліку базових соціальних послуг, необхідних для організації соціальної роботи та захисту і забезпечення прав дітей;

- створення належних матеріальних, фінансових та організаційних умов для реалізації Нацсоцслужбою завдань щодо забезпечення прав дітей та соціальної підтримки сімей з дітьми.

У той же час у впровадженні даної моделі реалізації політики у сфері захисту прав дітей існують такі ризики:

- можливість зниження рівня відповідальності органів місцевого самоврядування щодо забезпечення прав дітей та соціальної підтримки сімей з дітьми та захисту прав дітей, які проживають або перебувають на території територіальної громади;

- недостатність професійного кадрового ресурсу щодо забезпечення захисту прав дітей та соціальної підтримки сімей з дітьми на рівні територіальних громад;

- необхідність реорганізації судової системи, діяльність якої під час децентралізації може порушувати права дітей, проте судова реформа у контексті зміни територіальної організації влади в Україні не передбачена;

- тривалий перехідний період реформування може спровокувати відтермінування органами місцевого самоврядування розгляду справ і ухвалення рішень щодо захисту прав дітей.

2. Органами місцевого самоврядування у межах функціонування Нацсоцслужби

має бути впроваджена ефективна та дієва система державного контролю за забезпеченням прав та найкращих інтересів дітей. Відповідно до законодавства України органами опіки та піклування є районні державні адміністрації, а також виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах рад об'єднаних територіальних громад, а безпосереднє ведення справ щодо захисту прав дітей покладається на служби у справах дітей у їхньому складі.

Проте наразі робота служб у справах дітей поділяється на:

- безпосередню взаємодію з дітьми та їхніми сім'ями, закладами, установами та організаціями (виявлення дітей із сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, дітей, залишених без батьківського піклування, обстеження умов їх проживання, проведення оцінки рівня їх безпеки, взяття на відповідний облік, вжиття заходів щодо надання дитині статусу сироти або позбавленої батьківського піклування, її подальше влаштування тощо);

- контроль і координацію діяльності місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій, незалежно від форми власності, у вирішенні питань соціального захисту дітей.

Водночас служба у справах дітей виконавчих органів сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад, по-перше, може виконувати свої повноваження виключно в межах цієї територіальної громади, по-друге, входить до структури виконавчого органу цієї громади і прямо підпорядкована її голові. Виникає колізія, за якої служба у справах дітей зобов'язана контролювати орган, його структурні підрозділи та комунальні заклади, у відомчому підпорядкуванні якого перебуває. Такий контроль є формальним та не призводить до притягнення до відповідальності осіб, які неналежним чином виконують обов'язки щодо захисту прав та інтересів дітей у територіальній громаді.

V. Захист житлових прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб із їх числа. Для збереження права власності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, необхідно:

- розмежувати повноваження органів державної влади та органів місцевого самоврядування в окресленому питанні;

- конкретизувати повноваження органів місцевого самоврядування під час забезпечення права дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, при отриманні спадщини, оформленні права власності на житло;

- закріпити обов'язок щодо проведення щорічного обстеження стану житлових приміщень, що знаходяться у власності дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, оцінки вартості робіт щодо їх збереження з урахуванням встановлених санітарних і технічних вимог;

- запровадити здійснення реконструкції чи капітального ремонту житла (підготовка житла для вселення власників), до якого будуть повертатись діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, після завершення перебування у відповідних формах виховання, з врахуванням критеріїв доступності цих приміщень для осіб з інвалідністю;

- визначити механізм попередження незаконного відчуження житла, право власності чи право користування яким належить дітям-сиротам чи дітям, позбавленим батьківського піклування;

- врегулювати завчасне (як мінімум за рік до вибуття) визначення потреби у забезпеченні соціальним житлом дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського

підкування, та осіб з їх числа, та враховувати ці потреби при формуванні бюджетних запитів;

- вдосконалити процедуру передачі до житлового фонду соціального призначення комунальної власності житла, вилученого на підставі судових рішень або визнаного в установленому законом порядку безхазяйним або від померлих родичів, зокрема в частині прозорості таких рішень;

- запровадити співфінансування заходів, спрямованих на розв'язання питань забезпечення житлом дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, осіб із їх числа, з бюджетів різних рівнів;

- передбачити можливість забезпечення житлом не тільки через купівлю, але й будівництво нового житла, реконструкцію існуючих житлових приміщень/будинків або переобладнання нежилых приміщень/будинків у житлові для створення необхідного обсягу житлового фонду, в тому числі соціального призначення.

Реалізація наведених пропозицій дасть змогу забезпечити децентралізацію політики у сфері захисту прав дітей шляхом закріплення відповідальності кожної територіальної громади за створення умов для гармонійного розвитку дітей, які проживають або перебувають на території цієї територіальної громади, забезпечення їхніх прав та інтересів; запровадження належного контролю за реалізацією політики у сфері захисту прав дітей; методичного, ресурсного та кадрового забезпечення територіальних громад у реалізації політики у сфері захисту прав дітей та підтримки сімей з дітьми, а також вжиття заходів щодо зниження споживацьких тенденцій в суспільстві та посилення відповідальності батьків за виховання власних дітей.

3.3. Впровадження оновленої моделі системи захисту прав дітей в умовах децентралізації влади в Україні

Розбудова ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації влади, створення дружнього до дітей середовища відповідно до міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини (2016–2021 рр.) визначені основними завданнями Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року²⁰⁷, схваленої Кабінетом Міністрів України у 2018 р. Програмою передбачено ряд завдань, які, зокрема, стосується:

- удосконалення державної системи захисту прав та інтересів дітей, у тому числі дітей з інвалідністю, інтегрування їх у соціум;

- поліпшення становища сімей з дітьми, мінімізація ризиків неналежного виховання дітей у сім'ях та вилучення з них дітей;

- оптимізації системи захисту прав та інтересів дітей, які постраждали від жорстокого поводження, зокрема експлуатації та сексуального насильства;

- забезпечення раннього виявлення соціальних проблем, запобігання порушенням прав дитини шляхом удосконалення системи соціальних послуг у територіальних громадах.

Модель адміністрування державних соціальних програм, соціальних послуг і соціальної роботи, що застосовується у діючій сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей, потребує синхронізації з процесом реформування місцевого

²⁰⁷ Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF#Text>

самоврядування і територіальної організації влади в Україні та суттєвого вдосконалення, спрямованого, насамперед, на забезпечення надання адресних соціальних послуг і підтримки, використання відповідних сервісів на базовому рівні у спроможних територіальних громадах.

Виконання повноважень органів опіки та піклування з питань захисту прав дітей у функціонуючих райдержадміністраціях забезпечують 490 служб у справах дітей. На даний час триває поступовий процес утворення служб у справах дітей в об'єднаних територіальних громадах (станом на 01.11.2020 р. в територіальних громадах утворено 417 служби у справах дітей, з них: 255 – у виконавчих органах сільських і селищних рад ОТГ, 58 – у виконавчих органах міських радах ОТГ, 104 – у виконавчих органах міських рад міст обласного значення).

Проте ресурсна спроможність і кадровий потенціал органів місцевого самоврядування є недостатніми для реалізації повноважень у сфері соціального захисту дітей відповідно до потреб жителів населених пунктів, які входять до територіальних громад. Близько 20% спроможних територіальних громад, яким надавалася технічна підтримка для організації соціального захисту і забезпечення прав дітей, не забезпечені фахівцями з питань соціального захисту, 40% – фахівцями із соціальної роботи, у 60% територіальних громад не створено служб у справах дітей²⁰⁸.

З метою забезпечення безперервності реалізації державної політики з питань охорони дитинства та соціального захисту населення відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.08.2020 р. № 1057-р схвалено *Концепцію реалізації державної політики соціального захисту населення та захисту прав дітей*²⁰⁹.

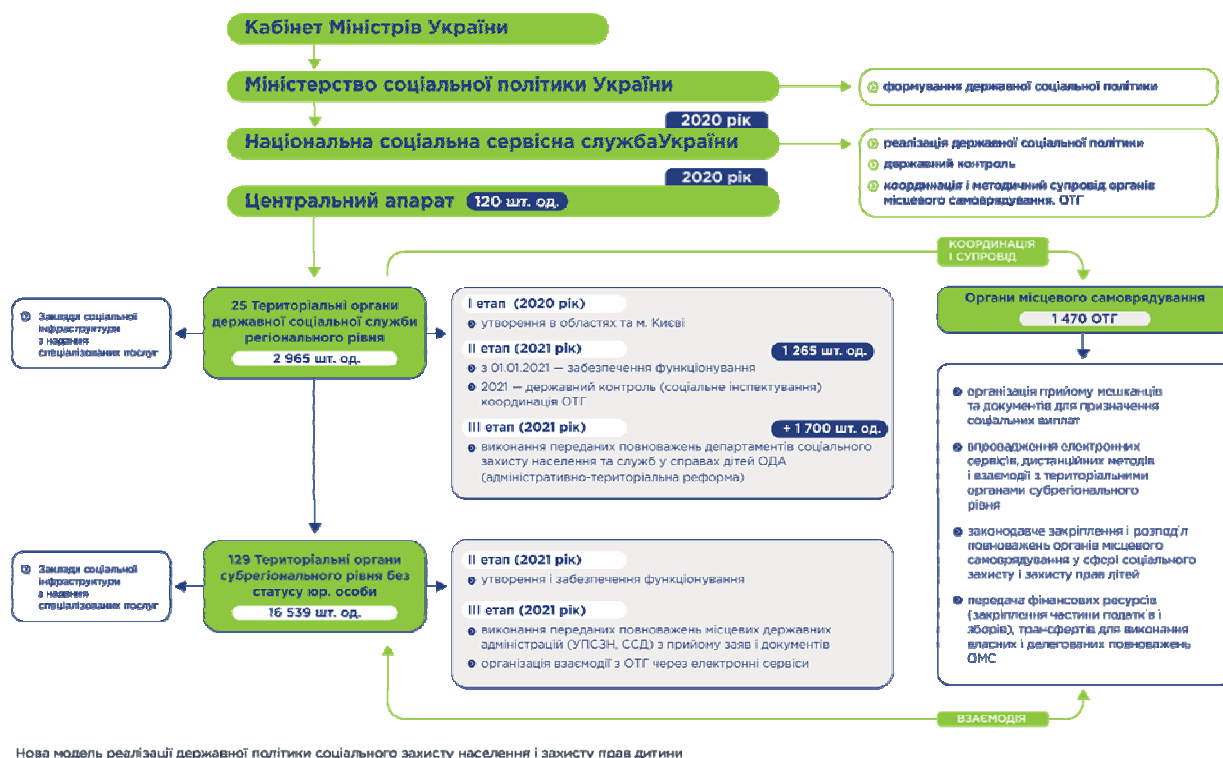


Рис. 3.3.1. Нова модель управління системою соціального захисту населення і захисту прав дитини

²⁰⁸ Про схвалення Концепції реалізації державної політики щодо соціального захисту населення та захисту прав дітей: розпорядження Кабінету Міністрів України від 26 серпня 2020 р. № 1057-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1057-2020-%D1%80#Text>

²⁰⁹ Там само.

Метою Концепції є визначення та впровадження ефективної моделі взаємодії органів виконавчої влади на всіх рівнях та органів місцевого самоврядування для реалізації державної політики соціального захисту населення та захисту прав дітей із забезпеченням сервісного підходу до надання соціальних послуг та додержанням принципу їх максимальної доступності для споживачів, а також здійснення державного контролю за виконанням вимог законодавства у зазначеній сфері.

Впровадження нової моделі соціального захисту населення та захисту прав дітей в Україні передбачає перетворення Державної соціальної служби²¹⁰ у *Національну соціальну сервісну службу України* – центральний орган виконавчої влади, який реалізує державну політику у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей. Діяльність служби координується Кабінетом Міністрів України через Міністра соціальної політики.

Нацсоцслужба буде забезпечувати управління системою надання соціальних послуг та соціального захисту дітей, сприяти їх розвитку (організаційно, кадрово, методично) передусім на рівні територіальних громад, де існує гостра потреба у організації соціальної роботи. Вона виконуватиме визначені для неї завдання безпосередньо та через відповідні територіальні органи (на регіональному та місцевому рівнях), що будуть створені в установленому порядку з урахуванням територіальної організації виконавчої влади.

У Концепції визначено, що запровадження ефективної децентралізованої системи соціального захисту населення та захисту прав дітей передбачає розподіл повноважень та урегулювання взаємодії між усіма суб'єктами соціальної роботи на державному та місцевому рівнях, а саме:

- шляхи взаємодії Нацсоцслужби, її територіальних органів із місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей;

- розподіл повноважень між Нацсоцслужбою та її територіальними органами щодо здійснення державного контролю за дотриманням вимог законодавства під час надання соціальної підтримки та за дотриманням прав дітей;

- визначення оптимального розподілу повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади з урахуванням принципів сервісного підходу та максимальної доступності послуг у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей.

Базовою умовою роботи нової моделі соціального захисту населення та захисту прав дітей в Україні є визначення оптимального переліку функцій, необхідних для забезпечення на місцевому рівні надання соціальних послуг населенню, здійснення соціальної роботи та реалізації прав дітей.

Відповідно до нової моделі реалізації політики у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей органи місцевого самоврядування у *сфері захисту прав дітей* будуть виконувати такі функції:

- прийом громадян з питань захисту прав дітей, оформлення опіки/піклування;
- безпека дітей;

²¹⁰ Деякі питання Державної соціальної служби України: постанова Кабінету Міністрів України від 18.12.2019 № 1053. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1053-2019-%D0%BF#Text>

– виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та організація їх соціального захисту;

– сприяння розвитку та функціонуванню сімейних форм виховання дітей, підбору кандидатів у прийомні батьки, батьки-вихователі дитячих будинків сімейного типу, усиновителі та патронатні вихователі;

– здійснення заходів щодо запобігання та протидії домашньому насильству та насильству за ознакою статі, протидії торгівлі людьми та жорстокому поводженню з дітьми;

– організації надання дітям з інвалідністю реабілітаційних послуг, технічних та інших засобів реабілітації.

З метою забезпечення безперервності реалізації державної політики з питань охорони дитинства та соціального захисту населення Концепцією передбачено поетапне впровадження нової моделі реалізації такої політики. Зокрема, на першому етапі (до кінця 2020 р.) заплановано створення центрального апарату Нацсоцслужби, а з 01.01.2021 – формування територіальних органів Нацсоцслужби на регіональному рівні. До кінця грудня 2021 р. (завершення другого етапу) буде внесено зміни до законодавства щодо розмежування функцій місцевих державних адміністрацій, Нацсоцслужби, її територіальних органів та органів місцевого самоврядування, визначення територіальних органів Нацсоцслужби як суб'єктів реалізації повноважень у сферах охорони дитинства та соціального захисту населення, визначення єдиних повноважень з питань захисту прав дітей для сільських, селищних та міських територіальних громад (зокрема, щодо сімейних форм виховання).

Положення про Нацсоцслужбу визначає основні завдання та напрями їх діяльності на національному та регіональному рівнях²¹¹. З питань захисту прав дітей діяльність Нацсоцслужби здійснюється за кількома напрямками:

1) *контроль та координація реалізації державної політики щодо захисту прав дітей, дотримання національного та міжнародного законодавства*, зокрема:

– збір, узагальнення статистичної звітності щодо дотримання прав дітей;

– аналіз стану дотримання прав дітей, у тому числі дітей соціально незахищених категорій;

– узагальнення проблемних питань в системі охорони дитинства;

– координація реалізації положень Конвенції ООН про права дитини, інших міжнародних документів, ратифікованих Україною;

– інформаційно-роз'яснювальна робота та консультації з питань застосування законодавства у сфері захисту прав дітей;

– контроль за дотриманням прав дітей у закладах інституційного догляду і виховання дітей, у спеціальних установах для дітей, закладах соціального захисту дітей, у сім'ях опікунів, піклувальників, прийомних сім'ях, дитячих будинках сімейного типу, сім'ях патронатних вихователів;

2) *усиновлення*:

– надання кандидатам в усиновлювачі інформації про дітей, які можуть бути усиновлені, а також направлення для знайомства з дитиною за місцем її проживання;

²¹¹ Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України: постанова Кабінету Міністрів від 26.08.2020 № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text>

– здійснення централізованого обліку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути усиновлені, кандидатів в усиновлювачі та про дітей, усиновлених ними;

– видача іноземцям та громадянам України, які проживають за межами України, – кандидатам в усиновлювачі згоду на усиновлення дитини або відмову в усиновленні дитини;

3) захист прав найбільш уразливих категорій дітей:

– робота із захисту прав дітей, запобігання дитячій безпритульності та бездоглядності, організація соціально-психологічної реабілітації найбільш уразливих категорій дітей;

– облік дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, усиновлених дітей, а також дітей, влаштованих до прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, сімей патронатних вихователів, закладів, які здійснюють інституційний догляд і виховання дітей;

– координаційно-аналітична робота, пов'язана з діяльністю центрів соціальних служб, спеціальних установ для дітей, дитячих будинків-інтернатів, малих групових будинків, дитячих будинків сімейного типу, прийомних сімей, сімей патронатних вихователів, інших закладів для дітей;

– розвиток сімейних форм виховання;

4) оздоровлення та відпочинок дітей:

– організація оздоровлення та відпочинку дітей;

– координація діяльності організацій/установ, що проводять роботу з виїзду груп дітей за кордон на оздоровлення та відпочинок;

– організація проведення державної атестації дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, надає їм відповідну методичну допомогу.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про внесення внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України»²¹² та «Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України»²¹³ внесено зміни до граничної чисельності працівників місцевих державних адміністрацій²¹⁴, відповідно до яких:

– скорочується гранична чисельність працівників обласних державних адміністрацій (на 30% граничної чисельності працівників структурних підрозділів з питань соціального захисту населення та на 30% – працівників служб у справах дітей) та передається у відповідній кількості територіальним органам Нацсоцслужби для забезпечення виконання функцій, необхідних для повноцінної діяльності її територіальних органів;

– скорочується гранична чисельність працівників районних державних адміністрацій (на 100% загальної чисельності державних соціальних інспекторів) та передається у відповідній кількості територіальним органам Нацсоцслужби для забезпечення виконання функцій контролю за дотриманням норм законодавства у сфері захисту прав дитини та соціального захисту населення.

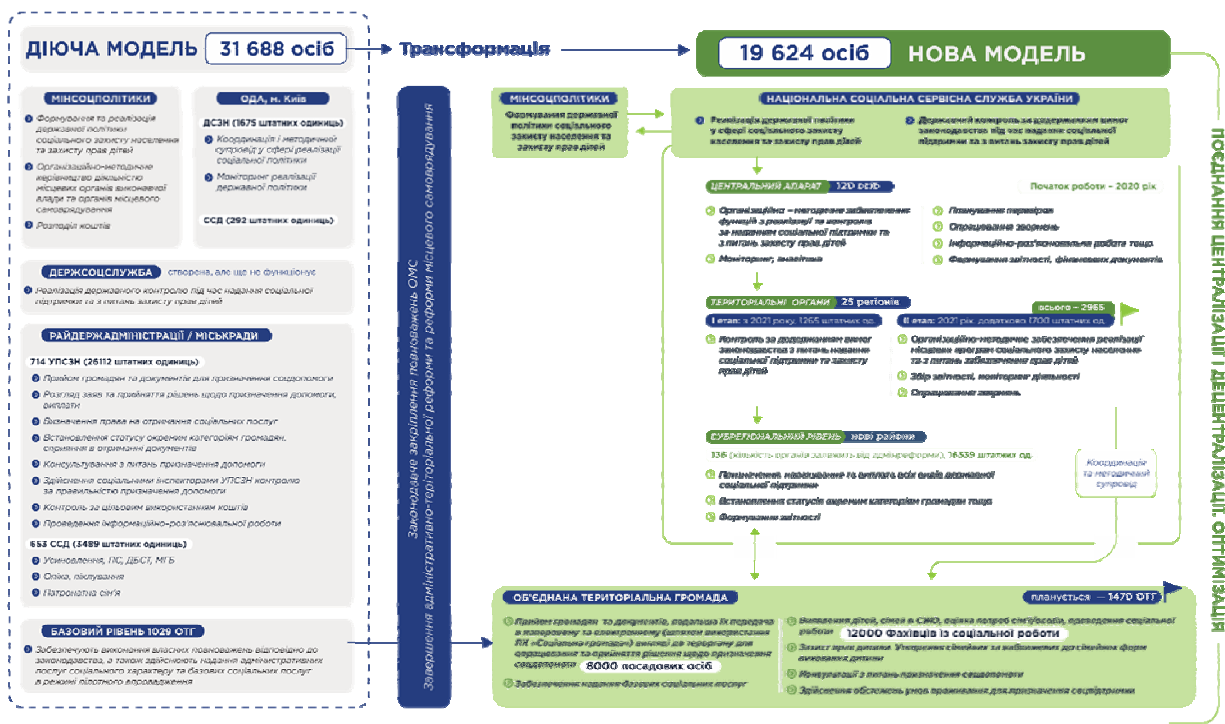
Нацсоцслужба буде реалізовувати державну політику з питань соціального захисту населення та захисту прав дітей на трьох рівнях:

²¹² Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 25.11.2020 № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2020-%D0%BF#n15>

²¹³ Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України: постанова Кабінету Міністрів від 26.08.2020 № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text>

²¹⁴ Деякі питання діяльності місцевих державних адміністрацій: постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2014 № 91. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/91-2014-%D0%BF#Text>

центральний апарат;
територіальні органи на регіональному рівні;
територіальні органи на субрегіональному рівні.



Нова модель реалізації державної політики соціального захисту населення і захисту прав дитини

Рис.3.3.2. Реформа управління системою соціального захисту населення та захисту прав дитини

До кінця грудня 2022 р. (завершення третього етапу) має бути забезпечено:

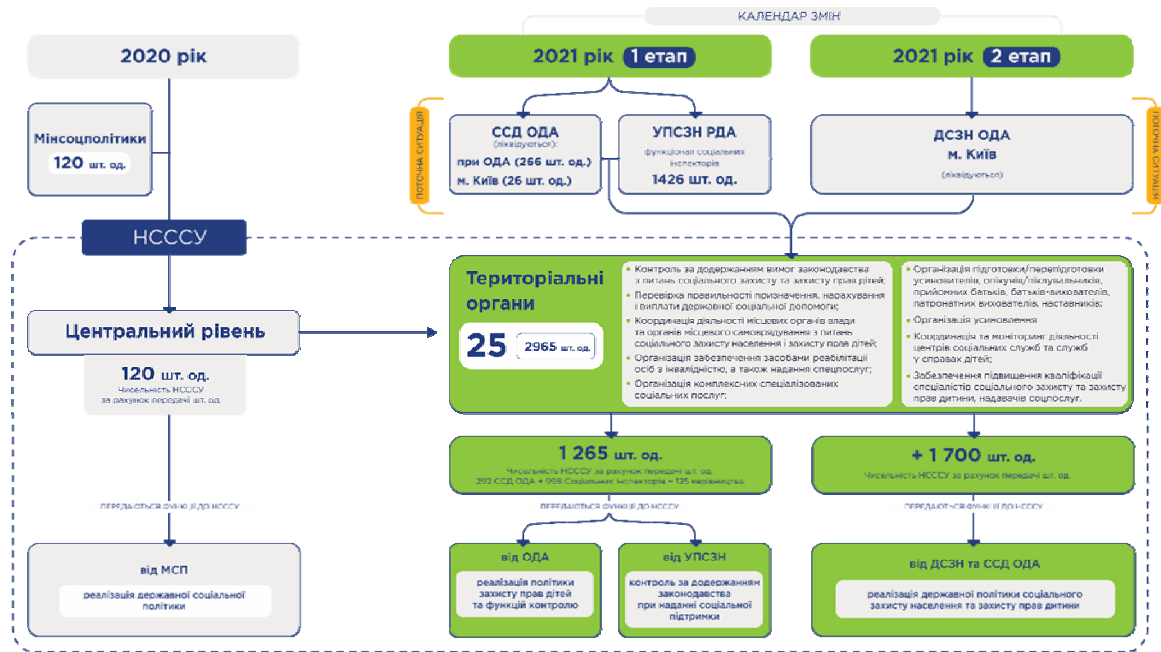
– остаточне формування штату територіальних органів Нацсоцслужби на регіональному рівні (передбачається 2 530 штатних одиниць, у тому числі наявна кількість штатних одиниць (1 941) служб у справах дітей та структурних підрозділів з питань соціального захисту населення обласних державних адміністрацій);

– утворення територіальних органів Нацсоцслужби на субрегіональному рівні (передбачається 16 500 штатних одиниць; такою ж на сьогодні є кількість штатних одиниць служб у справах дітей та структурних підрозділів з питань соціального захисту населення районних державних адміністрацій).

Постановою Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів»²¹⁵ станом на початок 2021 р. передбачено ліквідацію 490 районів та утворення нових 136 районів, із визначенням переліку територіальних громад у їх складі.

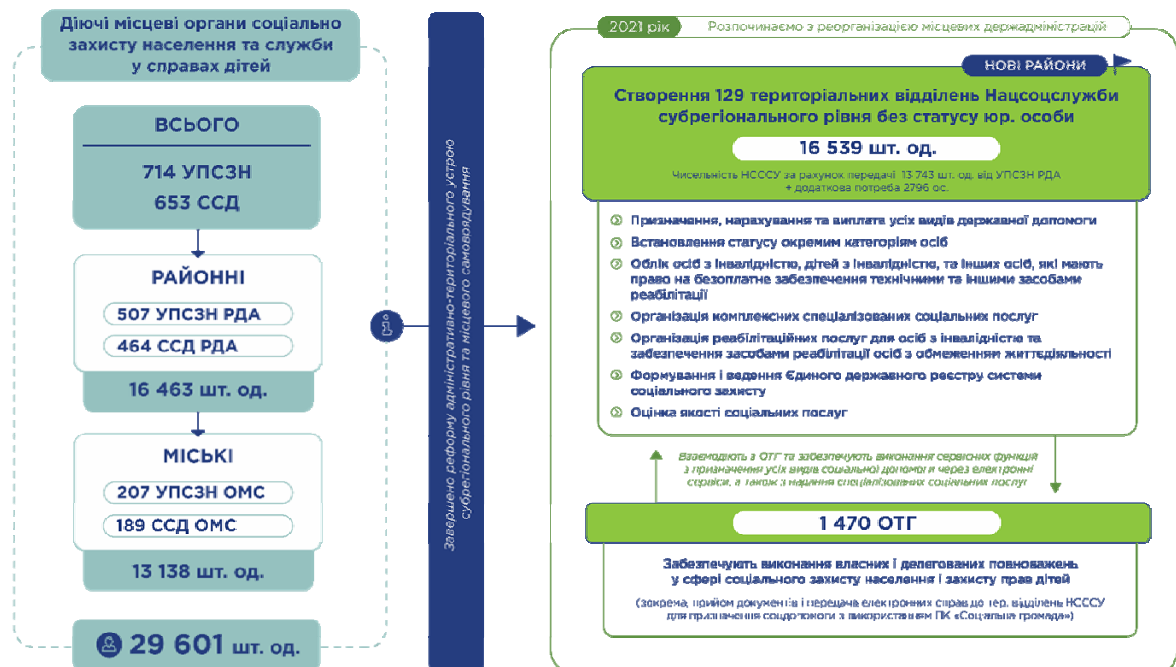
Передчасне скорочення служб у справах дітей та структурних підрозділів з питань соціального захисту населення в обласних державних адміністраціях, ліквідація 490 районних державних адміністрацій, що планується з початку 2021 року, без одночасного утворення територіальних органів Нацсоцслужби на всіх рівнях і розподілу відповідних повноважень між цими територіальними органами та органами місцевого самоврядування призведе до **неможливості забезпечення державних гарантій щодо захисту прав дітей.**

²¹⁵ Про утворення та ліквідацію районів: постанова Верховної Ради України від 17.07.2020 № 807-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>.



Нова модель реалізації державної політики соціального захисту населення і захисту прав дитини

Рис. 3.3.3. Впровадження нової моделі управління системою соціального захисту населення і захисту прав дитини на регіональному рівні



Нова модель реалізації державної політики соціального захисту населення і захисту прав дитини

Рис. 3.3.4. Впровадження нової моделі управління системою соціального захисту населення і захисту прав дитини на субрегіональному рівні

У зв'язку з цим, за інформацією Міністерства соціальної політики України, реалізація територіальними громадами повноважень з захисту прав дітей ускладнюється низкою проблем, які потребують нагального вирішення²¹⁶.

1. Незалежний стан утворення служб у справах дітей в органах місцевого самоврядування.

Відповідно до статті 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні»²¹⁷ затвердження структури виконавчих органів сільських, селищних та міських рад об'єднаних територіальних громад належить виключно до повноважень органів місцевого самоврядування. Разом із тим, відповідно до міжнародних зобов'язань України захист прав дітей повинен здійснюватися окремими незалежними від інших структурними підрозділами органів влади для забезпечення виконання контрольних та координуючих функцій із правом підпису наказів та інших документів. Саме тому законодавство України закріплює відповідальність за захист прав дітей за органами опіки та піклування як виконавчими органами сільських, селищних, міських, районних у містах рад об'єднаних територіальних громад, проте визначає, що безпосереднє ведення справ та координація діяльності стосовно захисту прав дітей покладаються на служби у справах дітей. Тобто органи місцевого самоврядування, в структурі яких відсутні служби у справах дітей, не мають можливості виконувати покладені на них законом зобов'язання щодо захисту прав дітей.

Тому з 2017 р. Міністерство соціальної політики України вживає активних заходів щодо розвитку служб у справах дітей в органах місцевого самоврядування:

1. Установлено штатну чисельність працівників служб у справах дітей з розрахунку один 1 спеціаліст на 1 тис. сільського дитячого населення і 1 спеціаліст на 2 тис. міського дитячого населення. Така зміна була необхідною, оскільки кадрового ресурсу служб у справах дітей райдержадміністрацій та виконавчих органів міських рад обласного значення не вистачало для забезпечення належного рівня соціального захисту дітей відповідної території. Станом на 01.07.2020 в Україні нараховувалось 7 206 861 дитина, а функціонувало 462 служби справах дітей в районних державних адміністраціях із 1720 працівниками, 126 служб у справах дітей міст обласного значення із 838 працівниками та 57 служб у справах дітей у районах міст обласного значення із 547 працівниками (всього 645 служб із 3 105 працівниками).

2. Внесено зміни до Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей» та постанови Кабінету Міністрів України «Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини» від 24.09.2008 № 866, згідно із якими сільські, селищні, міські ради об'єднаних територіальних громад мають право утворювати у своїй структурі служби у справах дітей та комісії з питань захисту прав дитини, а також самостійно провадити діяльність, пов'язану із захистом прав дитини (крім усиновлення та створення прийомних сімей і дитячих будинків сімейного типу)²¹⁸. Згідно з Порядком провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини²¹⁹, міські, районні у містах (у

²¹⁶ Довідка про проблемні питання у сфері захисту прав дітей, пов'язані із процесами децентралізації влади в Україні. Міністерство соціальної політики України.

²¹⁷ Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>

²¹⁸ Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: постанова Кабінету Міністрів України від 25.11.2020 № 1158. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1158-2020-%D0%BF#n11>

²¹⁹ Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України: постанова Кабінету Міністрів від 26.08.2020 № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text>

разі їх утворення), сільські, селищні ради об'єднаних територіальних громад зобов'язані забезпечити:

- утворення служб у справах дітей для здійснення визначених законом їхніх повноважень щодо захисту прав дітей;

- роботу єдиного електронного банку даних про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і сім'ї потенційних усиновлювачів, опікунів, піклувальників, прийомних батьків, батьків-вихователів;

- прийом від райдержадміністрацій особових справ дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, які походять з відповідної територіальної громади, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах та проживають (перебувають) на території відповідної територіальної громади.

3. затверджено Методичні рекомендації щодо діяльності об'єднаної територіальної громади у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей, у яких відображено особливості повноважень служб у справах дітей залежно від виду представницького органу місцевого самоврядування, формування їхньої штатної чисельності відповідно до законодавства України²²⁰.

Проте, утворення служб у справах дітей в об'єднаних територіальних громадах є поступовим процесом. Наразі лише в 26% (292) територіальних громад утворено служби у справах дітей. Тобто діти з 74% територіальних громад в Україні мають ризик залишитись без захисту у разі реорганізації установ. Не будуть здійснюватись такі важливі заходи, як: відібрання дітей у ситуації небезпеки, тимчасове влаштування дітей, які залишилися без батьківського піклування, надання статусу дитини-сироти, дитини, позбавленої батьківського піклування, влаштування дітей у сімейні форми виховання, захист житлових прав дітей, розв'язання спорів між батьками щодо місця проживання та виховання дітей тощо.

2. Різниця у повноваженнях між сільськими, селищними та міськими радами об'єднаних територіальних громад.

Статті 214, 215 та 256⁴, 256⁸ Сімейного кодексу України передбачають, що повноваження щодо утворення прийомних сімей, дитячих будинків сімейного типу, влаштування дітей до них, провадження діяльності з усиновлення дітей мають виключно районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, виконавчі органи міських, районних у містах рад.

Такі повноваження відсутні у виконавчих органах сільських і селищних рад, у тому числі тих, що об'єдналися, незалежно від того чи створена у них служба у справах дітей; у територіальних органів відповідного центрального органу виконавчої влади, навіть за умови їх утворення.

Тобто у разі ліквідації діючих райдержадміністрацій зі службами у справах дітей, відсутності служб у справах дітей в структурі нових райдержадміністрацій, процес влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, які походять із території сіл, селищ, у прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу, їх усиновлення припиниться.

З метою запобігання такого розвитку подій Міністерство соціальної політики, України починаючи із кінця серпня 2020 р. тричі порушувало перед Міністерством фінансів України та Міністерством розвитку громад та територій України питання із забезпеченням безперервності реалізації на місцевому рівні державної політики з питань

²²⁰ Про деякі питання діяльності об'єднаної територіальної громади щодо соціальної підтримки населення та захисту прав дітей: наказ Мінсоцполітики від 14.06.2018 № 890. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/content/documents/912/91199/files/890.pdf>

охорони дитинства та соціального захисту населення, пов'язану, зокрема, із утворенням (ліквідацією) районів. Зокрема, було поінформовано про урядові рішення щодо поетапного утворення територіальних органів Нацсоцслужби на регіональному та субрегіональному рівнях до грудня 2022 р. Також акцентовано увагу, що 74% територіальних громад не готові та не мають юридичних підстав виконувати ряд надважливих повноважень у сфері соціального захисту населення та захисту прав дітей. Забезпечити 100% готовність цих територіальних громад виконувати функції у зазначених сферах на початок 2021 р. не вбачається можливим.

Єдиний шлях вирішення окресленої проблеми – **забезпечення утворення в районних державних адміністраціях новоутворених районів служб у справах дітей та структурних підрозділів з питань соціального захисту населення зі штатною чисельністю, тотожною наявній у районах, що реорганізуються** (2 001 штатна одиниця – для служб; 14 462 штатні одиниці – для структурних підрозділів з питань соціального захисту населення) із функціонуванням віддалених робочих місць (за місцем розташування 490 ще існуючих районних державних адміністрацій) до утворення відповідних територіальних органів Нацсоцслужби регіонального та субрегіонального рівнів, законодавчого розподілу повноважень між ними та виконавчими органами сільських, селищних, міських рад об'єднаних територіальних громад.

Міністерство розвитку громад та територій України поінформувало Міністерство соціальної політики України, що необхідність утворення в структурі нових райдержадміністрацій структурних підрозділів соціального захисту населення та служб у справах дітей на перехідний період підтримується. Зокрема, вже розроблений проект структури районної державної адміністрації, який включає служби у справах дітей.

Висновки та рекомендації

Щорічна державна доповідь про становище дітей в Україні (за підсумками 2019 року) на тему «Захист прав дітей в умовах децентралізації влади в Україні» спрямована на пошук обґрунтованих механізмів децентралізації соціального захисту дітей в Україні для створення ефективної системи забезпечення прав та інтересів кожної дитини в Україні.

Під час підготовки Доповіді головна увага була приділена аналізу основних механізмів державної політики у сфері захисту прав дітей, національних нормативно-правових актів, що регулюють це питання в умовах децентралізації влади; дослідженню сучасного стану і проблем соціального захисту дітей за напрямками, що переважно залежать від успішності процесу децентралізації; вивченню основних тенденції щодо змін у сфері захисту прав дітей в період реформування місцевого самоврядування і територіальної організації влади в Україні та розробленню пропозиції щодо оптимальних механізмів системи забезпечення прав та інтересів кожної дитини на рівні територіальної громади.

Аналіз статистичної інформації свідчить, що станом на 01.01.2019 **чисельність дітей** віком до 18 років в Україні становила 7 579 703 осіб або 18,1% загальної чисельності населення країни, з них: 66,6% (або 5 030 949) дітей проживало у містах та 33,4% (або 2 548 754 осіб) у сільській місцевості; 51,5% (або 3 903 148) хлопчиків та 48,5% (або 3 676 555) дівчат.

Чисельність населення та його вікова структура, у тому числі чисельність дітей, є результатом дії комплексу демографічних процесів (народжуваності, смертності, міграції). Щодо народжуваності, то останнім часом вона суттєво скоротилась. У 2019 р. народилося на 27,1 тис. осіб (або на 8,1%) менше, ніж у попередньому році, а за період 2012–2019 рр. у країні кількість народжених знизилася у 1,6 рази. Народжуваність у міських поселеннях (65,6% усієї сукупності живонароджених) є вищою, ніж у сільській місцевості (34,4%). Також скорочується сумарний показник народжуваності: у 2019 р. він становив 1,23 дитини у розрахунку на 1 жінку, у 2018 р. – 1,30 дитини, у 2012 р. – 1,53 дитини.

З 2008 р. набула стабільного характеру також тенденція **зниження смертності** немовлят, з 2014 р. – фіксувалися певні різноспрямовані коливання, а останні роки зниження відбувалося повільними темпами. Але ці показники перевищували середньоєвропейський рівень на 1–5%. Динаміка смертності дітей віку між 5 та 15 роками виглядає більш успішно, ніж в інших вікових групах дітей. Провідну роль в структурі смертності у даному віковому інтервалі відіграють неприродні смерті від зовнішніх причин, при цьому хлопчики гинуть від них у рази частіше, ніж дівчатка, особливо – у підлітковому віці.

Стан здоров'я дітей в Україні потребує системної роботи, спрямованої на зменшення малякової смертності, соціально небезпечних хвороб, інфекційних хвороб, ендокринологічної патології та ожиріння у дітей. Останнє десятиріччя зберігається тривожна тенденція щодо зменшення кількості здорових дітей в країні, що відбувається на тлі зменшення чисельності дитячого населення.

Рівень захворюваності дітей першого року життя у 2019 р. дещо зменшився порівняно з 2018 р., але все ж таки залишається високим. Найпоширенішими хворобами для цієї вікової групи є хвороби органів дихання, стани, які виникли в перинатальному періоді, хвороби шкіри та підшкірної клітковини, хвороби крові і кровотворних органів. Усі ці захворювання відносяться до тих, що можна попередити. Серед дітей віком від 0–17 років, які пройшли профілактичний огляд, у 2019 р. виявлено зниження хвороб зору, порушення осанки, дефекти мови. Також зберігається тенденція зростання кількості дітей з інвалідністю. Серйозною загрозою для здоров'я та життя дітей є поширеність ВІЛ-інфекції. В Україні намітилася стійка тенденція до зменшення кількості вагітностей та пологів у ВІЛ-позитивних жінок, а також кількості ВІЛ-інфікованих дітей віком 0–17 років.

В Україні у сфері охорони здоров'я дітей є низка проблем, пов'язаних з наданням первинної медичної допомоги, недостатньою поінформованістю населення щодо здорового способу життя та дефіцитом медичних кадрів і недостатньою їх кваліфікацією. Це насамперед впливає на виявлення хвороб, їх лікування та завчасне попередження, а також на формування здорового способу життя дітей.

Що стосується **матеріального становища** сімей з дітьми, то кількість дітей у домогосподарстві здійснює істотний вплив на рівень бідності. Якщо упродовж 2015–2019 рр. у домогосподарствах з однією дитиною стан з бідністю майже не змінювався, практично співпадаючи із середнім по країні значенням, то поява вже другої дитини істотно підвищувала рівень бідності. У 2015 р. домогосподарства з дітьми в цілому витрачали дещо більше, ніж отримували, а домогосподарства без дітей навпаки. Найбільше витрати над доходами переважали у сім'ях, які склалися з одного дорослого з дітьми та в сім'ях з двох дорослих та двох дітей. У 2019 р. доходи стали перевищувати витрати в усіх домогосподарствах.

Збалансоване харчування є одним із базових чинників здорового і гармонійного розвитку дитини та профілактики захворювань. Упродовж декількох останніх десятиліть у структурі харчування українських домогосподарств відбулися певні зрушення, що в цілому повторювали світові тенденції: відхід від раціонів, в основі яких лежать місцеві основні продукти харчування, у бік більш різноманітних раціонів, проте із збільшеним вмістом перероблених харчових продуктів, цукру, солі, жирів. Причому це відбулося на фоні загального зниження рівня фізичної активності як дорослого, так і дитячого населення.

Навколишнє середовище відіграє важливу роль у житті дітей, впливаючи на стан їхнього здоров'я і самопочуття. Крім того, діти більш чутливі до екологічних проблем, ніж дорослі. Екологічні проблеми існують як у сільській місцевості, так і в містах. У містах ці проблеми пов'язані зі зростаючою кількістю автомобілів, а також із викидами промисловості. У сільській місцевості, хоча й ситуація із забрудненням повітря краща, проте загострюється проблема отруєння ґрунтів, наземних і підземних вод, що пов'язано зі збільшення використання добрив і різноманітних засобів захисту рослин в сільському господарстві, що потрапляють

в навколишнє середовище, у стічні води і забруднюють питну воду нітратами. Це призводить до виникнення шлунково-кишкових захворювань, порушення роботи імунної системи, захворювань серцево-судинної системи.

Забезпечення якості товарів для дітей є однією з умов здоров'я дітей та забезпечення їхнього повноцінного розвитку. Незважаючи на наявність чітко затверджених вимог до якості харчових продуктів і товарів для дітей, частина виробників і продавців в Україні реалізують товари, що не відповідають законодавчо регламентованим нормам. Ринок товарів для дітей є настільки насиченим, що неможливо проводити постійний суцільний контроль їх якості. Крім того, висока ціна на товар теж не гарантує бездоганної якості. В Україні система контролю якості товарів перебуває на стадії реформування, відсутня єдина інформаційна база щодо товарів, якість яких не відповідає чинним вимогам.

У **системі освіти** продовжується зменшення кількості закладів дошкільної освіти і кількість дітей, які відвідують ці заклади, що зумовлено головним чином негативними демографічними процесами. Наявною є тенденція до розвантаження закладів дошкільної освіти (станом на кінець 2019 р. на 100 місцях виховувалось 105 дітей, у 2018 р. – 108). Також скоротилась черга в заклади дошкільної освіти: з 95 900 дітей у 2014 р. до 26 783 дитини на кінець 2019 р. (на 72,1%). Цьому сприяло виконання плану щодо поетапного створення додаткових місць у закладах освіти для дітей дошкільного віку: упродовж 2017–2019 рр. створено 71 675 додаткових місць.

Продовжується тенденція подальшого скорочення кількості закладів загальної середньої освіти у зв'язку з оптимізацією шкільної мережі. Реформа децентралізації надала потужний поштовх для утворення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), освітніх округів та опорних закладів освіти. Упродовж 2019 р. тривала робота з розширення мережі опорних закладів. Проте спостерігається позитивна динаміка щодо збільшення загальної кількості учнів, які отримують освіту в ЗЗСО із денною формою навчання.

Продовжується тенденція до зменшення мережі закладів професійної (професійно-технічної) освіти. Станом на кінець 2019 р. їхня кількість становила 723 заклади. Відповідно зменшується і кількість учнів, слухачів в них. Перспективними кроками щодо подальшого реформування професійної (професійно-технічної) освіти є ухвалення нового закону України, що регулюватиме відносини у сфері професійної (професійно-технічної) освіти.

Важливу роль у формуванні компетентностей дітей відводиться позашкільній освіті. Упродовж останніх чотирьох років спостерігається збільшення кількості закладів позашкільної освіти (ЗПО), однак їх кількість залишається меншою, ніж у 2015/2016 н. р. Зростає кількість комплексних ЗПО за рахунок приєднання до них профільних закладів. Щодо кількості здобувачів позашкільної освіти спостерігаються хвилеподібні зміни, переважно з негативною динамікою зменшення.

Щодо захисту прав дітей різних категорій, то у 2019 р. збереглися позитивні тенденції скорочення загальної кількості дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, зростання кількості дітей-сиріт та дітей,

позбавлених батьківського піклування, які виховуються в сімейних формах виховання та зменшення кількості вихованців інтернатних закладів, зниження рівня злочинності в дитячому середовищі. Також відбулися позитивні зміни в соціальному захисті і наданні соціальної допомоги й іншим категоріям дітей, однак залишається низка проблем, які в умовах проведення реформи децентралізації влади потребують негайного розв'язання, а саме: забезпечення доступності і своєчасності надання соціальних послуг вразливим категоріям дітей на рівні територіальних громад.

У сфері захисту прав дітей в період реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні варто виділити **основні тенденції цієї політики**. Так, упродовж останнього часу запроваджено ряд важливих ініціатив та ухвалено низку нормативно-правових актів, які стосуються захисту прав дітей в умовах децентралізації влади. Ця реформа спрямована на відхід від централізованої моделі управління в державі, забезпечення спроможності місцевого самоврядування та побудову ефективної системи територіальної організації влади в Україні.

У контексті децентралізації у сфері захисту прав дітей утворено служби у справах дітей виконавчих органів сільських, селищних рад об'єднаних територіальних громад. Станом на 01.01.2020 року у 1014 створених територіальних громадах створено 358 служб у справах дітей (або 35% від запланованого показника). Проте існує загроза втрати функції захисту прав дітей у перехідному періоді до передачі цих функцій у територіальні громади, оскільки на сьогодні служби у справах дітей утворені лише в третині територіальних громад, а територіальні громади, які не створили служби, не готові і не мають юридичних підстав виконувати ряд повноважень у цій сфері.

Проводиться оцінка потреб окремих територіальних громад щодо забезпечення фахівцями із соціальної роботи. Затверджені стандарти забезпечення діяльності фахівців із соціальної роботи в об'єднаних територіальних громадах і визначені механізмів фінансування. Станом на 01.07.2019 до штатного розпису комунальних закладів, які забезпечують надання соціальних послуг сім'ям, дітям та молоді, які перебувають у складних життєвих обставинах, у територіальних громадах (857 ОТГ), введено 2207 посад спеціалістів (601 фахівець із соціальної роботи). Утворено центри соціальної підтримки дітей та сімей.

Задля забезпечення соціального захисту сімей з дітьми започатковано надання при народженні дитини одноразової натуральної допомоги «Пакунок малюка» та запроваджено ініціативу щодо відшкодування послуги з догляду за дитиною до трьох років «Муніципальна няня».

Вивчення розвитку **послуг для дітей та сімей з дітьми, альтернативних інституційним**, дало змогу виявити, що державною гарантовано розвиток в усіх територіальних громадах 17 базових соціальних послуг: догляд вдома, денний догляд, підтримане проживання, соціальна адаптація, соціальна інтеграція та реінтеграція, надання притулку, екстрене (кризове) втручання, консультування,

соціальний супровід, представництво інтересів, посередництво (медіація), соціальна профілактика, натуральна допомога тощо.

Держава надає батькам та іншим законним представникам допомогу у виконанні ними своїх обов'язків щодо виховання дітей, на що спрямована робота мережі соціальних центрів матері та дитини, центрів соціально-психологічної допомоги, притулків для осіб, які постраждали від домашнього насильства. Сім'ї з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах, мають право на отримання основних і спеціалізованих соціальних послуг, а також допоміжних соціальних послуг, що надаються у вигляді натуральної допомоги, та технічних послуг. Поряд із цим державою впроваджено механізм обов'язкового надання соціальних послуг батькам, які порушують права дітей та відповідальність за ухилення батьками від отримання відповідних послуг.

Дітям, які з певних причин не можуть проживати з біологічними батьками, надаються послуги альтернативного догляду, що включають опіку, влаштування у прийомну сім'ю, влаштування до дитячого будинку сімейного типу, інші форми влаштування дітей на базі сім'ї, підтримане проживання, влаштування до закладу стаціонарного типу. Запроваджено послугу патронату над дитиною як тимчасовий догляд, виховання та реабілітація дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин.

Попри існування широкої нормативно-правової бази, яка наділяє органи місцевого самоврядування правом розвивати соціальні послуги для дітей та сімей з дітьми на місцях, відсутня зацікавленість цих органів виділяти ресурси на цей напрям. Крім того, реформування системи соціальних послуг потребує належного фінансового, кадрового та наукового забезпечення, взаємодії надавачів соціальних послуг та інших інституцій, оперативність реагування на потреби в соціальних послугах на територіальних громадах.

Захист *житлових прав* дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа реалізується неналежним чином, наслідком чого є поширена практика негативного стану соціалізації осіб окресленої категорії.

Нормативно-правовий та організаційний механізм захисту житлових прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, та осіб з їх числа, в Україні в цілому сформований. Запроваджено субвенцію з державного бюджету на придбання житла відповідним категоріям дітей та особам з їх числа. Надаються компенсації на придбання житла дитині-сироті, дитині, позбавленій батьківського піклування, особам з їх числа. Гарантується право особам з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, після досягнення ними 23 років, позачергового отримання житла із житлового фонду соціального призначення, забезпечення їх соціальним або орендованим житлом. Також таким дітям надається можливість отримати грошову компенсацію за призначене для них житлове приміщення. Проте вищезазначене лише частково вирішує проблему житла осіб окресленої категорії. Значна кількість осіб з числа дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, й надалі залишається не забезпеченою

житлом. Це не тільки стримує повноцінну адаптацію таких осіб у соціум, а й негативно впливає на їхній психологічний стан.

Щодо *реформування закладів інституційного догляду та виховання дітей*, то воно здійснюється досить повільно. Сьогодні відповідні заклади продовжують перебувати у підпорядкуванні трьох різних центральних органів виконавчої влади: Міністерства соціальної політики України, Міністерства освіти і науки України та Міністерства охорони здоров'я України. Відповідальним за процес реформування системи інтернатних закладів визначено Міністерство соціальної політики України, в той же час розгалуженість закладів інституційного догляду та виховання дітей ускладнює здійснення координації їх реформування. Доцільно продовжити формування нормативно-правового забезпечення впровадження реформи інституційних закладів з урахуванням досвіду впровадження I етапу Стратегії та пропозицій міжнародних, національних та регіональних спеціалістів.

Інститути громадянського суспільства для вироблення єдиних позицій з дискусійних питань, досягнення кращих результатів під час розв'язання соціальних проблем все частіше об'єднують свої зусилля. Вони проводять консультації з метою підвищення якості підготовки та ухвалення рішень з важливих питань, беруть участь у розробленні проектів таких рішень. Одним із майданчиків такої взаємодії є консультативно-дорадчі органи, зокрема Міжвідомча комісія з питань охорони дитинства, а також робочі групи з розв'язання окремих питань забезпечення прав дітей. Також інститути громадянського суспільства беруть участь у державному управлінні через здійснення ними оцінювання діяльності органів виконавчої влади, ефективності ухвалення і виконання відповідними органами рішень. Ще однією з найважливіших умов децентралізації влади є впровадження соціального замовлення, яке дає змогу залучати за рахунок бюджетних коштів недержавних надавачів соціальних послуг дітям та сім'ям з дітьми.

Інститути громадянського суспільства впроваджують свою діяльність у різних напрямках захисту прав дітей, виступають партнерами у процесі реалізації державної політики у цій сфері. Вони зосереджують свою увагу на навчанні і наданні методичної підтримки зацікавленим представникам. Як результат, вони виступають надійним партнером держави у сфері захисту прав дітей, що здатен не тільки висвітлювати проблемні моменти, а й пропонувати свої варіанти їх розв'язання. Проте механізми їх взаємодії потребують удосконалення, а взаємна довіра і громадська ініціатива слугуватимуть запорукою їх майбутнього успішного діалогу.

Аналіз *міжнародного досвіду* реалізації політики у сфері захисту прав дітей в контексті децентралізації влади виявив, що система захисту прав дітей в Україні вже відображає значну кількість норм, принципів та ефективних підходів міжнародної практики. Зокрема, активний розвиток сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, запровадження патронату для дітей із сімей, які опинились у складних життєвих обставинах, реформування системи інституційного догляду та виховання дітей, наявність

розгалуженої системи органів, служб і закладів з питань захисту прав дітей та соціальної підтримки сім'ї, потужна спеціальна нормативно-правова база з питань захисту прав дітей тощо.

Проте для міжнародної системи соціального захисту дітей притаманні складові, які в Україні не застосовуються. Насамперед, це порядок судочинства щодо дітей; утворення сімейних та ювенальних судів, які виокремлені із системи загального судочинства; формування системи превентивних і каральних заходів впливу на батьків, а також практика залучення ресурсів територіальної громади для розв'язання питань захисту прав і законних інтересів дітей. Також виявлено, що міжнародній досвід обов'язково враховує думку та побажання дитини, а для забезпечення її прав і потреб виділяє фінансування, персонал, запроваджує послуги, ухвалює нормативно-правові акти, формує відповідну політику.

Існує необхідність закріплення саме за органами місцевого самоврядування, у тому числі виконавчими органами сільських, селищних рад об'єднаних територіальних громад, обов'язків щодо своєчасного виявлення дітей, які залишилися без батьківського піклування, сімей з дітьми, які перебувають у складних життєвих обставинах. Необхідним також є розмежування повноважень у сфері захисту прав дітей на різних рівнях адміністративно-територіального устрою держави з метою уникнення їх дублювання і перекладання відповідальності, а також забезпечення належного рівня контролю за цим. Крім того, необхідним є впровадження елементів ювенальної юстиції – спеціалізованих суддів у сімейних справах у загальних судах, що спеціалізуються на розгляді справ щодо розв'язання спорів між батьками про участь у вихованні дитини, місця її проживання, призначення аліментів, встановлення опіки/піклування, усиновлення, позбавлення батьківських прав або відібрання дитини без позбавлення батьків батьківських прав.

Розробка механізмів забезпечення прав та інтересів кожної дитини в умовах децентралізації вимагає злагодженого та системного вирішення питань у сфері захисту прав дітей, орієнтованих на забезпечення потреб кожної дитини, координацію дій органів влади всіх рівнів і громадського суспільства. Механізм - це складна система взаємоузгоджених і взаємодіючих елементів, об'єднаних реалізацією одного процесу, спрямованого на досягнення єдиної спільної конкретно-визначеної мети. Система забезпечення захисту прав дітей в умовах децентралізації влади не може обмежуватись одним механізмом. Вона має різні напрями та повинна розглядатися комплексно.

Деінституціалізація, розвиток послуг для дітей та сімей з дітьми, альтернативних інституційним, захист житлових прав дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, є комплексними механізмами децентралізації. Проте існує нагальна потреба вдосконалення правових, бюджетних і організаційних механізмів створення на рівні кожної територіальної громади ефективної системи захисту прав дітей та соціальної підтримки сім'ї, яка стане запорукою безпеки дітей та їх повноцінного розвитку в сім'ях або в умовах, наближених до сімейних, реалізації гарантій дітей найуразливіших категорій на достойне самостійне життя в належних умовах.

Міністерством соціальної політики України у 2020 р. розроблено Концепцію реалізації державної політики соціального захисту населення та захисту прав дітей, метою якої є визначення та **впровадження ефективної моделі взаємодії** органів виконавчої влади на всіх рівнях та органів місцевого самоврядування **для реалізації державної політики соціального захисту населення та захисту прав дітей.**

Впровадження нової моделі соціального захисту населення та захисту прав дітей в Україні передбачає поетапне впровадження нової моделі реалізації такої політики. На першому етапі планується створення центрального апарату та формування територіальних органів Нацсоцслужби на регіональному рівні. На другому етапі буде внесено до законодавства зміни щодо розмежування функцій місцевих державних адміністрацій, Нацсоцслужби, її територіальних органів та органів місцевого самоврядування. На третьому, завершальному етапі буде забезпечено остаточне формування штату територіальних органів Нацсоцслужби на регіональному рівні та утворення територіальних органів Нацсоцслужби на субрегіональному рівні.

Відповідно до нової моделі на органи місцевого самоврядування у сфері захисту прав дітей покладаються обов'язки щодо прийому громадян із зазначених питань, безпека дітей, виявлення дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, дітей, які залишились без батьківського піклування, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, та організація їх соціального захисту, сприяння розвитку та функціонуванню сімейних форм виховання дітей, діяльності органів опіки та піклування тощо.

Проте поетапне формування нової моделі системи захисту прав дітей в умовах децентралізації влади перебуває під загрозою, оскільки постановою Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» станом на початок 2021 р. передбачено ліквідацію 490 районів та утворення нових 136 районів із визначенням переліку територіальних громад у їх складі, але станом на початок року територіальні органи Нацсоцслужби на субрегіональному рівні будуть ще не створені. Це призведе до неможливості забезпечення державних гарантій щодо захисту прав дітей.

Усе це спричинено низкою проблем, а саме неналежним станом утворення служб у справах дітей в органах місцевого самоврядування та різницею в повноваженнях між сільськими, селищними та міськими територіальними громадами. Для розв'язання цієї проблеми потрібно забезпечити утворення в районних державних адміністраціях новоутворених районів служб у справах дітей та структурних підрозділів з питань соціального захисту населення зі штатною чисельністю, тотожною наявній у районах, що реорганізуються.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Перелік Державних стандартів соціальних послуг

№ з/п	Назва стандарту	Наказ та реєстрація в Мін' юсті
1.	Державний стандарт денного догляду	Наказ Міністерства соціальної політики України від 30.07.2013 № 452, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 09 серпня 2013 р. за № 1363/23895
2.	Державний стандарт догляду вдома	Наказ Міністерства соціальної політики України від 13.11.2013 № 760, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 22 листопада 2013 р. за № 1990/24522
3.	Державний стандарт стаціонарного догляду за особами, які втратили здатність до самообслуговування чи не набули такої здатності	Наказ Міністерства соціальної політики України від 29.02.2016 № 198, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 23 березня 2016 р. за № 432/28562
4.	Державний стандарт паліативного догляду	Наказ Міністерства соціальної політики України від 29.01.2016 № 58, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 17 лютого 2016 р. за № 247/28377
5.	Державний стандарт соціальної інтеграції та реінтеграції бездомних осіб	Наказ Міністерства соціальної політики України від 19.09.2013 № 596, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 27 вересня 2013 р. за № 1671/24203
6.	Стандарт надання послуг із соціальної інтеграції та реінтеграції осіб, які постраждали від торгівлі людьми	Наказ Міністерства соціальної політики України від 30.07.2013 № 458, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 5 серпня 2013 р. за № 1327/23859
7.	Стандарт надання соціальних послуг із соціальної інтеграції та реінтеграції дітей, які постраждали від торгівлі людьми	Наказ Міністерства соціальної політики України від 30.07.2013 № 458, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 5 серпня 2013 р. за № 1327/23859
8.	Державний стандарт соціальної послуги соціальної інтеграції випускників інтернатних закладів (установ)	Наказ Міністерства соціальної політики України від 26.09.2016 № 1067, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 19 жовтня 2016 р. за № 1367/29497
9.	Державний стандарт соціальної послуги консультування	Наказ Міністерства соціальної політики України від 02.07.2015 № 678, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 17 липня 2015 р. за № 866/27311
10.	Державний стандарт соціальної послуги кризового та екстреного втручання	Наказ Міністерства соціальної політики України від 01.07.2016 № 716, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 20 липня 2016 р. за № 990/29120
11.	Державний стандарт	Наказ Міністерства соціальної політики України від 07.06.2017 №

	соціальної послуги підтриманого проживання осіб похилого віку та осіб з інвалідністю	956, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 30 червня 2017 р. за № 806/30674
12.	Державний стандарт підтриманого проживання бездомних осіб	Наказ Міністерства соціальної політики України від 03.04.2015 № 372, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 22 квітня 2015 р. за № 458/26903
13.	Державний стандарт соціальної послуги посередництва (медіації)	Наказ Міністерства соціальної політики України від 17.08.2016 № 892, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 12 вересня 2016 р. за № 1243/29373
14.	Державний стандарт соціальної послуги представництва інтересів	Наказ Міністерства соціальної політики України від 30.12.2015 № 1261, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 22 січня 2016 р. за № 127/28257
15.	Державний стандарт надання притулку бездомним особам	Наказ Міністерства соціальної політики України від 13.08.2013 № 495, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 22 серпня 2013 р. за № 1447/23979
16.	Державний стандарт соціальної адаптації	Наказ Міністерства соціальної політики України від 18.05.2015 № 514, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 05 червня 2015 р. за № 665/27110
17.	Державний стандарт соціальної послуги профілактики	Наказ Міністерства соціальної політики України від 10.09.2015 № 912, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 29 вересня 2015 р. за № 1155/27600
18.	Стандарт надання послуг із соціальної профілактики торгівлі людьми	Наказ Міністерства соціальної політики України від 30.07.2013 № 458, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 5 серпня 2013 р. за № 1327/23859
19.	Державний стандарт соціального супроводу сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування	Наказ Міністерства соціальної політики України від 11.08.2017 № 1307, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 05 вересня 2017 р. за № 1089/30957
20.	Державний стандарт соціальної послуги соціального супроводу при працевлаштуванні та на робочому місці	Наказ Міністерства соціальної політики України від 21.09.2016 № 1044, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 17 жовтня 2016 р. за № 1359/29489
21.	Державний стандарт соціального супроводу сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах	Наказ Міністерства соціальної політики України від 31.03.2016 № 318, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 22 квітня 2016 р. за № 621/28751
22.	Державний стандарт соціальної реабілітації осіб з інтелектуальними та психічними порушеннями	Наказ Міністерства соціальної політики України від 17.12.2018 № 1901, zareєстрований в Міністерстві юстиції України 18 січня 2019 р. за № 66/33037

Додаток 2

Розміри державної допомоги у 2019 році

	2019 рік		
	з січня	з липня	з грудня
Допомога у зв'язку з вагітністю та пологами			
	480,25	501,75	525,50
Допомога при народженні дитини:	41 280,00		
одноразова виплата	10 320,00		
щомісячна виплата	860,00		
Допомога на дітей одиницям матерям <i>надається у розмірі, що дорівнює різниці між 100% ПМ для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців</i>			
на дітей віком:	максимальний		
до 6 років	1626	1 699	1779
	максимальний		
від 6 до 18 років	2027	2118	2218
	максимальний		
від 18 до 23 років	1921	2007	2102
Допомога на дітей, над якими встановлено опіку чи піклування <i>надається у розмірі, що дорівнює різниці між двома прожитковими мінімумами для дитини відповідного віку та розміром призначених пенсій, аліментів, стипендії, державної допомоги</i>			
на дітей віком:	максимальний		
до 6 років	3252	3398	3558
від 6 до 18 років	4054	4236	4436
Допомога особі, яка доглядає за хворою дитиною			
Прожитковий мінімум для осіб, які втратили працездатність	1497	1564	1638
Тимчасова державна допомога дітям, батьки яких ухиляються від сплати аліментів <i>надається у розмірі, що дорівнює різниці між 50% ПМ для дитини відповідного віку та середньомісячним сукупним доходом сім'ї в розрахунку на одну особу за попередні шість місяців</i>			
на дітей віком:	максимальний		
до 6 років	813,00	849,50	889,50
від 6 до 18 років	1013,50	1059,00	1109,00
Державна соціальна допомога на дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування			
на дітей віком:	максимальний		
до 6 років	3252	3398	3558
від 6 до 18 років	4054	4236	4436
від 18 до 23 років	3842	4014	4204
Щомісячна грошова допомога особі, яка проживає разом з особою з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу			
прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць	1 853	1 936	2027

**Рівні забезпечення прожиткового мінімуму для призначення допомоги
малозабезпеченим сім'ям у 2019 році**

	з січня	з липня	з грудня
для працездатних осіб (21% ПМ для працездатних осіб)	403,41	421,47	441,42
для осіб, які втратили працездатність, та осіб з інвалідністю (100%)	1 497,00	1564,00	1638,00
для дітей віком (85%):			
до 6 років	1 382,10	1444,15	1512,15
від 6 до 18 років	1722,95	1800,30	1885,30
від 18 до 23 років (за умови навчання)	1 632,85	1 705,95	1786,70
Доплата на дітей віком від:			
0 до 13 років		250	
13 до 18 років		500	